

Sándor Iván
A tiszaezlári per
és 2015

L'Harmattan

Az 1883-as tiszaezlári vérvádper Magyarországon az utolsó, Európában az egyik utolsó faji gyűlölködésre alapozott koncepció per volt. Akkor alakult meg az Országos Antiszemita Párt.

Sándor Iván 1973-ban felkereste a falut. Azt kutatta, milyen formában élnek még a középkori boszorkányperekre emlékeztető fantomeszmék. Könyvet írt tapasztalatairól, a per anatómiájáról, Eötvös Károlynak, az ártatlan megvádoltak védőjének munkájáról, a koncepció per technikáról, a politikai antiszemitizmus születési körülményeiről, a holokausztba torkolló következményeiről.

A *vizsgálat iratai* c. esszé immáron hetedszer jelenik meg, ezúttal jelentősen kibővítve. Kötetünkben szerepel az 1967-ben bemutatott *Tiszaeszlár* című drámája, egy, az esszékötet születési körülményeiről, visszhangjáról, a hatvanas-hetvenes évek politikai-kulturális helyzetéről szóló interjú, valamint a legújabb hazai eseményekről szóló, 2015-ben írt esszéje. Külön jelentősége a kötetnek, hogy tartalmazza mellékletként az 1973-ban Tiszaeszláron felvett mélyinterjúk eredeti hanganyagát.

Sándor Iván

*A tisztaeszlári per
és 2015*

Sándor Iván

*A tisztaeszlári per
és 2015*

L'Harmattan

KÖNYVPONT KIADÓ

© L'Harmattan Kiadó, 2015
© Könyvpont Kiadó, 2015
© Sándor Iván, 2015

A VIZSGÁLAT IRATAI

TUDÓSÍTÁS A TISZAESZLÁRI PER
KÖRÜLMÉNYEIRŐL

Az esemény nyomában

Kutatóúton 1973-ban

(1)

A legöregebb ember Tiszaeszláron Arday Miklós. Kilencvenegy éves, emlékezete tiszta, háztáji földjén ma is dolgozik, este televíziót néz, szívesen beszél nagyapjáról, Farkas Gáborról, aki 1882-ben Tiszaeszlár bírója volt. Történeteit is őrzi, látta az ezüst érdemkeresztet, amit Ferenc Józseftől kapott a nagy per idején. Apja is hivatalos tanúja volt a pernek. Öccse, Arday Gábor az eszlári Rákóczi út szomszédos házában lakik, az első világháborút mindketten „hadjáratnak” nevezik; Arday Gábor fia, József negyvenhét éves, kilenc évig termelészövetkezeti elnök, ma állat-egészségügyi szakember. A régi per történetét először nagyapjától hallotta, ugyanúgy adta tovább fiának. A többiekhez, a mai tizenkét évesekhez is így jutottak el a kilencven év előtti események. Szájhagyomány útján terjednek, mint az ősi regék, népdalok. Ülünk a nagyasztalnál, a magnetofon körül, 1973. október 1. Arday József beszél:

„Minden gyerek hallotta, ha mástól nem, hát szüleitől. Tudniillik tulajdonképpen csak ez van, ami Tiszaeszlárt híressé, nevezetessé és olyanná teszi, hogy tudnak a létezéséről a világon. Ki is hallotta volna különben azt, hogy itt, Szabolcsnak ebben a távoli zugában létezik Tiszaeszlár. És a régi emléket, mint hagyományt, mi igyekszünk is olyan formában fenntartani, hogy a fiamnak én is, már egészen kicsi korában elmagyaráztam úgy, ahogy azt én hallottam: »Na, fiam, itt zajlott le a híres per eseménye. Itt volt az Újfalu, itt a Tótfalu, itt volt az Ófalu, itt volt a zsidó templom, erre kellett akkor Solymosi Eszternek elmennie...« Mondom, hát én is továbbadtam a fiamnak, mint ahogy én is hallottam édesapámtól, de még nagyapámtól is; egészen kicsi, nyolcéves voltam, mikor nagyapám meghalt, de én már a legapróbb részletekig ismertem azokat az eseményeket, mert nyáridőben mindennap jártunk hozzá, reggel elindultam, s csak dél-

ben jöttem haza, ő meg sokat mesélt. Nem csak a történetet tudtam, hogy merre ment Solymosi Eszter, hogy honnan kellett indulnia, hogy állítólag hol látták utoljára, merre volt a zsidó templom, hol tűnt el; azt is tudtam, melyik volt a régi községháza, az iskola, hol volt a boltos, a kastély, a papnak a pincéje. Ezeket ma is meg tudom mutatni, a fiamnak mutattam is. Mondom, csak ez tette híressé Tiszaeszlárt.”

Szívesen beszélnek, másnap is felkeresem őket, járjuk a házakat, ismerik, felidézik, mesélik a régi eseményeket. Az iskolás gyerekek egymás szavába vágunk, magnetofonszalagra mondják ők is, mit hallottak apuktól, nagypapuktól, dédapjuktól. A variációk szűkösek, az alaptörténetet valamennyien megismétlik, az élmény harmadízíglén is megszakítás nélküli; háború, forradalom, ellenforradalom, éhség, szegénység, börtön, faszizmus, felszabadulás, közös gazdálkodás, könyvtár, új iskola nem változtatott folyamatosságán, legendák élnek így.

Arday Józsefnek igaza van. Nincs Európa és Amerika nagyvárosaiban jelentős könyvtár, ahol ne találna az érdeklődő adatot, kötetet a tiszaeszlári perről; nincs fontos lexikon, melyben címszó ne lenne. Tegye fel viszont valaki a kérdést itthon, csodálkozást kelt. Végezzünk tesztvizsgálatot, nemcsak a diákok, tisztviselők, de még az egyetemi hallgatók, a negyven- és hatvanéves nemzedék között is, kiderül: az 1883-as nagy perről, amelyben az ártatlanul vádoltakat Eötvös Károly védte, elenyésző százalékuk hallott. Még a történetet is kevesen ismerik, a résztvevők küzdelmének, a per idején az országon végigfutó láznak, a világhírnév megmozdulásának említése hitetlenséget, legalábbis meglepetést kelt. A zavart csak növeli, hogy legtöbbször még a három Eötvöst is összecserelik. József életművét kemény, csak kitartással feltörhető prózája meg az érdektelen magyarázkodásba fulladó iskolai magyarázó tartják homályban; Loránd munkássága még inkább körülkerített birtok; ki lehet a harmadik, ki lehet Eötvös Károly, ha még a jelentékenység külső jeleiből sem osztott számára az utókor annyit, mint névrokonainak; utcát, egyetemet. Ha könyveiről hall is a diák, a perről, amelynek főszereplője volt, alig. Nem tananyag, előadásokban, lapokban szó sem esik róla, eseményeit nem részletezik, tanulságai nem épülnek be a jelenbe. Pedig a tiszaeszlári per anyagát nem csak idegen nyelvű lexikonok, megsárgult angol, francia, holland, német, osztrák, cseh, lengyel, orosz, japán lapok őrzik, megmaradt az 1883-as peranyag teljes gyorsírási jegyzőkönyve, nem is csak levéltárakban, tucatnyi korabeli újságban kinyomtatva; Mikszáth tudósításai,

Jókai cikkei, Krúdy naplóregénye, ha más és más minősítéssel is, de források; kevés per volt a világon, ahol a vád és a védelem képviselőjének több száz oldalas munkája könyv alakban is folytatva a vizsgálat, a tárgyalás lázas küzdelmét, az utókorra maradt.

De még Eötvös Károly életművét idézve is zavaros, torz, hamis minősítések élnek a perről. Az 1966-os *Irodalmi Lexikon* egyetlen mondata, amivel megemlékezik róla – „Maga a per csupán keret, alkalom, hogy kitűnő jellemrajzokat készítsen azokról, akik ebben az ügyben részt vettek” –, nem elszólás, általánosabb magatartást tükröz. Honnan a feledékenység? Miféle kor, tapasztalat, ideológia épített a legendákkal átítatott község és a tényeket ismerő világközvélemény közé csendhidat? Honnan az ellentét a per eseményei és utóélete, valósága és mítosza között? Milyen természetű az ellentétből kiszikrázó feszültség, mit hord magában egy ilyen kilencven esztendeje ítélettel lezárt ügy lezáratlansága? Pusztán egy bírósági ítélet feloldhatja-e a társadalom, a tudat, a lélek zavarait? Honnan a sok megválaszolatlan kérdés, a valódi történet kilúgozása az emlékekből az egyik oldalon, roncsolt kövültként való őrzése a másikon?

Eötvös Károly kortársa, a publicista ifj. Ábrányi Kornél írja 1898-ban:

„Ma nehéz, fojtó köd ül a magyar közélet fölött, akadályozva a körültekintést, az előrelátást: a történelem nem ismerése vagy még inkább annak félreismerése. Közgondolkodásunk a mesét még ma is jobban szereti, mint a valóságot. Az illúziót jobban szereti, mint az igazságot. Az a történelem, amely tanít, nem kedves előtte, csak az, amely dicsekszik. Bizonyos tévedésekhez ma is szent kegyelettel ragaszkodik, és gyűlöli azokat, akik elemző kézzel akarnak nyúlni azokhoz. Innen származik az ellentét a tipikus magyar ember gondolkozása és érzése között. Gondolkozásában alkalmazkodni tud a létező világhoz, tud nagyon is gyakorlatias lenni, de érzéseit táplálni még akkor is kell neki egy nem létező világ.

Van is egy politikai iskola, amely még ma is nagyon erős, és hirdeti, hogy bizonyos történelmi tévedések ma is fenntartandók, mert ezekre szükség van, hogy meg ne rendüljön a nemzet önbizalma. Pedig az igazság nemcsak abból áll, ami a nemzetre nézve kedvező és jó, hanem abból is, ami kedvezőtlen és rossz.” (*Nemzeti Ideál*)

Eötvös Károlyt a védő szerepén túl az emeli a per központi alakjává, hogy ennek a sok évtizedes politikai iskolának gyakorlatával fordult szembe a történelmi tévedések kimondásával; a feszültségek eltussolása helyett felszínre hozásukat vállalta.

A Budapesti Hírlap írja 1882. szeptember 1-jén:

„A védők egyike, Eötvös Károly úr jónak látta, hogy túlterjeszkedjék a védőügyvéd hatáskörén, s a belügyminisztériumhoz intézett feliratát hírlapi cikk gyanánt szétküldé a budapesti és bécsi lapoknak közlés végett, e feliratban azt a borzasztó vádat emeli a magyar közigazgatás és bíróság ellen, hogy nálunk a vizsgálati foglyok és beidézett tanúk barbár módra megkínóztattak a vallatás alatt, s minden hivatalos közeg öregje-apraja összejátszik, hogy ártatlan emberekre süsse egy gyalázatos bűntény bélyegét: e lépés láttára nem hallgathatunk többé.

Szabad ilyen vakmerőséget Magyarországon bárkinek is elkövetni? Szabad üres mendemondákra támaszkodva a legfőbb közigazgatási fórum előtt hivatalos eljárását provokálni és ugyanott a tisztviselői és bírói kar bármelyik tagjának oly tényeket inszinuálni, melyek sértők, meggyalázóak az egész karra, az államra, a nemzetre egyaránt? Szabad egy magyar embernek, hazafinak, politikusnak, pártvezérnek hazáját ily lépéssel kompromittálni az egész világ láttára? Kitenni Magyarországot az idegen bírálóknak, ellenségeink gúnyolásának és kárörömének?

Követeljük a legszigorúbb vizsgálat elrendelését a kormánytól, nem azért, mintha minden kósza hír hivatalos eljárással volna megcáfolandó, hanem azért, mert a hír terjesztője egy kiváló társadalmi és politikai állású egyén, ki nevének hitelével, nimbuszával egyesíté a borzasztó hírt, és sikerült vele a közfigyelmet az egész művelt világon Magyarországra vonni. Ha a vizsgálat során bebizonyul a vád alaptalansága, a törvény és lelkiismeret előtt arra száll a felelősség, aki emelte és terjesztette. De ha az bizonyul is be, hogy a gyalázatossgot egyes, kötelességükről megfellebbezett állami közegek csakugyan elkövették, Eötvös Károlyt ez a szomorú sikere se menti fel a vád alól, hogy odíózus tartalmú vádiratának a lapokba beküldése által a magyarság reputációján fájdalmas sebet ejtett.”

Az eset

Solymosi Eszter tizennégy esztendőös tiszaezlári lány 1882 tavaszán elszegődött az Újfaluban lakó Huri Andrásnéhoz. Anyjának, özv. Solymosi Jánosnénak még két gyermeke volt, a huszonnégy éves János és a tizenhét éves Zsófi, idősebb fia, Sándor nem sokkal előbb halt meg. Eszter tizenkét éves koráig anyja mellett maradt, akkor cselédsorba került, egy évig

Papp Albertnél szolgált, majd Olajos Bálintnél, év elején visszament anyjához. Két hónapig nem állt új szolgálatba, innen került március elején Hurinéhoz, fizetése évi 15 forint és egy pár csizma volt. Április elsején kimeszelték Huriék házáat, Solymosi Esztert festékért küldték az Ófaluba, a kislány eltűnt, anyja április 4-én felkereste Vencsellőn Jármy Jenő szolgabíró, és bejelentette az esetet. Hivatalos körözést bocsátottak ki. Néhány nap múlva a faluban és később a sajtóban az a hír terjedt el, hogy Solymosi Esztert a zsidók ölték meg, a templomba hívták, nyakát elvágták, hogy vérét húsvéti pászkájukba keverjék. Solymosiné május 4-én újra elment a szolgabíróhoz, és követelte a vizsgálatot. A községi bíró, Farkas Gábor május 6-án vizsgálatot tartott. „Kihallgatták” Sarf Samu négyéves és kilenc hónapos gyermekeket, aki „bevallotta”, hogy Solymosi Eszter nyakát a zsidók vágta el a zsinagógában. Bary József aljegyző, kiküldött vizsgálóbíró május 16-án rendeli el a nyomozást. Adamovics József tiszaezlári lelkész „Egy lány eltűnésének titokzatos esete” című cikke május 20-án jelenik meg a *Magyar Államban*, Solymosi Eszter meggyilkolásával vádolja az április 1-jén, szombaton, az eszlári templomban összegyűlt zsidókat. Május 21-én megkezdődnek a letartóztatások, 23-án Ónody Géza, 24-én Istóczy Győző megerősíti a parlamentben a vérvád gyanúját, újabb letartóztatásokat követelnek, a zsidósággal való teljes leszámolást. A Dunántúlon és az északi megyékben antiszemita zavargások robbannak ki. Sarf Samu bátyját, a tizenhárom és fél éves Sarf Móricot vizsgálati fogságba helyezik, Recsky András csendbiztos elkülöníti, de a fiú semmit sem tud Solymosi Eszter eltűnéséről. A kihallgatások harmadik napján Bary József átadja Sarf Móricot a csendbiztosnak, és Nyíregyházára viteti. Útközben egy éjszakát Nagyfaluban töltenek, Recsky megfenyegeti, később veri a gyereket, aki hajnalra megerősíti öccse vallomását. Bary József intézkedik elkülönítéséről. Both Menyhért királyi ügyész döntése: „Sarf Móric vallomása netáni visszavonásának vagy módosításának megakadályozása céljából továbbra is felügyelet alá helyeztessék.” Bary ezután újabb letartóztatásokat rendel el. Valamennyi gyanúsított visszautasítja a vádat.

Élet és vállalkozás

Nem csak az események, nem csak Eötvös Károly alakja merült sokáig el az idő rétegei alatt, a típus is, az értelmiségi magatartásforma, amit a századvégnek és az utókornak jelent. Ismerjük, részünk volt benne, sokadmagunkkal átéltük a beszélgetéseket: külföldi barátaink, vendégeink, vendéglátóink, vitapartnereink megemlítik, miért van történelmünkben nimbusza egy netán felesleges hevületben kirántott kardnak, miközben a szellem-erkölcs-tisztánlátás csendes szavú alakjai, a gondolat, a logika, a valóságkutatás dobpergés nélküli teljesítményei közül nem egy feledésbe merül, alakjainak emlékét sokszor nem őrzik követők, nevüket táblák, intézmények, terek. Kérdeznek, és kifogásainkat nem fogadják el.

Kifogásainkat: hogy sokan közülük elhúzódtak a fényből, családjuk, birtokuk, szűkebb pátriájuk közegébe vonultak vissza, vidékies életformájukkal önmagukat szigetelték el, s így végül tyúkperekben való ítélkezésekre kényszerültek a nemzet sorsának irányítása helyett; hogy sokukhoz híveik ezért már életükben is nehezen közeledhettek, műveket, teóriát ritkán teremtettek, ha mégis, vékony rétegnek terjeszthették, s mire életük közismert lett, az utókorra nem szellemük teljesítménye, inkább egyszerűtermészetes igazságérzetük és a meggyőződésükben való makacs hit példája maradt. Ennek a magatartásnak adta jellegzetes mintáit a múlt századi magyar liberalizmus. Képviselői közül néhányan tevékenységük szűk körét egy-egy pillanatban országos jelentőségűvé tágították, mint Eötvös Károly. Családjának története nem életrajzának adatsora miatt fontos, egy magatartás születését-kiformálódását figyelhetjük meg benne.

„Családom nemesi előneve: Ráczkevi. Ráckeve Pest vármegyében fekszik, a Duna egyik nagy szigetén, a Csepel-szigeten. Családom egyik ága több száz éven át itt lakott, a XVII. század végéig. Egyik ősünk, Eötvös János, a XIV. században Budára költözött. Buda akkor királyi székvárosa volt Magyarországnak, magyar és német lakossággal. A német polgárság volt összetartóbb, vagyonosabb, hatalmasabb.

Ennek kebeléből szokták választani a város bíróját. Eötvös János azonban annyira megnyerte a polgárság s kivált a magyarok bizalmát, hogy 1408-ban őt választották meg bírónak. Amennyire az iratok és hagyományok visszavezetnek a múltba, ő lett volna az ország székvárosának első magyar bírója. A német polgárság azonban ezt nem tűrte el, régi szokás, régi szabadság megszégésének tekintette az új választást, s faji ural-

mának veszélyét látta abban, ha elnézi, hogy magyar legyen az első tisztviselő. Összeesküdött hát Eötvös János ellen, házáat megrohanta, magát agyonütötte, s holttestét a Dunába bedobta... Nagy tárgyalás következett az eset után. Buda városa új szabadalmat kapott, melyben a magyarság tisztviselői joga biztosítást nyert. Ennek mintájára készült utóbb a többi királyi város szabadalma is. Eötvös János halála tehát nagy közmíveltségi és nemzeti elhatározásra szolgált alkalmul. Később az Eötvös család ott volt minden harcban a törökök ellen is, a Habsburgok ellen is. I. Lipót király alatt hóhér tábornokának, Caraffának üldözései elől Eötvös János 1680 körül a hajdúk közé menekült, a tiszai Alföldre. A családnak az az ága, amelyből én származom, ekkor vesztette el Gömör és Bereg megyei jószágait. Csak úgy tarthatta volna meg, ha kálvinista hitéről a római katolikus vallásra tér át. Inkább vagyonát vesztette el, mintsem hitét hagyja el. Az elszegényedett család fiai a papi és tanári pályára siettek. Apám, Eötvös Lajos, gazdálkodó kisnemes volt – a negyvenes évek nagy alkotmányi küzdelmeiben mindig részt vett, az 1848-as függetlenségi harcban érdemes munkát végzett a haza védelmében.”

Eötvös Károly fiatalon szerez ügyvédi oklevelet. Huszonhat évesen a magyar kálvinisták jogakadémiáján a bölcsészeti tanszék vezetője, később vármegyei ügyész, országgyűlési képviselő, lapszerkesztő, a hetvenes évek végétől az ellenzék egyik legtekintélyesebb vezére. „Darwin fejlődési törvénye igazi törvény. Az agynak és jellemnek erői nemzedékek óta gyülekeznek, fejlődnek és fokozódnak az ősökben, apákban és anyákban. A léleknek tökéletessége is nemzedékeken át képződik, mint a testnek tökéletessége” – írja egy helyen emberi példaképeiről szólva, akaratlanul is megvilágítva magatartásának gyökérzetét, kialakulását.

Magunk elé tudjuk idézni: zömök alak, magas homlok, az embereket vizsgáló figyelmes tekintet. És Glatz Oszkár portréjának tanúsága szerint: nyugalom, irónia, a napfény, az élet napos oldalának szeretete. A Függetlenségi Párt ellenzékként lépett fel a kormányzó párttal szemben, a vezércikkek, a parlamenti beszédek egymás ellen vágtak, de az ebédek, tarokkpartik, budai séták közősek voltak. Deák halála után a párt egyik legnagyobb tekintélye Eötvös lett, különleges, védett helyzete került veszélybe, mikor a tiszaezlári vádlottak védelmét elvállalta.

Mi vezette döntését? Többször feltettem magamnak ezt a kérdést. Tán a népszerűség vágya? Ügyvédi hírét, nevének tekintélyét akarta növelni, az országos népszerűségnél több, az európai hírnév vonzotta? Bízott ön-

magában, de önbizalmát, mikor a védelmet elvállalta, semmi sem támasztotta alá, veresége biztosnak látszott. Mi vezethette mégis? A munkával járó pénz? A nagy per utolsó fejezetében – pontos könyvelő – elszámol díjaival. Az összeg jelentős volt, de kiadásai is; ami pénze végül megmaradt, az tiszteletdíjnak méltó, csak éppen kockázatával nem áll arányban, különben is eltörpül azok mellett a pénzösszegek mellett, amelyeket később, visszavonulása után keresett, mikor irodájában harminc-negyven ügyvéddel is dolgozott. Szerette a kényelmet, a nagy ebédeket, szívesen dobta oda ezüstjeit, ha úgy gondolta, hogy érdemes azokat valamilyen célért, sikerért odadobni, de a pénz önmagában sohasem érdekelt. Élete végére egy háza maradt, azt is el kellett adnia, hogy pihenésre, gyógyítástásra a Balatonhoz menekülhessen.

Múltja, családjának hagyományai ösztönözhatték? Meddig jutunk el, ha ezen az úton keressük a választ? Járatos volt a kisebbségbe szorult felekezethez tartozók sorában? Erről később így beszél:

„Egyik egyenes őszám éppen kétszáz esztendővel ezelőtt azokkal szenvedett protestáns vallásáért, kik a gályákra lettek elhurcolva. A Thököly-féle pártütés és a vallás miatt való üldöztetés korszakában végigszenvedte mindazt a sorsot, amelyet most a zsidóknak akarnak némelyek Magyarországon készíteni. Emlékszem arra is, amit a történelem tanít, hogy midőn nyolcvan s nem tudom, hány protestáns lelkeszt a gályákra vittek vallásuk miatt, noha azon ürüggyel, hogy a korona ellen támadást akarnak intézni, de az igazi ok a vallásüldözés volt, akkor Európa egyes protestáns hatalmai: Svájc, Hollandia, Anglia érdeklődtek ez ügy iránt, és a fél világ hatalmi és pénzbeli segílyt nyújtott a gályákra vitt szegény protestánsoknak a vallási üldöző körmeiből való megmentésére. Engemet igénytelen családom hagyományai is emlékeztetnek ezen szomorú korszakra, s hogy a vallásküzdelmek ürüggye alatt hasonló szenvedések által ne sújtassék egy vallásfelekezet, milyenekkel őseim sújtattak, ez is egy ok, mely engem arra indított, hogy e védelmet elvállaljam.”

1882-ben negyvenesztendő. Helyzete: az ellenzéki szerepben népszerű, de a teljes biztonságban élő értelmiségi ember helyzete, a kialakult keretek között szabadon mozgó gondolkodóé, aki úgy támadja a hatalom politikáját, hogy közben annak védettségében él. Vezérellenzéki, anélkül hogy bármilyen veszélyt jelentene a kormányzó pártra. Az elkövetkező század egy típusában tetőzik majd ez a kettős magatartás: a személyiség egyszerre önmaga ügyvédje és a hatalom eszköze. Ellenzékiségének hatá-

rait saját nyugalma, végső esetben személyes biztonsága határozza meg. Támadó kedve, az államgépezettől való függetlenedési szándéka, tekintélye és jövője annak függvénye, elfogadja-e a végső döntésekben a hatalom szavát.

Ezt a sokszorosan biztosított egyensúlyi helyzetet dobta félre, mikor a védelmet elvállalta. Nem tudta, hogy tette történelmi értékű, de ez csak növeli fedezetét. A személyiség kiteljesítésének egy formája volt a lépés, a váratlanul eléje kerülő lehetőség kihasználása; megfontolt döntés, visszatérés régi választutakhoz. Fiatalon nem a konszolidált életre, nem a lát-szatharcok utáni látványos kiegyezésekre készült.

Fiatalkorában minden latolgatás nélkül vállalt szerepet a Kossuth irányítása alatt álló 1863-as forradalmi akcióban. Kossuth terve szerint egységes harcban kellett volna egyesülniük a Bécs által elnyomott népeknek a Habsburgok ellen. 1863-ban a varsói hazafiak felkelést robbantottak ki a cári önkényuralom ellen. Kossuth megegyezett a lengyel kormánnyal, hogy a szabadságharcot kiterjesztik az osztrák fennhatóság alatt álló Galíciára is. Az olasz kormány támogatta az akciót. A lengyel területekkel határos vidékeken: Zemplénben, Sárosban megmozdult az ifjúság, sokan átjutottak a határon, bekapcsolódtak a fegyveres harcba, az egész országban gyűjtés indult a lengyel hazafiak számára. Magyarországon az 1848-as parlament elnöke, Almásy Pál állt a mozgalom élén, helyettese, Beniczky Lajos a szabadságharc idején a bányavárosok kormánybiztosa volt, Világos után 1857-ig Kufsteinben raboskodott, hozzájuk csatlakozott töprengés nélkül Eötvös. Huszonegy évesen egy olyan titkos forradalmi csoport tagjának lenni, amelynek negyvennyolc van zászlajára írva, tekintélyre jutni a régi harcosok között, tudni azt, hogy nevével, működésével Kossuth is megismerkedik; számítani a bukásra, hiszen a szabadságharc legjobbjai közül sokan még a börtönökben vannak – az ilyen elszánás életre szóló nyomot hagy. Minek kell történnie, hogy a fiatal lázadó megtorpanjon, kiábrándultan más irányba fordítsa pályáját? Csalódásnak az eszményekben vagy az eszményeket képviselő személyekben és rajtuk keresztül egy politikai gépezetben.

Az osztrák rendőrség hetek alatt felszámolta a mozgalmat. Maguk a vezetők árulták el társaikat. Azok csúfolták meg Eötvös előtt az eszméket, akikben legjobban hitt. A komáromi erőd félelmetes híru O pavilonjába zárták, hosszú, súlyos fogság várt rá, pártfogói nehéz küzdelemben szabadították ki.

A mozgalomhoz való csatlakozásának idejére nézhetett vissza húsz évvel később. A perben való részvétele a tette készülő ember aktivizálódása, amint tér nyílik előtte, egy olyan korban, amely látszatra mozdulatlan. A per nagy pillanatát az egyetlen igazi cselekvéslehetőségnek tekinti, amelyben megtalálhatja tevékenységi körét; iránytűje liberális szelleme, ösztönös igazságérzete. Eötvös egyénisége, közéleti tevékenysége, írói módszere korai szociológus módszer, amelyben központi szerepet kapnak a részletek, a feltárt bizonyosság, a dokumentumok, kedvenc szavával: a tünetek. Mindenféle vonatkozásban. Írhat Deák Ferencről („Forrásaim: Deák Ferenc levelei; Deák Antal levelei, melyek 1825-től 1833-ig íródtak; Kónyi gyűjteményes műve Deák beszédeiről; Deák Ferenc apjának levelei; a Hertelendy család levéltára; Zala-Tárnok, az ősi Deák-birtok gazdasági könyvei, jegyzetei, bejártam Kehidát, Söjtört, Nyírlakot, Pusztaszent-Lászlót s a Deák-hagyományok sok egyéb vidékét; egyéb forrásaim is vannak...”); írhat a nemzet zenéjéről („Zenei oktatásunk idegen. A nemzeti zene a társadalom legáltalánosabb és leghatalmasabb költészete, zenénknél gazdagabbat nem ismer a művelődés. S nemcsak társadalmi, de összes állami intézményeink is a zeneoktatás terén egyrésztől kiküszöbölik nemzeti zenénket, másrésztől idegen zenét tukmálnak a mívelt középosztály serdülő nemzedékére. Szinte hihetetlen az a hülyeség, amellyel kormányaink e nagy ügyet kezelik évtizedek óta”); írhat egész kötetet a telekkönyvek rossz rendszeréről, emlékezést egykori tanáráról, mindenhol első helyen a tünetek zuhatagszerű ismerete, elsorolása, s mögöttük elvek és tények egysége. Szemben a korideállal, amely a valóságtól az illúziókhoz fordult, vagy ha a valóságot el is fogadta, rögtön behódolt a változtathatlannak hitt formák előtt, az elveket megtagadva. Úgy, ahogy az Ismeretlen Szerző 1893-ban, a Légrády testvérek kiadásában közzétett munkájában – elveknek és tényeknek az eötvösi gondolkozási mintában is megvalósuló egységét bírálva – megfogalmazta:

„Az elvek a középkornak utolsó maradványai a modern észjárásban. Az elvek rémuralma az emberi intelligencia fölött: a középkor. Ebből a rémuralomból bontotta ki az utolsó három évszázad folyamán a tudomány az emberiséget, az élet tényeinek felderítésével. És ahol a tények tudása megvetette lábát, ott lassan kipusztultak az elvek, kipusztult minden, ami nem a száraz tényeknek reális összefüggése. Az elvek, eszmék, szent meggyőződések uralma megszűnt a modern intelligenciában, mert az elvek lehetnek tévedések, az eszmék képzelődések. A tények valódi, elveinken

és meggyőződéseinken kívül álló összefüggését felderíteni és alkalmazni: csak ez a modern szellem iránya.”

De Eötvös a „tünetek” nélküli illúziókat és a tényekkel eszmék nélkül való prakticista „szembenézést” egyszerre tolta el magától. Tevékenysége, a perben betöltött szerepe azt a magatartást erősítette fel, amely nem a már elfogadott gondolatokat követi, csak azért, mert azok uralomra jutottak, és elfogadásuk kényelmetlenségektől, rosszabb esetben megpróbáltatásoktól óv meg. Vállalta a valóság feltárásának próbaútját is, azok alapján – életének vezéreszméje szerint – új következtetések levonását. Nem csak azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy a perben bebizonyítsa: a vizsgálat adatai koholtak. Ennél tovább lépett: „Arra kellett vállalkoznom – jelentette ki –, hogy kiderítsem azt, ami a valóságban történt.”

Késleltetett robbanás

Magyarországon a zsidóság Európa legtöbb országával összehasonlítva nyugalmasabb körülmények között élt. A XIII. századig a megkülönböztetés formáit is alig ismerte, a keresztes háborúk idején, mikor más-hol tízezerrel pusztították a zsidókat, nálunk oltalomban részesültek, a XIX. század végének véres kelet-európai pogromjai határainkon nem terjedtek át. Mi mozgatta mégis a tiszaezlári eseményeket? Miképpen törtek felszínre a lappangó előítéletek, elnapolt indulatok, milyen befejezetlen küzdelmek lobbantak fel, az átvágott idegszálak hogyan találtak vissza egymáshoz, hogy a megszakított szenvedélyek újra végigfussanak rajtuk?

Vannak bűvópatakok, amelyek sokáig rejtőznek a hegy mélyében. Felszínre bukkanásuk bizonyos, csak helye-ideje kiszámíthatatlan. Ennek a várható, mégis váratlan kitörésnek példája a per. Gépezetének működési mintája:

A barátság, a zavartalan együttélés nyugalmaiban jelen van a százados-évezredes előítélet-rendszer a zsidósággal szemben; a politikai ellentmondások éleződése, zsákutcás társadalmi helyzetek kialakulása idején a problémákkal való nyílt szembenézés helyett a zsidóság ellen fordítják az indulatokat; egyetlen oka támad a társadalom mérgezettségének, a zsidóság; elterjed, hogy a válságból való kijutás útja a velük való szembefordulás; a leszámolás ingerült, máskor gyilkosan vad légkörében kitörnek a

visszafojtott indulatok, megbolydul a társadalom, elszabadulnak a féktelen erők. A késleltetett robbanás ilyen.

E gépezet működtetésének minden részlete ábrázolható a tisztaeszlelői per körülményeiben, kialakulásában, eseményeiben. Előzményei évszázadokra nyúlnak vissza, utóhatása hat évtizedre terjed ki. Működési minőségével a második világháborúban a soron lévő nemzedék országos méreteiben találkozott: Európában már évek óta Auschwitz, Mauthausen felé haladtak a zsúfolt szerelvények, miközben nálunk a zsidók élete viszonylagos biztonságban volt, de aztán mégis öt és fél száz ezer ember, a magyar zsidóság hetven százaléka pusztult el, szűkebb közösségeket – nagyszülők, szülők, unokák – számítva minden hattagú családból legalább négyen. A tömeggyilkosság háromnegyed év alatt játszódott le.

Igaz, Magyarországon kevesen tudnak arról, hogy a szállítmányok végállomása a gázkamra. Miről volt tudomása 1944-ben mindenkinek? A zsidótörvényekről, a fegyvertelenül aknamezőre küldött munkaszolgálatosokról, az állandó életveszéllyel járó atrocitásokról, a sárga csillagról, a teljes kiszolgáltatottságról, a gettóba toloncolásról; a közvélemény tájékozott volt az országban belüli összes intézkedésről.

„...több mint 300 000 testvérünk került eddig messze idegenbe, deportálásba, ahol a kemény robot testi szenvedésein túl az elpusztulás leselkedik rájuk. A deportáltak száma egyre nő. Élelem híján hetvenéves nyolcvanával zárt marhavagonokban szállítják őket.” *(Jegyzék 1944. június 10-én a kormány néhány tagjához)*

„A Dorog, Pilisvörösvár, Süttő, Szőny, Gönyű irányából Hegyeshalomba megérkező zsidókat a német SS megbízottjának szám szerint és nem név szerint adják át. Süttő és Szőny között egy 200-300 fiatal fiúból és lányból álló csoport halad, amelyik Süttőn nem talál elhelyezési lehetőséget. A parancsnokság úgy intézkedett, hogy »az ifjabbak naponta még nagyobb utakat tehetnek meg«, ezeket elhelyezés céljából Szőnyig továbbmasírozatták. Ez a csoport egy nap alatt 59 kilométert tett meg. Szőnybe megérkezve nem találtak ott sem elhelyezési lehetőséget, miután ott már több mint 4000 éhező és szomjazó ember tartózkodott. (Ezek az emberek három napja nem kaptak sem enni, sem inni.) Az ifjúsági csoportot egy padlásra vezették, amely az éj folyamán bedőlt. A csoportból hét fiatal meghalt, tizenhárom súlyosan, hetven könnyebben megsebesült. Szőnyben rendkívül sok a beteg, akik a több napos gyaloglás, éhség, megfázás és a kísérők kínzásai következtében betegedtek meg. Gönyűben hatszáz

beteg fekszik. Az őrsemélyzet tisztjei és katonái sem bírják már el a megkínzott emberek látványát, és legtöbben azt mondják, hogy inkább a frontra mennének, mint hogy ezeket a borzalmakat végigcsinálják.” (*Jegyzőkönyvrészlet a semleges országok megbízottainak értekezletéről, a svéd követség IX., Üllői út 4. szám alatti helyiségében, 1944. november 22.*)

A „svéd védettek” élelmezését szervező csoport vezetőjének beszámolója:

„Este indultunk Budapestről, első állomásunk Gönyű volt, ahol bizalmas közlések szerint úgynevezett »halálhajók« horgonyoztak. Két uszály vérhasgyanús betegek százaival volt tele. Csendőrök őrizték az uszályokat. Az utakon a kiéhezett betegek, tizenkét éves gyerektől hatvannégy éves matrónáig, minden felszerelés nélkül, lerongyolódva meneteltek végig a városokon és falvakon. Magyaróvárott, egy gyár munkatermében háltak utoljára magyar földön. Sok helyen a legyilkoltak holtteste borították az utat. A legtöbb úgynevezett pihenőhely falusi vásártereken volt.”

A svájci követség megbízottainak feljegyzéséből, 1944. november 27.:

„Megállapíthattuk, hogy a munkaképtelenek és betegek átadását a magyar hatóságok követelik, és nem a németek. Hegyeshalomban kapott és több oldalról megerősített hiteles közlések szerint a bori rézbányákban foglalkoztatott négyezer magyar zsidó munkaszolgálatos közül kétezret agyonlőttek, a többieknek a Borból Hegyeshalomig vezető utat gyalog kellett megtenni; mezítláb, félmeztelenül érkeztek meg.

A Hegyeshalomból mindenfelől összegyűlt deportáltakat az elképzelhető legrosszabb állapotban találtuk. A gyalogmarsok végtelen fáradságai, az élelmezés majdnem teljes hiánya, fokozva attól az állandó félelemtől, hogy Németországban megsemmisítő gázkamrákba viszik őket, olyan állapotot idézett elő, amely semmiféle más nélkülözéssel vagy testi szenvedéssel sújtott ember állapotával össze nem hasonlítható. A legelemibb emberi jogoktól való megfosztás, valamint az, hogy a brutálisan viselkedő őrsemélyzetnek teljesen ki vannak szolgáltatva – miután azok a lelövésig mindent tehettek velük –, az áldozatokon borzasztó nyomokat hagyott.”

„A Dunántúl felszabadulása után megejtett vizsgálatok során különböző tömegsírok exhumálására került sor. Sopron környékén, Hidegség községben 790 munkaszolgálatos holttestét találták tömegsírokban, Ilkamajorban 400 halottat tartalmazott egy tömegsír; a nagycenki jegyzőség a nyilasok 814 áldozatának személyi adatairól küldött jelentést; Sopronbátfalván 350, borzalmas kegyetlenséggel kivégzett áldozat te-

temét találták meg; Mosonszentmiklóson 300 legyilkolt munkaszolgálatos tömegsírját tárták fel. Vizsgálatok állapították meg és népbíróági jegyzőkönyvek igazolják, hogy Kőszegen gázkamrákat is rendeztek be az SS-ek a zsidó internálótáborok betegeinek legyilkolására. A berendezés a német megsemmisítő táborok berendezését igyekezett utánozni, 10-12 ezer embert összpontosítottak itt – legnagyobbbrészt magyar munkaszolgálatosokat –, akiket gázzal, golyóval, éhezéssel pusztítottak el.” (*Egykori jegyzőkönyvekből*)

Magatartás és feladat (1)

A tisztaeszlelő per évszázados múlt. Könyvem tárgyában járatosabb a történész; amit belőle megismertem, életem tapasztalataival kapcsolom össze. A valósággal való szembenézés nélkül egyetlen népben sem élhet hitelesen önmaga múltja, s ugyanígy: nem lehet a múlt átvilágítása nélkül tisztán látni a jelent. A történelem panorámájában azok az események tisztázódnak előttünk, amelyeknek utóéletével is szembenézünk, és minden nemzetet leginkább azoknak a gondolatoknak súlya nyom, amelyek eredetéhez nem volt még módja, ideje vagy bátorsága visszanyúlni. Az élet ráadásul minduntalan új kérdésekre vár feleletet, a lépéstartás nehézségeivel is számolnunk kell, egyre fontosabb idejében dokumentálni a tényeket, idejében feltárni következményeiket.

Eötvös Károlyt a perhez a véletlen fűzi: felkérték a védelemre. De a társadalom számára közhasznú szerep vállalásának igényét minden idő felteheti, fel is teszi. Minden kor ismeri a magatartás-változatokat, melyeket a személyes utak, a közösségi követelmények és a társadalmi lehetőségek egymáshoz ütközése teremt; a helyzeteket, melyekben kialakulnak a típusok, a *cinikus*, a *hívő*, a *semleges*, a *behódoló*, a *becsvágyó*, a *belenyugvó*, a *tenni akaró*, a *pótcselekvések között vergődő*, az *álfeladatok megoldásában felörlődő egyéniség*. Az egyénnek-közösségnek leghasznosabb magatartásformához – Eötvös Károly vállalkozásának példájában – első lépés: leszámolni a gondolkodás rendetlenségével, átlényegíteni magunkon azt a felismerést, hogy a szellem legnagyobb fegyelmezetlensége, ha csupán azért hisz dolgokban, mert elterjedt róluk, hogy vannak, nem pedig azért, mert meggyőződünk róla, hogy csakugyan léteznek. Ahhoz, hogy az egy-

kori küzdelemre emlékezve túl is lépünk rajta, a tisztaeszlelő drámában előzményeit, kapcsolatrendszerét, következményeit, utóéletét is keresni kell. E nélkül úgy járunk, mint a híres sarkkutató, aki észak felé igyekezve ügetésre hajszolta a szán elé fogott kutyákat, de mikor helyzetéről tájékozódni akart, látta, hogy sokkal délebbre van, mint induláskor volt, mert nem vette észre, hogy hatalmas jégrétegen rohant, amit a tengeri áramlat déli irányba sodort.

A „befejezetlen múlt” megválaszolatlan vagy el sem hangzó kérdéseire keresem a válaszokat. Mondják, hogy a múltat megváltoztatni úgysem lehet. Igaz, de mégsem lezárt rezervátum, amiből nem vezetnek utak különböző irányba. A lefutott idő zárójelei is feloldhatóak, „képletük” levezetése a jövő „végösszegéhez” segít közelebb. Van felismerés, amely a múltra is visszasugárzik, mert hőfokának erejétől a dermedt kövületek is mozdulnak. A mítoszok sajátos, közép-kelet-európai változatának működési modelljét keresem, és a kora kérdéseivel szembenező, feladatait elvállaló intellektus életvariációit; magatartásmintát az elodázott problémák, a meg nem született, csak eltemetett feszültségek, a végig nem vitt küzdelmek között élő ember cselekvéseihez.

A per talaja

A nemzeti középosztály

A XIX. század végén nagy társadalmi átrétegződés indult meg. A hatalom csúcsára két, érdekeiben közös, egymással mégis ellentétben álló osztály került: a feudális arisztokrácia és az új nagyburzsoázia.

A nagybirtokosok száma mintegy kétezer volt, kezükben tartották az ország földbirtokállományának egynegyedét. Felső rétegüket az arisztokrácia alkotta. Kétszázötven család az összes föld tizenöt százalékával rendelkezett. Az egykori középnemesség vagyonos csoportjából került ki az „ezerholdasok” jelentős része. A harmadik csoport – mintegy ötödrész – a polgári újbirtokosokból állt.

A burzsoázia is három fő csoportra tagozódott. Egyik ága a hazai, kisebb részben magyar, nagyobb részben német, de már lassan elmagyarosodó városi polgárságból indult. A második a külföldről, elsősorban Ausztriából, Németországból, Svájcban betelepült tőkések kis csoportja. A harmadikat a hazai és bevándorolt zsidó polgárság alkotta.

Alattuk helyezkedett el az elsősorban a középnemességből kialakult középosztály.

Hanák Péter írja:

„A magyar »középosztály« fejlődése sok szempontból eltér mind a nyugat-, mind a kelet-európaiktól. Nyugaton a polgári átalakulás korában azt a felemelkedő burzsoáziát nevezték középosztálynak, amelynek felső rétege a politikai hatalom megszervezése után ténylegesen uralkodó osztállyá vált, közép- és kispolgári rétegei a középosztály gerincét alkották, és sokáig megőrizték a társadalmi emelkedést közvetítő, a demokratikus jogokat és eszméket őrző funkciójukat. A balkáni országokban, a magyarországi nemzetségeknél a középosztály főként kereskedőkből, értelmiségiekből és a parasztságból kiemelkedett polgári elemekből tevődött össze.

A magyar középosztály sűrűsödési centruma, gerince a hanyatló birtokos nemesség, a dzscentri volt.”

A kiegyezés után az úri középbirtokosok alkották a nemzeti középosztály gerincét. Hozzájuk csatlakoztak a kisbirtokos és értelmiségi elemek. A század végére a dzscentri már bevonult a hivatalokba, az állami organizációba, „lesüllyedt” a köztisztviselői, értelmiségi pályákra. Az egész heterogén réteg kiegészült a polgári-kispolgári elemekkel és a feltörekvő burzsoázia egy részével, de gondolkozásmódjában, életvitelében, magatartásformáiban a dzsentriszellem dominált, amely az államgépezetben elfoglalt helye szerint részben a lojális rendfenntartó erőt, főképpen a régihez húzó, reakciós antikapitalizmust képviselte. Ideológiája a „régi nagyság” nosztalgikus visszaálmódása, a mitikus-délibábos nemzeti „öntudat”. Magatartását a folyton lávázó nacionalizmus jelenti, a „magyar értékek” hangoztatása közben viszont éppen a nemzet legjobb forradalmi hagyományait veti meg. A fanatikus honfiúi arc mögött a teljes szellemi elmaradottság, a kultúrától való ösztönös elzárkózás, az emberi szellem újíító áramlataitól való elfordulás húzódott meg. A dzsentriszellem térképén a világ közepe lehetett egy segédjegyző, a jövő horizontja a „mai nap” örökkévalósága; felsőbbrendűségének tudatában a nép a dzscentri számára „a paraszt”, aki lisztet, tojást, krumplit szállít, s akit, miután ezt a feladatát minél olcsóbb áron elvégezte, rövid pórázon kell tartani; a dzscentri magyarsága frázismagyarság, hazafisága üvöltő, „csúrdöngölő” hazafiság.

Illúziók

A közgondolkodásban 1867 után egy illúzió terjedt: a nemzet annyi balszerencse közt, oly sok viszály után végre révbe érkezett. Az uralmon lévők a célokat úgy jelölték ki: legyen a magyar nemzetnek „vérében gyökeredző” királyi háza, legyen olyan hadserege, amelynek ugyan a király parancsol, de amellyel a „törvényesen kifejezett nemzeti akarat” is rendelkezik; legyen felelős magyar kormánya, diplomáciája, közigazgatása, közoktatása, kereskedelme; legyen tengerpartja és többsége a nemzeti kisebbségek felett. Már eleve kirekesztették látókörükből a valóságos társadalmi-gazdasági kérdéseket, és a nemzeti kérdést a „kisebbséget irányító többség” elve alapján kívánták rendezni. Az uralkodó osztály úgy látta, hogy céljai megvalósultak: megszületett a magyar királyi házból annyi, amennyi

Mohács óta még soha; létrejött a nemzeti hadseregből annyi, amennyinek a magjából a jövő külön hadserege kinőhetett; megvolt a felelős parlamenti kormány, a többség a nemzeti kisebbségek felett, rendelkezett az ország tengeri kikötővel mint a hatalom és önállóság jelképével.

Minden nemzet életében vannak reális kompromisszumok. Igazolhatja ezeknek a jogosságát, ha árukon az egész nép nyer valamit, nem csak a hatalom csúcsán levők. De a századvég „békés aranykorának” illúzióját csak az igazi problémák elködösítésével lehetett fenntartani, annak a közhiedelemnek az elterjesztésével, amely szerint a nyugalom, az egyetértés látszatát azért is kell őrizni, mert a valóságos nemzeti-társadalmi kérdések megoldására nincsenek még meg a feltételek.

Minél több kudarcot él át egy nemzet, minél kielégítetlenebbek igényei, annál inkább van szüksége rá, hogy történelmét valamilyen módon kompenzálja. Múltjának idealizálása, mitizálása a fennmaradás pszichikai erőforrása lesz. Sikertelenségeire mondvacsínált ürügyeket keres, kudarcélményeit, felgyülemlett indulatait erőszakos kitérőkkel, hamis vádakkal próbálja levezetni. Keserves történelmi tapasztalatokról önszépítéssel tereli el a figyelmet. Kitér a szembenézés, a döntés felelőssége alól; nem lelkiismeret-vizsgálatot vár, hanem ködösítést a reális nemzeti önismeret szellemének elterjesztése helyett, hazát mentő héroszokat, mindig túlreje miatt győztes ellenfeleket kreál; az „árulókat”, „cselszövőket”, a „belső ellenséget”, amely végső soron „minden baj” forrása, a „megbízhatatlan idegenek” közül választja; a „nehéz múltból”, a „rögös jelenből” önszépítéssel menekül.

Életforma

Az agrárproletariátus növekedésének adatai a század utolsó két évtizedében:

1869 : 2 645 851

1890 : 2 836 743

(*Magyar Statisztikai Közlemények* új sorozat, 27. kötet)

Nagygyűlés (Bars megye) község egykori monográfusának feljegyzése:
„Ha az itteni kisgazda készpénzbevételének és -kiadásának alakulását vizsgáljuk, ott tiszta jövedelmet hiába keresünk. Bevétele rendkívül cse-

kély, mert hiszen gabona és más eleség legtöbbször annyi sem terem, ami a háztartáshoz egész éven át elegendő volna. Az állatokból befolyó jövedelem sem jelentékeny, mivel abból csak keveset tarthat, s az is fejletlen, satnya lévén, csak alacsony árat kap érte...”

„1882-ben az ország legnagyobb birtoka, a több mint 500 ezer kat. holdas Esterházy hercegi uradalom 334 ezer forint adót fizetett, azaz holdanként egy forintot sem. A 45 111 kat. holdas balmazújvárosi határból 38 409 kat. hold a Semsey-örökösé volt. A községre nehezedő 158 781 korona adóteherből a nagybirtok 81 812 koronát fizetett, a község lakói pedig 76 969 koronát. Eszerint egy holdra eső adóteher 2,13 korona volt a nagybirtokon és 11,48 korona a parasztbirtokon. Látszólag tehát több mint ötszörös adót fizettek a parasztbirtokok. Azért látszólag, mert a Semsey-földek lényegesen jobb minőségűek voltak.” (Varga István: *A parasztság közterhei*)

A hódmezővásárhelyi Szántó Kovács János-féle megmozdulások miatt az egész Alföldre kiterjedő ostromállapotot rendeltek el, egyre sűrűbb a helyi munkások elleni harc folyamán idegenből hozatott munkások alkalmazása. 1899-es adat:

„A titeli uradalom négy év előtt kétszáz munkást vitetett át Csongrádból, hogy e demonstrációval aratóit szerződéses kötelezettségeik teljesítésére bírja, s midőn célját elérte, a csongrádi munkásokat képtelen ürüggyel szélnek eresztette, kik éhségtől elcsigázva, nyári keresményektől megfosztva, sokan betegen tértek vissza Csongrádra.”

Kivándorlás

„A kivándorlás méreteiről pontos, számszerű adatokkal nem rendelkezünk. A hivatalos statisztika csak 1899-től mutatta ki az útlevéllal kivándorlók számát. Ez 1899 és 1913 között csaknem 1,4 millió főt tett ki. A magyar kivándorlási, az amerikai bevándorlási statisztika és az európai kikötők adatait egybevetve a dualizmus korában mintegy 2 millióra becsülhetjük az Amerikába, és 300-400 ezerre a más országba kivándoroltak számát.” (Hanák Péter: *Magyarország társadalma a századforduló idején*)

Napszám Tiszaeszláron

„A lányka neve Solymosi Eszter volt, 1867 évben, december hó 9-én született. Anyja özvegy Solymosi Jánosné, születési nevén Jakab Mária. Vagyontalan, szegény napszámos asszony. Három élő gyermeke volt. A leányka eltűnésének idején negyvenhét éves.

Mi a napszám a Tisza partján, amit egyes asszony megkereshet? A nyolcvan fillérnél többre számítani nem lehet naponként. S vannak ünnepnapok, amikor nincs munka, s nincs napszám. A téli napok nagy részében éppen nincs munka. Néha-néha beteg is az özvegyasszony. Egész évi keresete sehogy se rúg többre kétszáz koronánál. Egy-egy napra esik általában ötvennégy fillér, a régi számítás szerint huszonhét krajcár. Ebből kell az özvegyasszonynak lakást fizetni, negyedmagával élni, mindennapi élelmet, húst, lisztet, zsiradékot, sőt tüzelőt beszerezni, magát és három gyermekét ruházni. Ebből kell adóját fizetni, közterhet leróni az államnál, az egyháznál, a papnál, a tanítónál, orvosnál, gyógyszerésznél.” (Eötvös Károly: *A nagy per*)

A terep (1)

A nyolcvanas évek agrárválsága tovább fokozta az elégedetlenséget. Nőtt az eladósodottak száma, kedvező helyzet alakult ki a közvélemény hangulatának irányítására. Ezekben az években újra magasra csapott a nemzetiségi ellentét, az antiszemitizmus, amivel nagy tömegek figyelmét lehetett elterelni valóságos helyzetükről.

A zsidóság 1848 előtt erős korlátok között, középkori kitaszítottságban élt. Földet nem vásárolhatott, céhes ipart nem űzhetett, hivatalt nem viselhetett. Mivel kereskedni csak szűk keretek között tudott, a legmegvetettebb tevékenységbe szorult: a lenézett közvetítésbe, adásvételekbe, uzsora- és hitelüzletekbe. A tőkefelhalmozódás megindulásakor kezdte átvenni a mezőgazdasági termények értékesítését. Már negyvennyolc után is, de különösen az 1867-es egyenjogúsítással az új burzsoázia egyik fontos alkotóeleme lett.

A hanyatló rétegek a kapitalista fejlődés idején Európában mindenhol a feltörekvő tőke ellen fordultak. Ott, ahol erős nemzeti burzsoázia volt, a

visszahúzó erők reakciója az antikapitalizmus volt. De ahol nem alakult ki a nemzeti burzsoázia, ott a reakció a nemzeti ellentétekkel, a nacionalista törekvésekkel, az antiszemitizmussal kapcsolódott össze.

A faji gyűlölet szítására különösen változatos formák születtek olyan időszakokban, amikor a társadalmi ellentmondásokat homály veszi körül, amikor zsákutcás helyzetek alakulnak ki. Ilyenkor megoldások helyett hamis politikai formulákat gyártanak, és elterjed a vádakkal, rémképekkel terhes irracionizmus. Ezekben az években a nemzeti szellem letéteményeseként fellépő, dzsenti szellemű történelmi középosztály szemléletében a mítoszteremtő gőghöz, az antidemokratikus nacionalizmushoz könnyen társult az antiszemitizmus. Táplálta ezt a környező országokból, különösen a Németországból ideérkező antiszemita hullám, táplálták a tőkekoncentráció folyamatában a zsidók kezében megnövekedett vagyonok. Ezek a vagyonok jelképei lettek az új konkurenciának. Elhomályosodott, hogy a népnomor oka nem az egy vallásfelekezethez tartozók tőkéje, hanem maga a kizsákmányolás. Sartre fél évszázaddal későbbi szavai átvilágítják a magyar századvég tudatvilágát is:

„A kép, amit egy nép megalkot magának zsidóságáról, determinálja a történeket, és nem a történelmi adottságokból születik meg a kép... Azt mondják például, hogy túl sok a zsidó ügyvéd. De panaszkodott-e már valaki arról, hogy túl sok a normandiai ügyvéd? Sőt ha történetesen minden breton orvos lenne, nem szorítkoznának-e arra, hogy megállapítsák: Bretagne látja el egész Franciaországot orvosokkal? De kérem – felelhetné erre az antiszemita –, ez egyáltalán nem ugyanaz. Kétségtelenül nem, és pedig éppen azért nem, mivel a normandiaiakat normandiaiaknak tekintjük, a zsidókat pedig »a zsidóknak«.

Az általánosítás az antiszemitizmus fegyvere lett, amivel a társadalmi ellentétekről terelte el a figyelmet, s ahogy Sartre folytatja: mindig „a nemzeti egységet igyekezett megvalósítani az osztályokba tömörült társadalom ellen. Megkísérelte kiküszöbölni a közösségeknek egymással harcoló osztályokra bomlását azáltal, hogy a közös szenvedélyek hőfokán olvasztotta meg a sorompókat. Mivel azonban a megosztások fennállnak, és mert gazdasági és társadalmi okaikat nem szüntették meg, tehát azon igyekeznek, hogy az osztályokat, gazdagokat és szegényeket, dolgozókat, hivatalnokokat, városiakat és vidékieket mind összefogják két táborba, a zsidók és nem zsidók táborába.”

Az általánosítással szemben a valóság az volt, hogy a múlt század utolsó évtizedeiben a hazai zsidóság megoszlása a társadalmi ranglétra alsó és felső fokán alig mutat lényeges eltérést a társadalom általános osztálytagozódásától. A különbség a kispolgárság nagyobb számarányában van, és a sajátos magyar fejlődés következtében a parasztság hiányában. A XX. század elején a keresőképes magyar zsidóság így oszlott meg: 100 holdon felüli földbirtokosok és bérlők: 1,38%; nagy- és középtőkések: 1,37%; 1–100 holdas kisbirtokos és földművelő réteg: 3,18%; kispolgárság: 38%; tisztviselő, értelmiség: 20%; munkásság: 34,36%.

Prológus

Mintha egy Mikszáth-regényből lépett volna elő Ónody Géza tiszzaeszlári földbirtokos; a debreceni vásáron eladott huszonkét ökör árát egy ültében mulatta el az Arany Bikában, így úszott el 841 holdja is. Saját volt birtokán az új tulajdonos, Pöhm Simon haszonbérlője lett. 1881-ben a hajdúnánási kerület képviselőjének választotta, a parlamentben ő követelte 1882-ben elsőnek a „vérvád” kivizsgálását.

Magnetofonfelvételek Tiszaeszláron, 1973-ban:

Arday Miklós (született 1883-ban):

„Az Ónody földbirtokos volt, ott volt a felesége is, Bárczay Ilona. Elváltak, és az Ónody a birtokot eladta, mert nyakig adós volt, aztán kivette haszonbérbe. Pöhm Simon vette meg tőle, annak vasgyára volt Kassa mellett... később az én háztáji földem is abból volt, a fiától, az Ónody Palitól vettem még, mert ott dolgoztam, azon a birtokon. Láttam, mikor Ónody Géza újra fellépett képviselőnek, lehettem tízesztendő. Lefizette az embereket, hogy órá szavazzanak, de mikor utolsóra lépett fel, akkor megbukott. Nagy zsidóellenes volt. Egy pártot is szervezett. Az kikergette volna a zsidókat az egész világból.”

Friedmann Ernő (született 1908-ban):

„Úgy gondolta apám, volt itt egy nagyságos úr, az Ónody Géza, tőle jött ki ez az egész, képviselő volt, ő terjesztette, persze mint képviselőnek nagy szava volt, hát mert volna valaki ellene szólni? Amit ő mondott, az úgy van, aztán kacagtak rajta. Először kacagtak rajta, aztán meg elhitték: »Ha a nagyságos úr mondja, az úgy van...«”

Bary József, a tiszaezlári per vizsgálóbírója írja visszaemlékezéseiben, 1912-ben:

„Ónody Géza tiszaezlári földbirtokos eleitől fogva hitt a rituális gyilkosság lehetőségében, szorgalmas kutatásokat végzett, előkutatta a középkor összes történelmi vérvádesetét, s a történelem adataival akarta bizonyítani, hogy Tiszaezláron is rituális bűntény történt. A per folyama alatt *Tiszaezlár* címen egy könyvet is kiadott, amelynek 264 oldal terjedelméből 208 oldalon tárgyalja a régebbi vérvádeseteket. Ekkor már Istóczy mellett az antiszemita mozgalom vezéralakjává lett.”

Az Istóczyak címerlevelét 1575-ben kapta Istóczy Lukács I. Miksa császártól. Birtokuk a Vas megyei Dömötörben a XIX. századra 100 holdra csappant. Istóczy Győző apja megyei ügyész volt, Budapesten és Bécsben végezte jogi tanulmányait, 1867-ben szolgabíró lett a vasvári járásban, innen választották, Deák híveként, a rumi választókerület képviselőjének; ő szervezte meg az első magyar antiszemita pártot, a parlamentben 1875-ben tűnt fel uszító beszédével.

Részlet egy Istóczy-beszédből, 1880. január 28.:

„Fölösleges lenne ezúttal a zsidókérdés felett bővebb fejtegetésekbe ereszkednem. Elégyszer megtettem ezt már e házban. És ha nálunk mind ez ideig nem jött is még folyamatba e kérdés, megindult az Európa más államaiban, nevezetesen Németországban, ahol a zsidóellenes mozgalom napról napra nagyobb méreteket ölt. Itt az ideje tehát, hogy végre-valahára nálunk is meginduljon.”

Cikk Istóczy *Röpirat* című lapjában, 1880. október 15.:

„1878-ban hamarosan észrevettük, hogy csak kiáltó szó vagyunk a pusztában, és visszavonulót fújtunk. Láttuk, hogy a mi időnk nem érkezett el, vártuk tehát tovább ezt a mi időnket.”

Ők ketten viszik be a parlamentbe a tiszaezlári vérvád rágalját. Először Ónody beszél, felszólalása után egy nappal Istóczy érkezettnek látja a pillanatot, hogy szót kérjen.

Részlet az országgyűlés képviselőházának naplójából 1882. május 24-én:

Istóczy Győző: „T. Ház! Lehet, hogy itt csak egyszerű gyilkosság esete forog fenn, ember által emberen elkövetve. De nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy itt a kereszténynek mint kereszténynek, zsidó mint zsidó által vallási célból való meggyilkoltatása forog szóban... Én a priori nem akarom állítani azt, hogy a kérdés alatt lévő ügyben ilyen nemű vallási fanatizmusból eredő gyilkosság esete forog fenn. Tekintve azonban, hogy a

gyilkosságot a zsidók által rituális ölésre rendelt hitközségi sakter követte el, elkövette pedig közvetlenül a zsidó húsvéti ünnepek előtt, éspedig a zsinagógában...

Elnök: Kérem a képviselő urat, méltóztassék mégis meggondolni, hogy ilyen vád rettenetes következményeket vonhat maga után... („Igaz!” „Úgy van!” „Halljuk!” Közbekiáltás: „Szólásszabadság!”) Én köteles vagyok figyelmeztetni a képviselő urat, és meggyőződéseem szerint szükség van rá; a házszabályok betű szerinti értelmében nem mondván semmi olyant, amiért felelőssé tehetném, csak figyelmeztetem a képviselő urat, és tovább nem megyek...

Istóczy Győző: T. Ház! Én nem akarok polemizálni a t. elnök úrral, de kénytelen vagyok a magam igazolására megjegyezni, hogy itt, e házban minden intézmény és minden személy ellen szabad beszélni, és így reménylem, az énáltalam ismertetett intézmény ellen is szabad. Én csak az igazságot keresem, az előtt pedig, azt hiszem, a képviselőház terme nincs zárva. Nem lehetetlen az sem, hogy itt egy olyan titokzatos felekezeti gyilkosság, egy vallási emberáldozat esete forog fenn, amelynek kiderítése az egész zsidóság sorsára nézve évszázadokra döntő befolyással fog bírni, s e bűnper egy világraszóló cause célebré-re fog válni... Ami pedig a faktumokat illeti, tegnap egy képviselőtársam még drasztikusabban adta elő, mint én ma.”

Bary József vizsgálóbíró hat nappal előbb kezdte meg a kihallgatásokat Tiszaeszláron. Sarf Móricból május 21-ről 22-re virradóan verték ki a „vallomást”. A nyíregyházi törvényszék a „vallomás” hitelesítésére 23-án ült össze. Ónody ugyanezen a napon már „faktumokról” beszélt, melyekre Istóczy másnap hivatkozik, Solymosi Eszter eltűnését a parlament előtt „gyilkosságnak” nevezi, a várvád gyanúját megismétli, pártja új zászlóbontásának jelszavaként. Néhány héttel később Nagyszombat, Pozsony, Pápa után Budapesten, aztán Csurgón kerül sor a legsúlyosabb antiszemita zavargásokra, a tüntetések centruma a Dél-Dunántúl és az északkeleti megyék.

A lépcső fokai

A század nyolcvanas éveiben több mint tízmillió zsidó élt a világon, háromnegyed részük öt közép-kelet-európai országban. Oroszországban mintegy négymillió; Lengyelországban – ideszámolva az Osztrák-Ma-

gyar Monarchiához tartozó Galíciát – másfél millió; Magyarországon háromnegyed millió; Ausztriában – Sziléziával és Morvaországgal – félmillió; Romániában háromszázezer. Százalékarányban ez Lengyelországban a lakosság mintegy 14%-át, Ausztriában 5%-át, Romániában hozzávetőleg 3%-át jelentette.

Ezek a soknemzetiségű országok két uralkodó hatalom, az osztrák és az orosz birodalom elnyomása alatt álltak (Lengyelország nyugati része a poroszoké volt), az elnyomó rendszer csúcán ez a két nemzet volt, alattuk a sajátosan tarka közép-kelet-európai kép szerint a sok elnyomott nép egymáson uralkodott. Az orosz elnyomta az ukránt, lengyelt, beloruszt, a balti népeket, uralma alatt tartott sok kaukázusi, közép-volgai, uráli kis népet; az osztrákok a magyarokat, cseheket, szlovákokat, lengyeleket, szerbeket, horvátokat, románokat nyomták el. A sajátos elnyomó szervezet kiépüléséhez hozzátartozott, hogy az elnyomottak egyben uralkodó népek is voltak. Az oroszok, osztrákok és poroszok a lengyelt, de a lengyel ugyanakkor az ukránokat nyomta el; az ukránok közben részt vettek a délorosz és kaukázusi népek feletti gyarmati uralom megszervezésében. Az osztrákok a magyart, a magyarok viszont az ország területén élő nemzetiségeket nyomták el. Így biztosította az erők és a feszültségek kiegyenlítődsét a két nagyhatalom a hatalmas, nemzetiségileg tarka területeken. Ebben a hatalmi gépezetben a magyarság helyét is a felülről megszerkesztett divide et impera elve határozta meg.

Az osztrák és orosz elnyomó apparátus elsősorban abban különbözött egymástól, hogy az orosz államszervezetben sokkal erőszakosabban érvényesült a beolvasztási politika. A XIX. század első felében az uralkodó nemzetnek itt nagyobb, 48% volt a számbeli súlya. Magyarországon az arány csak 39,6%, Erdélyben még rosszabb, 36%, az osztrák birodalomhoz tartozó egyéb területeken pedig csak 21,4% volt. Az uralkodó nemzet számszerű gyengesége is magyarázta, hogy a soknemzetiségű Ausztria kormánya nem erőszakos beolvasztással, inkább a nemzetiségek megosztásával, egymás ellen uszításával tartotta fenn hatalmát. Ezzel együtt járt, hogy a nemzetiségek legfontosabb kívánságait semmibe vették, nem engedélyezték a kollektív nemzeti jogokat és politikai intézményeket. Ezt a mintát kopírozta le a magyar kormány, mikor a nem magyar anyanyelvű állampolgárok jogait még a század végén is a második helyre szorította az államgépezetben, törvényhatóságokban, bíróságokon. A hetvenes-nyolcvanas években a negyvennyolc után erőszakosan elfojtott feszültség újra

fokozódott, mintha annyi küzdelem ellenére sem történt volna semmi fél évszázad alatt.

Pedig az elnyomatás hatalmi ranglétráján az elnyomott magyar nemzet alá elnyomottként leszorított nemzetiségek nemcsak számarányukban, hagyományaikban is erősek voltak. Ez sajátos vonása volt a magyar államszervezetnek. Az 1851-es népszámlálás adatai szerint a 16,2% szlovák, 12,4% német, 12% román, 5,9% szerb-horvát, 4,3% kárpátukrán és a 4,8% egyéb nemzetiségi többségben, Erdélyben pedig (román 57%, német 10,4%, egyéb 5,4%) túlnyomó többségben volt. István király már a pécsváradi apátság alapítólevelében felsoroltatta, hogy az idegenből érkezett föld- és szőlőműveseken kívül „tíz idegen kovács, hat bognár, tizenkét esztergályos, kilenc pék, kilenc szakács, három fazekas, hat viaszgyertyaöntő, öt aranyműves, nyolc szekérgyártó működik”. Thuróczy krónikája szerint „görög, német, olasz műveseket telepített le, hogy a kézművekben és földművelésben járatlan magyarokat azokba beavassa”. Idegeneket hívtak be az első királyok, hogy megalapítsák Pestet, Budát, Egert, Kalocsát, Pécset, Veszprémet, Esztergomot, Pozsonyt, Sopront. A II. Béla alatt betelepült szászok létesítették Brassót és Szebent, idegenekből épült ki Eperjes, Kassa, Selmec, Zólyom város lakó polgársága. IV. Béla a tatárjárás után olasz telepésekkel teremtette meg Tokajt, Olaszliszskát, Sárospatakot. Az első lázadások, az oligarchák küzdelmei, a tatárjárás, a török háborúk óriási veszteségei után röviddel már nagyobb volt az ország lakosságának száma, mint a pusztító katasztrófák előtt, elsősorban az idegen betelepítések jóvoltából. Mikor a törökdúlás vésszesen csökkentette a lakosság számát, az 1723/105. törvénycikkely kimondta: „Az országba új lakosok hívassanak, s a beköltözendő, egyébiránt szabad személyek minél előbbi meghonosulásuk végett hat évig mindennemű adózástól mentesek legyenek.” A 117. törvénycikk elrendelte, hogy különösen kézműveseket telepítsenek be külföldről, nekik még nagyobb, tizenöt évi adómentességet biztosítottak.

1882-ben a *Függetlenség* című lap felsorolja azokat a törvényeket, amelyek évszázadokon át a zsidók életének kereteit adták, és sürgeti visszaállításukat. Az alap Werbőczy *Hármaskönyve*, ami az egész magyar nép jogfosztottságát meghirdette, és egyúttal törvénybe iktatta a zsidók teljes kiközösítését. Előírta, hogy peres ügyeknél megszégyenítő vörös köpenyben, csúcsos kalappal, mezítláb, kelet felé fordulva kell esküt tenniük kötelező szöveggel:

„Én... zsidó, esküszöm az élő Istenre, ki az eget és földet, tengert és mindent, mi ezeken és ezekben van, teremtetten, hogy ezen ügyben, melyben e keresztény vádol, ártatlan vagyok. És ha bűnös vagyok, nyeljen el a föld, mely Dathant és Abiront elnyelte. És ha vétkezes vagyok, szélhűdés és bélpokol lepjen meg, mely a szíriai Naámánt, Elizeus szolgáját megszállta. És ha vétkezes vagyok, nyavalyatörés, vérfolyás és hirtelen gutaütés érjen, és véletlen halál ragadjon el, és vesszek el testestül-lelkestül és vagyonostul, és Ábrahám kebelébe soha ne jussak. És ha vétkezes vagyok, Mózesnek a Sinai-hegyen nyert törvénye semmisítsen meg, és mindazon írás, mely Mózes öt könyvében van írva, szégyenítsen meg. És ha ezen eskü nem való és igaz, törüljön el Adonáj és Istenségének hatalma.”

A többiek, a meg nem szégyenítették egyetlen mondatlalt, egyetlen mozdulattal vállalták a bíróság előtt esküjük hitelét, a megsemmisített áll mezítláb, maskarában, megalázottságánál is nagyobb nevetségessége, ha valaki tanúja szavainak, idomított rabszolgának tartja, ki mindenkinek ki van szolgáltatva.

A *Függetlenség* cikke a tisaeszlári per kezdete előtt egy hónappal azoknak az évszázados törvényeknek a visszaállítást követeli, amelyek a zsidóságot a társadalmi hierarchia legalsó fokára szorították, és zárt életkereteit megteremtették.

Pillantás a XX. századra

A történelem nem kopírozza le önmagát. Hazugok a frázisok, amelyek egy korszakban, háborúban vagy kiegyezésben a múlt „sorsszerű” ismétlődését látják. De a társadalmi szerkezet, a hatalmi modell teremthet ismerős szituációkat, és az Európa keleti részén kialakult soknemzetiségű államok uralmi gépezetének bonyolult elnyomó szisztémája létrehozta a XX. században is a rokon helyzetet. A Horthy-hadsereget a második világháborúban legkatasztrofálisabb veresége a Don-kanyarban érte. A 2. magyar hadsereg bukása történelmi mélypont; gyengén felszerelt, a náci hadvezetőségnek játékszerül odalökött tömegek pusztultak el iszonyú körülmények között. A német fasizmus ágyútöltelékei voltak a szétvert csapatok. Gyarmati katonákat küldenek harcolni úgy, ahogy a náciak a 2. magyar hadseregből szönyeget terítettek maguk elé. Tízezrével fagytak meg, pusztultak el, estek fogságba. A magyar hadvezetés kiszolgáltatta őket, rablőháború eszközéül

dobta oda az egész hadsereget. De a társadalmi-katonai-emberi ranglétrának lehetett még egy annál is alacsonyabb foka, mint ahol a fasiszta háború gépezetében csavarnak szánt halálraítéltek álltak. Még a 2. magyar hadsereg katonái között is lehettek, akik egyszerre voltak kiszolgáltatottak és maguk is pusztítók. Lehettek, akik mielőtt náci parancsra elpusztultak, halálba parancsolhatták maguk előtt a zsidó munkaszolgálatosokat, hogy a számukra készülő pokolról némelyek figyelme így elterelődjön. Mikor a magyar egységek a frontra kerültek, voltak, akik azonnal megkapták az utasítást, hogy egyik legfontosabb feladatuk részt venni a zsidó századok likvidálásában. Voltak egységek, ahol napiparancsban hirdették ki: akkor mehetnek csak a katonák szabadságra, ha a munkaszolgálatosok közül már senki sincs életben. Az ágyútöltelékeknek kiszolgáltatott ágyútöltékek egyik szerepe az volt, hogy próbálják elfeledtetni a halálra szántakkal, kik is kergetik őket tulajdonképpen a háborúba, a pusztulásba. A hatalmi szervezet irányításával megteremtett modellben van halálraítélte, aki – cselekvési tudatának ébrentartásával, parancsoló magatartásának utat engedve – könnyebben megfélemledik önmaga helyzetéről; mások felett némileg rendelkezve, könnyebben behunyja a szemét sorsa előtt, alkalmasabbá tiportatik a náci gépezetben kijelölt szerepének betöltésére.

Ellenpróba

A hatalmi létra felsőbb fokain álló és a legalsó pontjára szorítottak kapcsolatköre ezzel bezárul. De a kapcsolat fordított képét is érdemes előhívni: milyen a zsidók társadalmi helyzete a tarka nemzetiségképletű Habsburg Birodalom létrejötte előtt?

A honfoglaló magyarok 884 után Etelközben barátságba kerültek a kazárokkal, Árpádot már kazár szokás szerint, pajzsra emelve választották fejedelemmé. A kazárok a VIII. század második felében tértek át a zsidó hitre. Nem egyedülálló ez a keleti népek között, politikai oka volt. A perzsák és a bizánciak közé ékelődtek; ha a Koránt választják vallásuk alapjául, a perzsák, ha a kereszténységet, Bizánc uralma alá kerültek volna. Függetlenségük, semlegességük érdekében vették fel a zsidó vallást, de sem szövetségi, sem nyelvi kapcsolatot nem őriztek. A zsidó vallású kazárok egyik törzse csatlakozott Etelközben a hét magyar törzshöz, nyolcadikként együtt vonult velük tovább a Kárpátok felé.

A honfoglalók már találtak itt zsidókat. 953-ból való az első nyom, a cordobai kalifa külügyminiszterének és Józsefnek, a zsidó hitű kazár kánnak levélváltása „Hungrin országban élő izraelitákról” tesz említést. Az együttélés békés, szövetségi formájára az első megszorításokat elrendelő 1093-as szabolcsi zsinat törvényeiből következtethetünk: utal rá, hogy az országban már régebben itt lakó zsidók mindaddig teljes szabadságban és a magyar néppel a legszorosabb kapcsolatban voltak, vegyes házasságok is léteztek. A zsidó őslakosság nem élt nomád életet, de költözködő, hadviselő életformát követett, vallási törvényeit nem vette szigorúan, hittudósai nem voltak, és még 1050 körül is rendes munkanapjuk volt a szombat.

A zavartalan együttélést a keresztes háborúk nyomán Európában fellépő zsidóüldözések sem változtatták meg. Mikor a dermonti zsinat sürgetésére a keresztes hadak 1096-ban elindultak kelet felé, útjukat mészárlások jelezték, a zsoldosok nemcsak a zsidókkal kegyetlenkedtek, mindenkitől bort, gabonát, marhát raboltak, az állatokat elhajtották, legyilkolták az ellenszegülő népet. Kálmán volt Európában az egyetlen uralkodó, aki szembefordult velük, és szétverte őket. Ekkor vette kezdetét a menekülő külföldi zsidók bevándorlása. A következő hullám a tatárjárást követően érkezett. IV. Béla, aki az elnéptelenedett országba mindenfelől idegeneket hívott be az élet beindítására, a zsidók számára is kedvező feltételeket biztosított. Az 1251-ben kiadott törvényben elrendelte:

„Akarván, hogy királyságunkban lakó minden állapotú emberek kegyelmünkben és jóságunkban részesüljenek, a királyságunkban élő valamennyi zsidóknak a következő jogokat adtuk, melyek számukra sértetlenül megtartassanak.

Legelőször határozzuk: hogy pénz, ingó vagy ingatlan vagyon dolgában vagy bűnperben, mely a zsidó személyét vagy egyéb ügyeit illeti, keresztény egyedül ne bocsátkozhassék tanúvallomásra zsidó ellen, ha keresztény valamely zsidón bárminemű sebet ejt, a bűnös Nekünk országunkban szokásos bírságot fizesse, a megsebesítettnek pedig fizessen tizenkét márká ezüstöt és a költséget, melybe gyógyítása és a gyógyszerek kerülnek; ha keresztény valamely zsidót megöl, méltó büntetéssel lakoljon, és minden ingó és ingatlan vagyona a Mi kincstárunkra szálljon; zsidót, bárhol járjon országunkban, senki se akadályozzon, zaklasson vagy háborgasson. Ha árukat vagy egyéb jószágokat visz, melyek után vámpénz jár, minden vámhelynél csak azt a vámpénzt tartozik fizetni, melyet ama városnak valamely polgára fizetne; ha a zsidók szokásuk szerint valamely halottjukat

az egyik városból a másikba vagy egyik tartományból a másikba viszik, a vámszedők semmit sem zsaroljanak tőlük. Ha pedig valamely vámszedő tőlük valamit kizsarolna, ez a büntett halottrablás gyanánt büntetendő; elrendeljük továbbá, hogy a zsidók által lakott városnak bírása, ki a zsidók irányában e kiváltságoslevelük értelmében eljárni nem akarna, hanem őket bántalmazni akarná, miután őt Minálunk följelentették, elmozdítottassék, és beleegyezésünkkel másvalaki neveztessek ki helyette.”

Később a zsidók helyzete rohamosan rosszabbodott. A korszerű, sajátosan közép-kelet-európai államgépezet kialakulásával elfoglalták helyüket a hatalmi modell alsó létfokán.

A hangulatszervezés lélektana

Lázasan folyik az egész világon a közvélemény-kutatás. Intézmények, számítógépek ontják a kérdőíveket, válaszokat, adatokat, ma már nemcsak kormányok, intézetek, bankok, a rádió- és televízió-műsorok szerkesztői, lapok, könyvkiadók kutatják a közhangulatot, elképzelhetetlen e nélkül a kereskedelem, az iskolák, a sportklubok, a piacra dolgozó vállalatok, az egészségügyi hálózat munkája, és sorolhatnánk még azokat az intézményeket, amelyek mutatják, hogy korunk felismerte: az információ adása-szerzése, „visszacsatolása”, a közvélemény reagálásának, formálódásának ismerete nélkül nincs korszerű élet, irányítás, hatalmi, kutatási, tevékenységi mechanizmus.

De ez a felismerés nem jelenti azt, hogy a közvélemény-kutatás korszaka előtt a közvélemény nem jutott szerephez; uralkodók, kormányok tevékenységét befolyásolta, háborúk szervezésében vagy befejezésében volt részes; karrierak alakulása függött a közvéleménytől, hatalmasságokat tudott megbuktatni.

Mindig voltak olyan – emberek, közösségek, műalkotások, találmányok sorsát is befolyásoló – események, melyeknek sikere vagy kudarca a közvéleményen múlt.

A közvélemény rendszerint akkor progresszív, ha céljai, hangulata, cselekedetei arányosak társadalmi igazságfedezetükkel; erejét, jelentőségét, hatását azonban nem csökkenti rossz tudatvilága, hamis vállalkozásokban való részvétele, sőt ha nincs igazsága, még vadabb, kíméletlenebb lesz, mert tömegpszichózisa kizárólag indulataiban, nyers erejében összpontosul.

Átformálja az egyént is. Hányszor voltunk tanúi annak, hogy az egyes ember magatartása, viselkedési rendszere tömegek részeként megváltozik, és önmagával is ellentétbe fordulhat. Amikor aktív marad, és maga formálja a közhangulatot, a közös meggyőződés kohéziójában megsokszorozódik, személyisége, akarata átsugárzik társaira, kiteljesedik cselekvő-tudatformáló missziójában, és a tömegeket forradalmasítani tudja. Máskor a közvélemény formálja őt magát társadalmilag helyes célok hevéletében a maga arcára.

De az egyes ember átsugározthatja környezetére démonait is, vagy átveheti az elszabadult indulatokat. Magával ragadhatja a rontás szelleme félelemből, tájékozatlanságból vagy azért, mert más irányú kielégíthetetlen indulatait a közhangulat által éppen felkínált körülmények között kiélheti; igájába vonhatja egyszerűen a divat, a perc mámore, a többségi erő tudata. Forradalmak és ellenforradalmak hadvezetési művészete mindig számol a közvélemény erejével, taktikáját, részfeladatait meghatározza, vállalkozása enélkül alapos hátránnyal indulna.

Van természetes körülmények között folyamatosan kialakuló közvélemény, van véghelyzetekben váratlanul kirobbanó, és van fondorlatosan manipulált. Az ilyen közvéleményt megtévesztői már jó előre aláaknázták. Kipuhatták összetételét, helyzetét, sérelmeit, megfigyelték, mi szítja fel leginkább ingerlékenységét; valóságos céljaikat homályba burkolják előtte, az „ő érdekére” hivatkoznak, előbányásszák a múltból, az apák hagyatékából mindazt, ami lázba hozhatja, konckokat löknek eléje, igazságszeretetére, tárgyilagosságára hivatkoznak; később megcsillantják előtte veszélyeztetettségét, táplálják indulatait, közben józan belátásra intik, hogy saját „igazságosságának tudatával” erősítse sorait; mielőtt áldozataira zúdítanák az így megdolgozott közvéleményt, még egyszer feltüzelik, hogy a szenvedélyek tombolásában a tömegek már a legszörnyűbb célokat is saját „nemes ügyüként” fogadják el.

Ilyen a manipulált közvélemény gépezetének működése, így alakult meg a tisztaeszleári per közvéleménye is. Gyökérzete mélyen volt. Századok óta nagyobb viharok nélkül élt a többségében magát már magyarnak valló zsidóság, de a közhiedelem, amely minden misztikus előítéletet elhitt róluk, még erősen tartotta magát; a középkorban csak a tolvajokat és a kéjnéket jelölték meg nálunk ugyanolyan sárga folttal, mint a zsidókat.

A per közvéleményének kialakulása is nyomon követhető, modellje korábbi mechanizmusokat ismételt, és későbbieknek szolgált például: kiin-

dulópontja a személyes ellentét – amilyen az eladósodott Ónodyé is volt –, amely gazdasági vagy érzelmi töltésű; élesztője a külföldön – Németországban és Oroszországban – tetőző antiszemita hullám, amely segít felszínre hozni az évszázadok óta mélyen a közvéleménybe ivódott előítéleteket; táptalaja a támadott zsidóság anyagi térhódítása, az örökös üldöztetés hatására kialakult agresszív önvédelmi módszere.

Az így kialakult indulatokat a hatalmon levő pártok és vezetők saját taktikai harcuk támogatására használják fel; az „alul levőkre” nehezedő osztályelnyomás, a gazdasági, erkölcsi sérelmek keltette feszültség levezetésére koncként odalökik eléjük a megalázottakat; a sajtó a politikai harc szolgálatában tovább szítja a szenvedélyeket; népszerűtlenné válik szembefordulni a közhangulattal, később a személyes veszélyeztetettség vállalása nélkül már lehetetlen; a meggyanúsítottak és megfélemlítettek bázisa szűkül, visszavonulásuk újabb olaj a tűzre, bűnösségüket látszik igazolni; a gyanakvók bizonyosságot kiáltanak; Solymosi Eszter sorsa ismeretlen, de már elkönyveltetett, hogy meggyilkolták; a gyilkosságot a törvényszék még nem mondta ki, de már nem is gyilkosság esete forog fenn, hanem a vérvádé; megalakul a koncepciók technika, újabb „tényeket” manipulál, a szenvedélyek elszabadulnak, megtörténtté lesz a bizonyítatlan, „igazsággá” a koholmány, a rágalmozókat hősöknek tekintik, az „eszmévé nemesegett” hamisítás serkentő szelleme lesz egy mozgalomnak.

Közvélemény (1)

„1882. június 25-én felkeresett két képviselőtársam. Figyelmembe ajánlották, hogy huszonnégyszer óra alatt harmadik képviselőtársamtól, a Független Párt egyik vezérférfiától érkezik bizalmas levél Erdélyből. A levél s a két képviselő együtt a helyzet következő képét tárta fel előttem:

A zsidóság ellen most elemi erővel dühöngő gyűlölséget pártszervezésre kell a jó hazafiaknak felhasználni. A jelszó: Le a korrupcióval, le a zsidósággal, le a Tisza uralmával! Ma ezt megérti mindenki, és egyetlen hatalmas fellépéssel győzhetünk. A parlamentben csaknem készen áll ehhez az egységes ellenzék.

Nagyon meglepett, de nyomban nagyon el is kedvetlenített ez a fel fogás s ez a javaslat. 1848-ban két nagy dolgot végzett el Magyarország.

Az egyik az volt, hogy eltörölte a középkori hűbériség még fennálló intézményeit, s megalapította a törvény előtti egyenlőséget, az egyházak, felekezetek egyenjogúságát. A másik nagy dolog, amit negyvennyolcban végeztünk: a nagy függetlenségi harc, hogy szabadok legyünk Ausztriától és a Habsburgoktól.

A felekezeti gyűlölség utálatos eszköz politikai célok elérésére, de ha függetlenségünk kivívására alkalmas volna: magam is gondolkodóba esném, ne használjam-e fel. Azonban nem alkalmas. Ha e gyűlölködés megerősödik: a tömeg legrosszabb szenvedélyeit kelti fel s ingerli kitörésre. A vezetés csakhamar kiesik kezünkéből, s ez bujtogatók kezére száll. Az ő kezükből pedig a fosztogatók veszik át... s hallgatni fognak mind a nemzet kormányzói, az egyházak fejedelmei, a pártok vezérei, az ország főbírái és a mérhetetlen uradalmak birtokosai. Hírneves tudósok, költők, tanárok nem emelik fel szavukat.” (Részlet *A nagy perből*)

Közüvélemény (2)

„A tisztaeszlári ügyre vonatkozó vizsgálati iratok a kir. ügyészséghez kerültek indítványtétel céljából. Feszült kíváncsisággal várja mindenki az ügyészi tanulmányozás eredményét, amely – előre láthatólag – nem lehet más, mint vád alá helyezési indítvány.

Ki kell ebben az ügyben az igazságnak derülni, ha ezerszálú hálóját az ország minden zsidója együtt szövöi is a bűn eltitkolására, leplezgetésére: ki fog derülni az igazság, mert ki kell derülnie.

Nem volt titok senki előtt az ügyészség intenciója. El akarta kerülni a vádindítványt, s ezt a szándékot elég sokan és elég hangosan beszélték. De lehet-e eltemetni egy ilyen ügyet, amely úgyszólván a világ érdeklődésének tárgyát képezi, s amely minden körülményeivel összevéve, elvesztette tisztán kriminális ügyi jellegét, nagy társadalmi és politikai kérdéssé érlelődve?

Sajátságos ugyan, hogy ámbár ezt mindenki elismerte, mégis éppen azok, akik leghangosabban hirdették, hogy Solymosi Eszter eltűnése, a rituális gyilkosság csak képzetes játék, ábránd vagy ki-számított ráfogás, hangsúlyozták legjobban, mennyire nagy horderejű és milyen kiváló fontosságú ez a kérdés. Még sajtósátságosabb aztán, hogy midőn egyrésről

kiváló fontosságot tulajdonítottak egy kérdésnek, amely szerintük nem létezik, másrésről e kiváló fontosságú kérdés tisztázásának eszközeit mindenáron el akarták venni.

Ebben a logikátlan kapkodásban a közvélemény hangosan felzúduló szava döntött. Meg fogják – legalább eddig az a hír, hogy meg fogják tenni a vádindítványt hivatalosan is. Mi éppen úgy, mint az egész ország, kíváncsi várakozással lessük azt, amelyben első sugarát látjuk az igazság napja kelésének.” (*Függetlenség*, 1882. október 7.)

Kossuth levele

Az események, a közhangulat eljutott egy olyan pontig, ahol már nem csak az ártatlanul gyanúsítottak élete forgott veszélyben. Az országon végighullámzó tömeghisztériában a csillapító szónak, a tényeket kutató belátásnak alig volt visszhangja. Kossuth 1883. október 11-én küldte el tiltakozó levelét a Függetlenségi Párthoz. A levelet egy hónapon keresztül titokban tartották, elfektették, még felolvasását sem érezték időszerűnek.

„A »zsidókérdésben« (szégyen és botrány, hogy Magyarországon még ez is lehetséges) százanként kapom a leveleket... – írja Kossuth. – Egy ilyen pártnak, ha aktív tényezőnek akarja magát tekinteni, nem lehet a közömböst játszani egy ilyen horderejű mozzanattal szemben, mely immár nem egyes emberek hóbortja, divergációja vagy programja, tessék nevezni, aminek tetszik, hanem a nemzet életébe mélyen belenyúló közügy, miben állást kell a pártnak foglalnia. De márpedig egyrészt azt mind politikai, mind erkölcsi lehetetlenségnek tartom, hogy az Önök pártja az ország polgárai között a faj-, nyelv- és valláskülönbség nélküli jogegyenlőség elvét megtagadhassa; másrészt azt is kétségtelennek tartom, hogy ez a nagy elv nem oly dolog, melyet a párt tagjaira nézve nyílt kérdéssé lehessen declarálni, s ha volnának, kik ezt az elvet megtagadnák, azokat a párt tagjainak lehessen tekinteni...”

A dolognak két oldala van: egyik a középkor sötétségének hagyománya: a zsidógyűlölet, a másik bizonyos közgazdászati és társadalmi bajok, melyek amannak tápul is szolgálnak, és élesztésére fel is használtatnak. Nem tanácsos azt ignorálni, hogy Istóczy et Co. uraknak soha nem sikerült volna a németektől (pro pudar! ezt is a németektől) importált agitációkkal oly izgalmat kelteni, ha azok a közgazdászati és társadalmi bajok

a tömegeket fogékonnyá nem teszik az izgalomra. A nép érzi a nyomort, de nem tud magának okairól számot adni, s »malaisere« speculálva a középkori zsidógyűlölettel előáll, s azt mondja: te szegény, nyomorgó nép, megmondom neked, mi a te nyomorod oka: a zsidó! S természetesen az a visszhang kél: Üssük a zsidót... Lássanak munkához a közgazdasági és szociális bajok elhárításának terén, ha életet akarnak biztosítani pártjuknak, tereljék praktikus térre a nemzet figyelmének irányát, és ne nézzék összetett kézzel, tétlenül, miként uszítottatik bele a közérzület a zsidókérdésbe, amelynek amellet, hogy a XIX. század magyarjait a középkorba akarja visszalökni, még az a nevetséges hibája is megvan, hogy absolute nincs semmi possibilis célja, kivéve a gyűlölködésben való kéjelgést, s hozzá még azt is német mintára...”

A gépezet

A terep

(2)

Tiszaeszlár a Balogh–Semjén nemzetség birtokaihoz tartozott, 1325-ben a Kállayak tulajdona. Régi neve: Oszlar. Délkelet felől kúszik a folyóra. A part omladékos, a Tisza árterülete nagy, kilométereken át ma is nyárfaligetek, fűzfásorok kísérik, a ligetek nyugalommal karolják át a falut, északnyugat felé látni a tokaji dombvidéket.

Háromszor tette tönkre a falut az áradás. 1830-ban ötven, 1855-ben negyven házat vitt el, 1888-ban lerombolta majdnem egész Eszlárt. Addig három részből állt a község: Ófaluból, Tótfaluból, Újfaluból. A határ 70 ezer holdjából kétszáz hold volt a falu népéé, az 1895-ös adatok szerint a legnagyobb birtokok: Pongrácz Jenő grófé (3095 hold), Dessewffy Miklós grófé (951 hold), Dégenfeld Gusztávné grófnőé (kb. 900 hold, haszonbérelője Sommer Benjámín és Lichtmann József), Pöhm Simoné és Györgyé (841 hold, haszonbérelőjük Ónody Géza).

Az 1880-as években mintegy 2700 lakosa volt a falunak, tisztán magyarok, a nagyobb és birtokosabb részük kálvinista. A zsidók körülbelül 4 százalékát tették ki az összlakosságnak, ez az arány a Szabolcs megyei átlag alatt van, ahol az 1890-es népszámlálása szerint 8,6% volt a zsidók számaránya. Nagy részük régen a környéken lakott. Egy 1735-ből való hiányos, de jó áttekintést nyújtó adóösszeírás adatai szerint harminc megye, közöttük Szabolcs megye zsidó lakosainak 35,31%-a vallotta magát magyar zsidónak, és ez a számarány a XVIII. század közepén majdnem eléri az ország összlakosságából magukat magyarnak vallók számarányát. Tiszaeszláron a régi zsidó temető – ma legelő – sírtábláinak tanúsága szerint évszázadok óta éltek zsidók, az egyik felirat háromszáz esztendő, a templomot 1820-ban emelték. 1882-ben mintegy huszonöt zsidó család lakott Eszláron, közöttük két Lichtmann, két Einhorn család, a

Grósz Groszberg, Szüszman, Braun, Frenkel, Klein, Löventhal, Weiszstein, Rosenberg, Römer, Junger, Fájrmann, Lusztig és Sarf családok; vagyonos egyedül a hetvenedik életéhez közeledő Lichtmann Mór, jómódú haszonbérő Lisztmann Jakab. Napszámos és vásározó volt Lusztig Sámuel, kocsmáros Einhorn József és Szüszman Jakab, feles bérő Weiszstein Lázár, négy hold földdel rendelkezett Junger Adolf, mások helyi kiskereskedelemmel foglalkoztak; a templomszolga, Sarf József foltozóvarga más nincstelen zsidókkal együtt mezei munkára járt a község gazdáihoz. Családi nevük német hangzású volt, de a magyar nyelvet majdnem valamennyien tisztán beszélték. A Solymosi Eszter eltűnését megelőző napon metszőválasztásra készültek, jelöltjeik közül ketten – Svarcz Salamon és Braun Leopold – szóban és adataik szerint magyarnak vallotta magukat, osztráknak csak a harmadik, Bukszbaum Ábrahám.

A falu lakossága jó viszonyban volt a zsidósággal, a barátság emlékét azóta is őrzi a második-harmadik nemzedék, tudják, hol álltak házaik, templomuk, milyen volt vagyoni helyzetük, hogy gazdagok az apák és nagyapák elbeszélései szerint is csak a Lichtmannok voltak, de hogy birtokukhoz miképpen jutottak, arról különös legendát őriznek a legöregebbek még ma is.

Arday Gábor mondja 1973-ban:

„Úgy beszéltek, hogy az öreg Lichtmann 1848 után, még az Ófaluban, rejtegetett egy honvédtisztet, magas pozíciót betöltő egyént. Éveken át. Majd mikor az amnesztia meglett, hát akkor ez is szabadsághoz jutott. Azt a birtokot jutalomként a rejtegetésért adta neki bérletbe, azzal a kikötéssel, hogy mindig csak az ő családjuké lehet, s a család firól fira fogja bérelni. Valami potom pénzért használhatták.”

Ezt a kapcsolatot változtatta át napok alatt a vérvád gyanúja, a falu lakói megtagadták ismerőseiket az utcán, elfordultak tőlük, békességüket álarcnak vélték, lázas bizalmatlanságukba középkorias indulatok keveredtek, házakat tettek lakhatatlanná, feldúlták a templomot is, sírokat forgattak ki a zsidó temetőben. Pásztor Júlia mondja 1973. október 1-jén:

„A falu népe, úgy mondták el a szüleim, kaszára meg kapára kapott, hogy hát a zsidókat teljesen letörik, hanem akkor Farkas Gábor, aki a mostohanagyapja volt az uramnak, lecsendesítette a népet, hogy hát ne csináljanak maguknak törvényt, lesz majd, aki azt el tudja dönteni...”

„Ónody Eszláron népgyűlést hirdetett. Vérontástól is lehetett tartani. Az öreg Lichtmann vezetése alatt küldöttség ment Gräffel főispán úrhoz

védelemért. Nem intézkedett, hanem ajánlatot tett, hogy a közigazgatási jellegű ügyben Zoltán János alispán úrhoz forduljunk. Az alispán úr, mikor meghallgatta előterjesztésünket, beérte ezzel a válasszal: »Önök nagyon ijedősek, kérem, csak nem gondolják, hogy a járási szolgabírói hivatal nem fogja tudni a kötelességét?» Mi ezt nem gondoltuk, hanem tudtuk. Visszatértünk hát Gräffel főispán úrhoz, aki negyedóra múlva Lánczy csendőrparancsnok vezetése alatt tizenkét legényt küldött vágatva Eszlárra, akiknek látása elég volt, hogy a lázongó hangulat nyugodt mederbe terelődjön. Igaz ugyan, hogy a rend megőrzése érdekében a zsidó lakosságot a faluból eltávolították.” (*A per idején harmincéves szemtanú, Deutsch Adolf visszaemlékezése 1930-ból*)

Előítéletektől, indulatoktól robbanásveszélyessé változott terepen indult meg a küzdelem.

A kiválasztás

Tekintsük át még egyszer az eseményeket április 1-jétől, Solymosi Eszter eltűnésétől május 12-ig, amikor a nyíregyházi bíróság elrendeli a nyomozást: április 3-án Solymosi Jánosné bejelentést tesz Farkas Gábor községi bírónál, és kéri, hogy „motoztassa meg” a zsidó templomot. Farkas Gábor felszólítására április 4-én Solymosiné újabb bejelentést tesz Jármy Jenő tiszalöki főszolgabírónál; Jármy körözteti az eltűnt leány arcképének másolatát. Április 30-a és május 3-a között, egy hónappal Solymosi Eszter eltűnése után a négyesztendő Sarf Samu, akit feltűnően sokat láttak néhány eszlári asszony társaságában – azelőtt nem is beszéltek vele, de most rendszeresen cukorral etetik –, fecsegni kezd „valamiféle” gyilkosságról, amiben apja, Sarf József és bátya, Sarf Móríc is részt vett. Solymosiné – Farkas Gábor tanácsára – május 4-én már a kisfiú fecsegésére is hivatkozva megsürgeti a vizsgálatot a főszolgabírónál. Május 5-én és 6-án Jármy Jenő és Farkas Gábor tanúkat hallgat ki, Sarf Samu szavai után nyomozva, a vallomásokat felterjesztik a nyíregyházi ügyészségre. Május 12-én Egressi Nagy László nyíregyházi alügyész vizsgálatot indítványoz. A kijelölt vizsgálóbíró, Bary József május 14-én átveszi a nyomozást elindító törvényszéki határozatot.

Eszlárra május 19-én utazik. Megkezdí a kihallgatásokat. Két nap alatt több mint két tucat embert hallgat ki, de a négyéves „tanún” kívül senkitől

sem hall semmit, megakad, tanácstalan, egyetlen lépéssel sem jutott tovább. Igyekvő, tájékozott ember, de pályájának tanulója még, huszonnégy esztendő, bírói képesítéssel nem rendelkezik. Mégsem tehetsége, tapasztalatlansága, képesítésének hiánya akadályozza, hogy szerepét betöltse: nem talál tényeket. Mikorra majd az ügy kifejlődik, mindenki számára érthetetlen, miért éppen őt, a feladatához még megfelelő képesítéssel sem rendelkező fiatal aljegyzőt bízták meg a vizsgálóbíró munkájával.

Bary 1912-ben könyvet írt a tiszzaeszlári perről, cáfolni akarta mindazt, amit személyéről, munkájáról, a per meneteléről a tanúk, a sajtó, Eötvös Károly az eltelt évtizedekben nyilvánosságra hoztak. Ez a könyv jóval Bary halála után, 1933-ban jelent meg, egyik bibliája lett a fajvédő mozgalomnak, több kiadást élt meg tizenegy év alatt, utolsó példányait a Nyilas-keresztes Párt rendezte sajtó alá.

„A nyíregyházi törvényszék bírói kara abban az időben jogász tudás és ítélőképesség tekintetében nem a legmagasabb színvonalon állott – írja Bary. – Megyery Géza – a törvényszék elnöki méltóságában később Korniss utóda –, Grunden Ernő és Fejér Barna voltak a bírák közül azok, akik a többiek közül messze kimagaslottak. Megyerynek, mint látni fogjuk, a tiszzaeszlári bűnper egyik fontos vizsgálati cselekményénél volt szerepe, az utóbbiak pedig a végtárgyalásnál szerepeltek mint az ítélőtanács tagjai. Az említett három bíró közül csupán Megyery volt büntetőjogász, a másik két bíró a polgári ügyszakban volt kiváló.

A törvényszék elnöke elegendő számú, megfelelő képességű bíró hiányában Patkó Tamás bírói képesítésű törvényszéki jegyzőt bízta meg a vizsgálóbírói teendőkkel, aki e munkakört az 1881. év június haváig töltötte be. 1881 tavaszán Patkó Tamás súlyosan megbetegedett, s miután betegsége hosszabb tartalmúnak látszott, más bírói képesítésű jegyző pedig rajta kívül a törvényszéknél nem volt, munkakörének átvételére Korniss, annak ellenére, hogy akkor még a bírói képesítem nem volt, engem mint fiatal aljegyzőt jelölt ki. Ettől – 1881. június 8-tól – kezdve tehát én láttam el a nyíregyházi törvényszéknél a vizsgálóbíró teendőit. Nagyobb jelentőségű, fontosabb ügyekben Megyery Géza kapott külön megbízásokat... »Se a törvény, se a gyakorlat meg nem engedte – írja Eötvös –, hogy ily fontos ügyben ily alsórendű bírósági tisztviselő végezze a vizsgálat nehéz és nagy munkáját. De a törvényszék túltette magát a törvényen, a gyakorlaton.« Kétségtelenül igaz, hogy egy olyan nagy fontosságú, világszenzációvá lett bűnügyben, mint amilyené a tiszzaeszlári bűnügy fejlődött, nem volt sem

szokásos, sem célszerű a vizsgálatot egy megfelelő tapasztalattal nem rendelkező, bírói képesítés nélküli fiatal aljegyzőre bízni, bár semmiféle törvény nem volt akkor, amely ezt egyenesen kizárta volna. Ámde 1882. május 14-én, amidőn a vizsgálatot elrendelő törvényszéki határozatot és az ügyészi indítványt a főszolgabíró és a tiszaezlári községi bíró által eszközölt tanúkihallgatások jegyzőkönyveinek kapcsán kézhez kaptam, a tiszaezlári ügy még teljesen alárendelt jelentőségűnek látszott, és senki még csak nem is gyaníhatta, hogy két hét múlva olyan világhírű bűnügy lesz belőle, amilyen sem azelőtt, sem azóta – a Dreyfus-ügy kivételével – annyit nem foglalkoztatta a világsajtót, és annyi izgalommal nem járt.”

Elfogadható indok. A tapasztalatlanság, a képességek hiánya viszont már a második napon jelentkezett, a vizsgálat ön maga körül keringett, továbblépni nem tudott, utat semmilyen irányba nem talált, holtpontját beismerni nem merte, nem kívánta, lehet, hogy módja sem lett volna rá – ez volt az a pillanat, amely a kialakult légkörben következmények nélkül nem maradhatott. Bary rágalomnak minősíti azt, hogy a közhangulatot indulatos erők hevítették, hiszen, mint mondja, ennek nyitánya csak Ónody Géza május 23-i parlamenti beszéde volt. Csakhogy ez a beszéd már abból a szenvedélyes atmoszférából csapott ki, ami Baryt Eszláron a községbe való érkezésétől körülvette. Maga idézi Ónody parlamenti beszédéből:

„Folyó év április 1-én déli 12 órakor egy tizennégy éves leánygyermek ment Tiszaeszlárról Újfaluba egyet-mást vásárolni. Midőn onnan visszatért a lány, az ortodox zsinagóga előtt egyszerre eltűnt, s azontúl elveszett. A nép lázongani kezdett...”, és maga teszi hozzá: „Ónody eleitől fogva hitt a rituális gyilkosság lehetőségében.” Kérdés az is, mikor írhatta meg Adamovics József lelkész levelét a vérvád gyanújáról, tükrözve az Eszláron felszított hangulatot, ha az már a *Magyar Állam* május 20-i számában megjelenhetett. Bary nem csak az ellen tiltakozik, hogy őrá bármilyen atmoszféra hatással lett volna, az ellen is, hogy indulatos lett volna a közhangulat; teljes nyugalomra és a maga tárgyilagosságára hivatkozik, befolyásoltatása „lehetetlenségét” próbálja kiemelni, de közben véleményét, eszméit fogalmazza:

„...akadt éppen Magyarországon egy férfiú, egy zárkózott, különöc természetű, fanatikus ember, a magyar törvényhozásnak is tagja, aki egész Európában először hirdetett harcot a zsidóság ellen... ez az egyébként nagy műveltségű és feltétlenül becsületes meggyőződésű ember, aki antiszemi-

ta elveiért egész életén át szenvedett, aki meggyőződéséből soha hasznot nem húzott, és szerencsétlen elveinek vértanújaként a legnagyobb nyomorban és nélkülözések között tört le és halt meg: Istóczy Győző volt...”

Ilyen „belső vezérlések” között, a felzaklatott eszláriak várakozásának légkörében keresi két napig a nyomot, jut zsákutcába, kitörési lehetőséget kutatja, dolgavégezetlen nem utazhat Nyíregyházára, pályája kezdő lépéseit teszi meg, elakadása egy ügyben pályafutása megtorpanását is jelentheti; miképpen számolna be a törvényszék elnökének, aki őt aljegyző létére bizalmával felruházta, és főképpen mit mondana az eszláriaknak, akik utcán, boltokban, házaikban vizsgálatának eredményét várják, papjuk gyanúját a maguk gyanújának tartva?

A négyéves kisiú fecsegése semmit sem ér, Bary behívja magához másodszor is Sarf Móricot. Öccse „vallomása” szerint ő is ott volt, mikor Solymosi Eszter nyakát elvágták, első kihallgatásakor – Bary emlékezik így vissza – „Móric kijelentette, hogy Esztert nem ismerte, s eltűnéséről nem tud semmit”. A vizsgálóbíró akkor már harmadik napja a többi gyanúsítottól elkülönítve, a községi bíró házában helyezte el a fiút. Az őrizetbe vettek száma közben növekszik, visszaút nincs, elérkezik döntésének pillanata, szerepkettősük most alakul, a fiút a nyíregyházi ügyészséghez címzett kísérőlevéllel átadja Recsky András csendbiztosnak, aki felajánlja, hogy a kifáradt írnokot, Péczely Kálmánt reggel beviszi kocsin nyíregyházi lakására, éjszakára útközben megszállhat nála Nagyfaluban, melléjük ültetik a kocsira Sarf Móricot egy pandúr kíséretében.

„Hisz ha a kir. ügyészségnek akarta átadni – írja Eötvös –, ott volt a kir. ügyész, Egressi Nagy László Tiszaeszláron, miért nem adta át annak? És aztán volt a kezén már letartóztatva négy vádlott, miért nem adta át ezeket is? Miért csupán a kisiút akarta átadni?” Bary még egy évtizeddel később is csak ezt tudja válaszolni: „A többi négy letartóztatottra még szükség lehetett a hely színén esetleges szembesítéseknél. S hogy miért nem adtam át a hely színén lévő ügyésznek Móricot? Talán úgy gondolja Eötvös, hogy az ügyésznek személyesen kellett volna Nyíregyházára bekísérni?...” De miért volt jobban szükség a másik négy letartóztatottra a helyszínen, mint Móricra? Egyáltalán, az öt gyanúsított közül miért kellett csak egyet olyan sürgősen Nyíregyházára kísérni; miért a csendbiztos és az írnok társaságában; ki vezette a további, az oly fontosnak látszó eszlári szembesítéseknél a jegyzőkönyvet; miért este indította útnak pandúrral megerősített kis csoportját Bary; ha már Móric Nyíregyházára kíséré-

sét fontosnak tartotta, miért kellett útját meghosszabbítva egy éjszakát Recsky házában tölteni? A kocsin négyen ültek, de itt már a magát akcióra elszánó, Eszláron maradt manipuláló és áldozata indult el közös úton.

Beavatkozás a manipulációs rendszerbe

Eötvös, későbbi pályájuk meghatározója, ekkor még nem tűnik fel. Negyven nappal később, július 1-jén vállalja el a vádlottak védelmét, nagy időhátrányban a másnap, május 22-én hajnalban már szövetségi párosban mozgó Bary–Sarf Móric kettőssel. Mégis az, hogy a vizsgálóbíró és a koronatanú közös szerepalakításukról később majd annyi mindent kiad, hogy a manipulációs gépezet működtetése feltárul, az ő beavatkozásának következménye. Egyelőre nem alakul meg szerephármasuk, Eötvös csak olvassa, hallja a híreket, a parlamenti vitát, érzékeli csak a felcsapó indulatot, az elszabadult szenvedélyek légkörét, három héttel később kezd foglalkozni az ügygel, június 18-án utazik le először Tiszaeszlárra, akkor is csak az események távoli szemlélője.

A per útvesztő volt, labirintusai szűkek. Mikszáth Kálmán, aki íróniával figyelte az eseményeket, és élceivel, állásfoglalásával nemegyszer Eötvös ellenfeleinek pártján állt, derűs malíciával ezt mondja a védő módszeréről:

„Ha szól, mindig okosat mond, mert ha bolondot mond is, olyan pompás dialektikája van, hogy rögtön be tudja bizonyítani, milyen bölcs dolog volt az... Eötvös kézzel-lábbal védi, akit véd. Neki nem elég, hogy kifaragja a védbeszédet, hogy ébren van örökké a tárgyaláson, hogy kinézi a tanúkból gondolataikat is, ő az asztalnál, borozás közben is véd, éspedig mindenféle eszközzel.”

De Mikszáth, aki olyan jól ismerte az emberi lelket, ezúttal tévedett. Nem értette Eötvöst. Nem vette észre, hogy magatartásának, módszerének lényege: el nem fogadni a manipulációs gépezet által felállított hadálásokat, kialakított helyzeteket, párokat, eseménysorozatokat, viselkedési normákat, alkalmazkodási szokásokat. Magát a kijelölt küzdőteret utasította vissza, amin irányítottak a lépéslehetőségek, leszűkülnek a hadmozdulat-variációk, ahol részletkérdésekben lehet helye a vitának, összecsapásnak, még felülkerekedésnek is, de az ilyen diadal csak részgyőzelem, mert az alapfelálláson, a kijelölt szerepeken nem változtat; ahol az érvek

erejüket vesztik, kiforgathatóak lesznek, hiszen ha az „egyik oldalon” valami cáfolható, miért ne volna a helyzet relativitásában a „másikon” is az? Végül is lehetne érvelni azzal: „Hogyan számítottak a szombatjukat ünneplő zsidók arra, hogy Solymosi Esztert a véletlen éppen a templomba hozza?” Lehetne viszont erre ezt válaszolni: „Nem órá vártak, bárkit megöltek volna, aki arra téved.” „Honnan volt kezük ügyében a metszőkés, amikor templomban hasonló tárgyat nem szokás tartani, szombat napján pedig kézbe venni is tilos?” – kérdezi, aki csak a részleteket kutatja. „Elszánták magukat a tette, felrúgták szokásaikat” – kaphatja meg a feleletet. „De mi hozott össze közös gyilkosságra hét embert, mikor közülük három a falubeliek számára is idegen volt?” „Rögtönözve alakult meg szövetségük, rituális tettük bűvöletében...” Az, aki az alaphelyzetet küzdőtérnek elfogadja, kaphat minden feltételezésre válaszul egy más előjelű feltételezést, „logikus” cáfolattal betörni az ellenfél egyik szárnyát, ez nem zárja ki azt, hogy az ellenfél ugyanilyen „logikus” cáfolattal nyerhessen tért a küzdelem egy másik pontján; vannak hadállások, amelyekben bármilyen heves is az összecsapás, az eltervezett végeredmény megváltoztathatatlan.

Ezt a közmegegyezéssel kijelölt sakktáblát borítja fel Eötvös, és olyan terepre viszi át a pert, ahol nem a manipulált keretek határozzák meg a küzdelmi sodrás medrét; nem csak cáfol, nem csak azt kutatja, miért bizonyítatlan a vád; azt keresi, mi történt valójában Tiszaeszláron április 1-jén.

A vérvádban nem hisz, de ez nem érv, ez csak felvilágosultságának jele, erkölcsi előny azokkal szemben, akik nyíltan vagy titkon feltételezik a rituális gyilkosságot; számára az a fontos, hogy a vérvád gyanújában az ősi rágalomtechnikát fedezze fel, amelyről csak a közmegegyezés hiszi, hogy kizárólag a zsidók ellen alkalmazták. Utánakutat természetének, minősíti vele a vérvádhistóriákkal szemben állókat, rágalmazókat és rágalmazottakat; meghatározza a maga és környezete számára, mikor születik meg: válságok idején, hatalmi harcokban, zugindulatok levezetésére, a rettenetes légkörének elterjesztésére; kik az áldozatai – a kisebbségben levők, ezért védtelenek. Magyarországon az 1494-i nagyszombati vérvád és az 1529-i bazini eset indítóoka a véres felekezeti szenvedély, módszere a kínzó valatás, ítélete a máglyahalál volt. A nagyszombati inkvizíciós tortúra tizenkét nap alatt zajlott le, a máglyát Szapolyai István nádor gyújtotta meg a zsidók alatt; a bazini piacon a máglyák tüzét az lobbantotta fel, hogy a

helybeli gróf – adósságaitól szabadulni akarván – vérvádat koholt, harminc embert égettek meg. 1764-ben, Orkúton tíznapos vizsgálat után az egyik vádlott a kínpadon halt meg, a többi felmentették, 1791-ben, Péren az ítélőszék négy embert halálra ítélt, a felsőbb bíróság azután mindegyik vádlottat felmentette, és a pert megszüntette.

A pápák között is voltak, akik szükségesnek tartották, hogy megszólaljanak.

IV. Ince pápa bullájából, 1253: „Senki se merje ráfogni a zsidókra, hogy rítusuknál embert használnak, hiszen az Ótestamentum mindenféle vérhasználatát megtiltja. Aki ez ellen a tilalom ellen cselekszik, az becsültét veszélyezteti, és exkommunikáljuk.”

X. Gergely bullája, 1272: „Megesik, hogy gyermekeket szülők vagy a zsidók ellenségei elrejtene, hogy a zsidókat vádolhassák, vagy hogy a kínzás elől való menekülés címén tőlük pénzt csikarjanak ki.”

V. Márton 1422-ben kiadott bullája szerint az emberek azért, hogy a zsidókat kirabolhassák, mindenféle okot kitalálnak, s hitmérgezéssel, gyermeköléssel vádolják őket.

XIII. Kelemen pápa 1760-ban így ír: „Az izraelitákat tévesen nemegyszer gyilkossággal vádolják, mert a nép tévesen azt hiszi, hogy a zsidóknak kovásztalan kenyerekhez embervérre van szükségük.”

Eötvös mindennek utánanyomoz, felfigyel a Tiszaeszlárról érkező hírekre: vérvádról csak az elmaradott rétegek beszélnek, a vizsgálat gyilkosság után kutat. De ha a gyanú szerint a gyilkosság a templomban történt, szombaton, „vallási bosszúból”, és benne az ünnepüket tartó eszlári zsidók maguk is részt vettek, mi a vád, ha nem vérvád? A koncepciós perteknika csak azért nem játssza ki érvként, hogy magát le ne járassa, számára a közhangulat ébren tartásához elegendő, ha az elmaradott rétegek, a szélsőséges uszítók között terjed. Figyeli a szenvedélyek kitörésének hatását az országban, elemzi árnyalatait, gyűjti az információkat, a „visszacsatolt” híreket. A per eseményeinek későbbi szakaszából való üzenetek érett kiterjedésükben mutatják a már júniusban megszülető nem zsidó európai közvélemény alakulását:

Dr. Georg Ebers teológiai professzor:

„Undorító és felháborító számomra, hogy napjainkban a régi, középkori barbarizmus feltámadását ünneplik, és a már annyiszor visszautasított tévedéseket és rosszindulatú vádaskodásokat újra komolyan kinyilatkoztatják. A zsidó rítus nem ismeri az emberáldozatot. A vádaskodók

súlyosan és átkozottul bűnösök, vádjuk gyalázatára válik a kornak és az országnak, amelyben élnek.” (Lipcse, 1882. november 23.)

A. Dillmann, a berlini egyetem teológia- és filozófiatanára:

„Sürgősen kíváncsi vagyok tartanám, ha a kormányzat megtenné kötelességét. Már csak teoretikus megfontolásból sem látom semmilyen hiteletet a terjesztett vádnak, és akik ezt kirobbantották, maguk sem hisznek benne. A fanatikus tömeg azonban nem olvas teoretikus megfontolásokat, s így nem hisz azokban. Pillanatnyilag oly sok minden mást kell tennem, hogy nem kötelezhetem el magam olyan dolgok hihetlenségének bebizonyítására, amelyekben meggyőződéseim szerint senki nem hihet, de a vádat rosszindulatú hazugságnak tartom, és szívből remélem, hogy a bűnös fanatikusok ellen végre a felsőbb hatóságok is fellépnek.” (Berlin, 1882. november 4.)

A bántalmazott ember védelmében

Mikor Kossuth 1882 őszén elküldte levelét a Függetlenségi Párthoz, pontosan meghatározta, hogy mi táplálja elsősorban a szenvedélyeket:

„A nép érzi a nyomort, de nem tud magának okairól számot adni... S akkor az Istóczy et Co. előáll, és azt mondja: »Te szegény, nyomorgó nép, megmondom én neked, mi a te nyomorod oka: a zsidó!«”

Lépjünk vissza az időben, Kossuth szavaira meghökkentő rímként idézzük fel az ókori szerző sorait:

„Ha a Tiberis hullámai elérik a város falait – írja Tertullianus –, ha Aegyptusban a Nílus nem termékenyíti meg a szántóföldet, ha a felfrissítő eső elmarad, vagy a föld megindul, ha valahol éhínség dühöng, vagy a rettenetes pestis szedi könyörtelenül áldozatait, rögtön felhangzik az ítélet: oroszlánok elé a keresztényekkel!”

Hogy a visszafojtott elégedetlenség levezetésére hol nyit csatornát egy hatalom, kormány, párt, azt a történelmi pillanat, a kialakult osztályviszonyok, kijátszható politikai, vallási, faji ellentétek határozzák meg. Egyének, tömegek, népek elleni harc sohasem egyszerűen „faji kérdés” – az emberiség elleni merénylet. A figyelemelterelés, a manipuláció, a gyilkos indulatok felkeltésének történelmileg ismert állandó képletében az ürügy a változó adat. A zsidóság elleni fellépések mindig csak részletei voltak az ilyen küzdelemnek. Nemzeti történetünk egy szakaszában a gyilkos

indulatok elszabadult erejétől a protestánsok többet szenvedtek, mint bármilyen más valláshoz tartozók. Régen a Római Birodalomban elsőnek a kereszténységet támadták, akkor is koholmányokkal, azt híresztelték, hogy mielőtt valaki felveszi a keresztény vallást, az áldozati liszt alá rejtett gyermeket előbb törével átszúrja. Nero 64-ben, hogy elterelje magáról a gyújtogatás gyanúját, a felháborodott tömegek bosszújának a keresztényeket dobta oda, ezeket mészároltatott le. 249-ben, Decius császár alatt is szabad utat kaptak a keresztényellenes szenvedélyek, a meghirdetett felszámolás jelszava ez volt: „Meg kell tisztítani a birodalmat az idegen, hazafiatlan befolyástól!” Tatianus emberevéssel vádolta az új hit híveit, az ő idejében terjedt el, hogy az elemi csapások okai a keresztények, akiket ezért sok városból kiűztek, Karthágóban templomaikat felgyújtották.

Levélváltás Plinius és Traianus között, 112-ben:

Kérdés: „Mit kell a vádlottban büntetni? Elég a keresztény név, vagy ki kell kutatni a keresztény névhez tapadó vétségeket is?”

Válasz: „Plinius eddigi eljárása helyes volt a keresztényekkel szemben. A vádlottat továbbra is a név miatt kell büntetni.”

A különböző eretnek mozgalmak ellen a legkülönbözőbb látszatüregyekkel lépett fel később a katolikus, de a protestáns egyház is. A középkor aztán túllícitálta a megelőző korszakokat, II. Orbán pápa kijelentését választva jelszavául: „Nem tekintjük gyilkosságnak, ha azok, akik lángolnak anyjuk, a katolikus egyház védelméért, halálba küldik a kiközösítetteket.” De ahogy a régi Rómában is a hatalom céljai osztották az embereket kiközösítőkre és kiközösítettekre, ugyanúgy később is a társadalmi harc taktikai céljai álltak a vallási ellentétek mögött. A középkor zsidóüldözésének hatalmas tömegek estek áldozatul, de a spanyol inkvizíció még a múlt század elején is vallási különbség nélkül szedte áldozatait, 1800-ig csak a máglyán elégett áldozatok száma 31 ezer volt, a reformáció idején viszont a kálvinisták végezték ki vallási különbségek nélkül ellenfeleiket. A katolikusok a boszorkányperek százaiban zsidókat, protestánsokat egyaránt boszorkánynak hirdettek, ha le akartak velük számolni, Luther és Kálvin híveit az „ördög üldözése” címén égették meg; Olaszországban még 1850-ben is érvényben volt a gályarabság, Kínában pedig a XX. században is emeltek vérvádat keresztényekkel szemben.

„Sötét századok rémei kísérték a XIX. század nagy eszméit! Szemem elé tolulnak a vallástürelmetlenségek iszonyú következménye, a Szent Bertalan-éjszaka és a boszorkányperek. Téveszmék, balhiedelmek min-

den időben voltak. Több van száz kötet jogi könyvnél, mely azt tárgyalja, hogy miként lehet valódi boszorkányságot az álboszorkányságtól megkülönböztetni. És voltak idők, amikor ezeket tanulmányozták nagy komolysággal. Volt idő, midőn kimondták, hogy a Föld nem mozog. De a legveszedelmesebb örökség az, amely a vallást okolja bűntény elkövetésével. Nem új vád, megvolt minden kornak a maga gyűlölete tárgya. A szaracén isteni tisztelet követői inkvizíció elé kerülnek, iszonyú bűnök elkövetésével vádolva. Utóbb a keresztény keresztény ellen emeli a gyilkot, és patazkzik a katolikus és protestáns vér. E város polgárai még anyjuktól hallhatták, miként kellett elásniuk harangjaikat, mily nehezen lehetett kieszközölni, hogy templomot építhessenek. Ezen időpontokban sok balhiedelem volt a protestánsokról elterjedve, dacára annak, hogy ők is keresztények voltak. Vértámad nem volt támasztva ellenük, de igenis ahhoz hasonló. 1763-ban a protestáns Sirven leányát korbácsütésekkel akarták kényszeríteni, hogy apáca legyen. A szegény és fájdalom következtében a lány megőrült, és kútba dobta magát. Elterjedt a hír, hogy protestáns családokban szokás, ha a gyermek más vallásra tér át, szülője megöli őt: megvádoltatott apa, anya, testvér. A szerencsétlen család Svájcba kényszerült szökni. Akkor is úgy volt, hogy az államférfiak jól tudták, miszerint nem lehet, hogy a protestáns vallás megtűrje, hogy valaki saját gyermekét meggyilkolja; egy szavukba került volna, hogy felvilágosítsák a népet, de nem tették, mert félték az elvadult közvéleménytől, látták, hogy a fanatizmus terrorizálja az igazságszolgáltatást.” (*Dr. Székely Miksa védőbeszédéből, a tiszaeszlári per nyíregyházi végtárgyalásán, 1883. július 28.*)

Az 1867-es egyenjogúsítás törvénybe iktatta a zsidók emberi jogait. Nálunk Franciaország, Hollandia, Belgium, Poroszország, Bajorország, Dánia, Anglia, Olaszország, Ausztria után került erre sor. De az emancipáció előtt vagy után a zsidóüldözés mindig egyféle megnyilatkozási formája volt csak az emberiség önmagát megalázó lépéseinek. A terror változataitól a világ bármely pontján mindig szenvedtek az elnyomott népek. A rabszolgák tragédiája, az amerikai négerek élete, a XX. század büntettei egyaránt az embert embertől politikai érdekekből megkülönböztető magatartás következménye.

Ezt ismerték fel legjobbjaink, amikor egy üldözött osztály, vallásfelekezet védelmében beszélve mindig a bántalmazott emberért emeltek szót. Eötös József a magyar szabadelvűek mozgalmának élén már 1840-ben ezzel a gondolattal lépett a zsidóság egyenjogúsításának vitájában a felsőház elé:

„Csak minden néposztályok iránt gyakorlott hasonló igazság, csak minden emberi jogoknak hasonló tisztelete azon alap, melyen egy szabad alkotmány épülhet...”

Nagy Lajos írta 1922-ben:

„René Maran regényét írt, amelynek címe: *Batouala*. Francia regény a *Batouala*, s érte René Maran megkapta a tavalyi Goncourt-díjat. A *Batouala* kitűnő regény, René Maran igazi író, ismeretlenül is barátom nekem. Lelkemnek rokona ő, földim, szívem szerint való embertársam. Hogy mi minden ő? Jeles ember. Gondolkodó. Mélyen érző. Jól látó. No meg aztán néger is – erről csaknem megfeledkeztem, Martinique szigetéről való néger, ez ugyan nem fontos, még csak kuriózumma sem teszi azt a tény, hogy ő sokkal közelebb áll hozzám, mint bármelyik kisgazda-képviselő, aki a botbüntetést megszavazta.

Ha a sors négy fal közé juttatna egy ilyen bottal büntetővel, aligha tudnék vele két szót váltani, a Tejút távolsága a Földtől kicsiny ahhoz a végtelen úrhöz képest, amely bennünket akkor is elválasztana. Hogy ő is magyarul beszél? Hogy talán egy vallásban nevelkedett velem? Parányi esetlegességek ezek ahhoz a kiáltó tényhez képest, hogy ő bottal büntet.

De ha René Marinnal, az én barátommal kerülnék össze, mennyi mindent tudnánk beszélni, mennyi mindenről tudnánk egymásnak panaszkodni – mert a mi fájdalmunk azonos. Beszélnénk Verdiről, Renoirról, Platónról, Marxról, a Déli-sarkról, a dróttalan távíróról, vagy szóba kerülne a *Batouala*. Elmondaná ő a regény keletkezését, hogy kikről mintázta az alakjait, s a meséinek mi volt a reális magja. Késérően panaszkodna nekem a franciákra és általában a fehér emberre, aki igazságtalanul és kegyetlenül bánik a négerrel. Ezt különben a *Batoualá*-ban meg is írta. Én meg panaszkodnék a barátomnak a botbüntetésről és mindarról, amit ez a szó jelent. Arról a szellemről, amelyből a büntetés neme, sok egyéb istencsapásával egyetemben fakad.

Mi mindenben egyetérténénk. Mert ha az egyik ember bántja a másikat, én ellenállhatatlanul és tántoríthatatlanul és mindörökké annak a pártján állok, akit bántanak. Én is írtam egy könyvet. Nem regény, csupán napi használatra szánt elmélkedés, néhány szó azért, hogy az emberek jobbak legyenek. A másikat ne nyúzzák, tíz liter vizet egyszerre senkivel ne itassanak, ne kasztráljanak, ahogyan ezt cselekedték, ilyesmiket ne helyeseljenek, ahogyan tették; ha megtörténtek, ne igyekezzenek »megérteni«, ahogyan tették.

Csupán a szó durva egyenes értelmében van e könyvben zsidókról szó. Igazában nem a zsidókért, hanem a bántalmazott emberért beszélek...”
(*Az én barátom*)

A döntő lökés

Eötvös maga szervezi hadműveleteit. Később az előnyomozás befejezését sem várja meg, ezzel írott jogszabályokat tol félre, de az ellenfél csapatmozdulatait nem engedheti kifejlődni, ilyen előnyt már nem adhat az amúgy is előnnyel indulóknak. Még tartanak a helyszíni kihallgatások, még védői megbízatását sem vállalta el, már Tiszaeszlárra utazik, anyag- és helyzetismeretét bővíti, nem fogadja el a felkínált, a szokásos küzdelmi terepet, új harci felállások felé irányítja ellenfeleit, improvizációi, napon-ta támadt ötletei következetes célkitűzését szolgálják, szövetségeseket gyűjt, felméri erőit, kapcsolatait, kiválogatja munkatársait.

Heumann Ignácot, az erős tehetségű debreceni ügyvédet, aki a gyanúsítottak védőjeként a vizsgálat első napjaitól részt vesz a nyomozásban, arra kéri, álljon félre. Nagyra becsüli humanizmusát, szakértelmét, szenvedélyes ügyszeretetét, de látja, milyen gyorsan népszerűtlenné vált; csatlakozása a védelem vezérkarához esélyeiket csökkentené. Tudta, hogy Heumann környezetismeretét még kamatoztathatja egyszer, ezért közmegegyezésük szerint az „első vonalból” való kivonása csak taktikai, átmeneti jellegű. Maga mellé Horánszky Nándort és Funták Sándort állítja. Horánszky a mérsékelt ellenzék vezére a parlamentben, Funták a kormánypárt híve, az ország legnagyobb ügyvédi kamarájának elnöke; erős triumvirátus, az ügyben mutatott elszántságuk különbözőségénél Eötvös számára fontosabb, hogy bevonásukkal szövetségeseit növeli, hátvédjét erősíti váratlan támadásokkal szemben, figyelmét, erejét munkájára koncentrálhatja. Így válogatja meg konzultánsait; bírókat, politikusokat, professzorokat; ha valamelyik partnere elmarad mellőle, nem tartóztatja, fél szívvel, fél kedvvel senkire nincs szüksége. Mikor később Horánszkyt politikai megfontolásból pártja visszavonulásra ösztönzi, helyére egy szinte önként jelentkező, robbanó tehetségű fiatalembert állít, Székely Miksát; felméri, hogy a küzdelem már abba a szakaszába lépett, amikor hírnévnél, tekintélynél fontosabb a szakértelemmel társuló szenvedélyes ügyszeretet. Majd a tárgyaláson is szigorú „hadrendben” vonul fel: Funták Sándor-

ra a vérvád elleni elvi küzdelmet, Székely Miksára a tiszzaeszlári zsidók egy napjának, 1882. április 1-jének percről percre való felderítését, a per utolsó szakaszában munkatársául fogadott Friedmann Bernátra Sarf Móric életének, manipulálásának, lelkiállapotának aprólékos vizsgálatát, és az újra hadrendjébe állított, a környéken igen járatos Heumann Ignácra a holttestcsempészéssel vádolt tutajosok tiszai útjának vizsgálatát bízta rá.

De mi adta vállalkozásához a döntő lökést? Június 18-án a királyi főügyész engedélyével elutazott Nyíregyházára.

„Másnap felkerestem Székely Ferenc főügyészt, s közöltem vele óhajtásomat. Sarf Móricot akarom látni, s vele akarok beszélni. Kissé aggodalmaskodott, mintha őt is meglepte volna már az idegen szemek odapillantása elleni féltékenység. Arra kért, hogy az ő társaságában keressem föl a gyereket, és hogy az ügyről se ne kérdezzek tőle, se ne mondjak el neki semmit... Feltűnt már akkor nyomban, hogy a börtönőrmestert előre értesítették arról, hogy »idegen« tesz látogatást, tegye meg tehát a kellő intézkedéseket.

Egyenesen az őrmester szobájába mentünk a főügyésszel. Ott volt a tanú. Maga az őrmester volt vele a szobában, és még egy börtönőr.

Íme, a tanú, aki rettenetes titkokat tud, s azokról már vallomást is tett. Beszélni kellett volna vele. Szóra kellett volna bírnom, s mi másról beszéljek, mint az ügyről s annak körülményeiről? Miből ítélném meg inkább gondolkozásának helyességét?

Ám erről, éppen csak erről nem lehetett beszélni. Megígértem a főügyésznek...

Hány éves? Hány testvére van? Jól alszik-e? Van-e étvágya? Mit tanult eddig? Kik a pajtásai otthon? Kikkel és miként szokott játszani? Mivel tölti idejét a fogságban? Imádkozik-e? Kit óhajtana látni? Mi szeretne lenni az életben? Tud-e már jól írni-olvasni, számot vetni? Kit szeret legjobban? Kiket ismer rokonai közül? Volt-e a Tiszán túl? Látott-e már várost? Fél-e a bikától vagy a szomszéd kutyáitól?

Csak efféle dolgokról lehetett vele társalognom. Mindjárt az első szónál kezdtem.

– Hány éves vagy, fiam?

A fiú hallgatott. Csak nézett rám mereven.

– No, beszélj hát! Hány éves vagy?

A fiú aggodalmas arccal nézett a nagyfejű és hatalmas termetű őrmesterre. Egész nézésében az a félő kérdés rejlett: vajon szabad-e neki ezt az idegen, ismeretlen úr kérdésére megmondani?

A főügyész nyájas, biztató hangon szólt hozzá:

– Ne féljen, Móric, feleljen bátran!

E szóra az őrmester is intett fejével, mintha beleegyezett volna abba, hogy a fiú feleljen kérdésemre...

Indultam kifelé. Nyomban megmondtam a főügyésznek, hogy nem vagyok kíváncsi tovább a fiúra.

Hiszen nem tanú ez, bálvány. Kifaragva, megidomítva.”

Alacsony, szűk szobában áll a tizennégy éves gyerek, ócska ruhájában. Figyel komolyan, félénken, mellette az őrmester, akinek válláig sem ér, mögötte a börtönőr, előtte a két nagy tekintélyű férfi, ismeri az egyiket, de az ismeretlen kérdezi, kétszer is, a másik is megszólal, engedélyt ad a válaszra, oldalt pillant, az őrmester beleegyezően bólint.

A helycsere körülményei

Másképpen hagytuk el, gondolatait mondta, a gyilkosság gyanúját tagadta, szüleitől búcsúzott, az ismeretlen cél szorongattatásában szállt fel az írnokkal, csendbiztossal, pandúrral a Nagyfaluba induló kocsira, nem értette, miért szakítják el családjától, hová viszik, mi vár rá; öccse fecsegését komolyan nem vehette, de be kellett látnia, hogy őrizetben van, gyanúsítottként kezelik. Megerősíti ezt, hogy Bary József leírása szerint Recsky csendbiztos nagyfalubeli lakásán Péczely írnok így fordult a fiúhoz: „Tudod-e, hová még? A tömlöcbe! Örökös rabságba!” A fiú csak hallgat, fogalma sincs arról, hogy nincs bíróság, amelyik egy négyesztendős gyerek összefüggéstelen meséje alapján bárkit gyilkossággal gyanúsítana, különösen ha tisztán tudják bizonyítani a gyanú ellenkezőjét; fáradtsága nagyobb-e zavaránál, bizonytalansága fáradtságánál, hallja, hogy bűnösnek tekintik, sorsát várja.

Hajnalra pozíciót cserél.

Kilép a templomból, ahol öccse látta őt, amint részt vesz a gyilkosságban, odaáll a templom ajtajához, és a kulcslyukhoz hajol. Kivonja magát egy hipotézis elképzelt szereposztásából úgy, hogy megerősíti a hipotézist, újraosztja szerepeit. A tízméteres útnál, amit a templom belsejéből az épület kapujáig „megtesz”, lényegesebb az út, amit a manipulációs rendszerben jár be: a gyanúsítottból tanú lesz. Megrémült a fenyegetéstől, belefáradt a helytállásba? Átáll, helyzetet cserél, aláírja az eléje tolt

jegyzőkönyvet. Lelki tortúra, fizikai kényszer hatására-e, ezt negyvenöt évig pontosan nem tudja senki. Bary már várja az üzenetet Eszláron, siet Nagyfaluba, hajnalig tovább faragja a már elkészített szobrot, nem küldi át Nyíregyházára, viszi magával vissza Tiszaeszlárra. Csendszik, pandúr, királyi alügyész jelenlétében lefolytatja a „szembesítéseket”, hét embert gyilkosság vádjával letartóztat, őrzi új munkatársát, nem mozdul mellőle, nem törődik azzal, hogy vallomása óta már nem gyanúsított, hanem tanú, nem engedi ki keze közül, az ő érdekének tünteti fel fogva tartását. Tudja: ha nem tartja mindvégig hatalmában, kizökkenthető szerepéből, pótlása viszont lehetetlen, együttesük feltételezi csak koncepciójának működtetését, hiányában gépezete megáll. Szerepkettősük kialakult. Kezdetben ellenfelek voltak, most már szoros párost alkotnak. Egymásra utaltságuk ikermozdulataiban élnek, cselekszenek, egymás szerepét igazolják, közös működésük létezővé formálja azt, ami nem létezik, megtörtétté a meg nem törtéttet, „igazzá” a hamisat. A vizsgálóbíró intézkedik, elrendeli Sarf Móríc őriztetését, aki ettől a pillanattól maga is csavarja a gépezetnek.

„Tekintve, hogy Sarf Mórícot illetőleg az előnyomozatnak 1882. évi május 23-i napja óta beszerzett adatai és saját vallomása folytán teljesen elenyészni látszik azon gyanú, mintha Solymosi Eszter megölésében ő is részt vett volna, ennél fogva az ellene folyó év és hó 22-ik napján elrendelt előzetes letartóztatás megszüntettetik, egyidejűleg azonban: tekintettel arra, hogy Sarf Móríc saját bemondása szerint hazamenni nem akar, s amennyiben szülei is le vannak tartóztatva, haza nem is mehet, s emiatt ruháinak Tiszaeszlárról való elhozatalát kérelmezve kijelenté, hogy ha alkalmas helye akadna, Nyíregyházán mesterséget szándékozik tanulni.

Figyelembe véve továbbá, hogy a hírlapok tanúsága szerint köztudomássá vált, miszerint hitfeleire terhelő tanúvallomást tett, miből folyólag, habár vallomásának tartalmát nem ismerhetik azok, akik a nagy fontosságú gyilkossági bűnügyben érdekelteknek mutatkoznak, mégis hitfeleinek hangulatát (nagyfokú ingerültséget) tekintve tartani lehet attól, hogy azok őt bántalmazni fogják, avagy megrontására s a további tanúságtételtől elvonására törekcszenek.

Ezeknél fogva nevezett Sarf Mórícnak, különösen saját érdekében s személyének teljes megvédecsé céljából, a nyíregyházi kir. ügyészség hozzájárulásának feltétele mellett megengedtetik, hogy további intézkedésig a fogházörök hivatali helyiségében s a fogház udvarán – a fogházi szabályok

megsértése nélkül és a szüleivel való érintkezés kizárásával – szabadon tartózkodhassék.

Sarf Móric ruháinak behozatala – Tiszaeszlár község bírása közbenjöttével – rövid úton fog eszközöltetni, továbbá elhelyezése s esetleg rendőri oltalomba vétele iránt pedig tekintettel a fennforgó rendkívüli körülményekre, a 2106/880. számú igazságügyminiszteri rendelet V-ik mellékletének 13-ik §-a értelmében Szabolcs megye alispáni hivatala jelen végzés közlésével megkerestetik.

Kelt Nyíregyházán, a kir. törvényszéki vizsgálóbírósnál, 1882. évi május 27-i napján, Bary József törvényszéki vizsgálóbíró.”

Az irat hátoldalán:

„Tekintetes Zoltán János megyei alispán úrnak, Nyíregyházán. A bent írt végzést azon megjegyzéssel van szerencsém további intézkedés végett áttenni, miszerint ahhoz a királyi ügyesség hozzájárult.

Kelt Nyíregyházán, 1882. május 27-ik napján, Bary József törvényszéki vizsgálóbíró.”

A rendelkezés nyíltan elárulta a vizsgálóbíró aggodalmait. Nem volt bizonyos benne, hogy új munkatársa nem esik-e ki szerepéből. Cselekvésrendszere átlátható, a légkör is segítette. Elfogadtathatta a tanú fogva tartását, erre nyugalmas időben talán nem lett volna lehetősége. Átláthatóak sorsuk további összekapcsolásának módszerei is: Móric szerepe fokozatosan előtérbe kerül, jövőjének nagy lehetőségeit a „legmagasabb helyekre” hivatkozva csillogtatják meg, viszont tagadásáért újból és újból életfogytiglani börtönnel rémítgetik. Vallását meggyűlöltetik vele, Henter Antal várnagy őrizetére bízják, egy új életforma gondtalanságát, minden kényelmét megízleltetik vele, keze ügyében „felejtett” újságokkal az uszításról, a közvélemény indulatairól rendszeresen tájékoztatják. Fizikai és lelki készenlétét is ébren tartják, hitében, hogy a maga életét menti, megnyugodni hagyják. Hiúságát kijelölt feladatának nagyságával kormányozzák, irigylet, új környezetébe való végleges befogadására elkötelezik magukat. A tárgyalásig, a tárgyaláson nem esik ki szerepéből.

De 1927-ben, az *Egyenlőség* hasábjain emlékeznek:

„Megérkeztünk Recsky Bandi csendbiztos házába, ahol a háznép vacsoránál ült. Engem az ajtó mellé állítottak, mialatt Recsky és Péczely Kálmán leültek az asztalhoz vacsorázni. Legalább egy óráig álltam ott, lábaim már fájni kezdtek, de csakhamar nyilvánvaló lett, hogy Recsky azért állított oda az ajtóba, hogy övéinek ezzel örömet szerezzen, és al-

kalmat adjon különböző durva tréfákra. Majdnem állandóan rólam beszéltek.

Mikor vége volt a vacsorának, Recsky egy pandúrral kivezettetett a konyhába.

A konyhában vacsoránál ült a csendbiztos szolgaszemélyzete. A szakácsné elém is tett ennivalót, összegörnyedve ültem a cselédasztalnál, és a fáradtságtól elszundítottam. Egyszerre a pandúr megérintette vállamat, és azt mondta, hogy kövessem.

Azt gondoltam, hogy aludni visz, de egy szobába vezetett. A szoba kicsiny volt. A pandúr bezárta az ajtót, aztán kivont szuronnal a hátam mögé lépett. Recsky is odalépett hozzám.

– Ha most azonnal elmeséled nekem szépen, hogy mit tettek a zsidók Solymosi Eszterrel, akkor még ma éjszaka hazamehetsz a csaláodhoz. Ha azonban továbbra is tagadod azt, amit az apád, az anyád és Svarcz Salamon már bevallottak, akkor bedoblak a Tiszába.

Össze voltam törve, éhes és fáradt voltam, de összeszedtem minden erőmet, felegyenesedtem, és elhatároztam, hogy dacolni fogok velük. Azt feleltem, hogy mást mondani nem tudok, mint amit Bary vizsgálóbírónak Tiszaeszláron elmondtam, hogy én Solymosi Esztert sohasem láttam, nem is ismertem, és az apám és a zsidók ellene semmiféle büntetést el nem követtek. A csendbiztos megrázott a vállamnál fogva, és ledobott a földre. A korbáccsal az arcomba vágott, aztán megint felrántott, és újból odaállított az asztalhoz.

– Ismerted Solymosi Esztert? – kérdezte.

– Soha életemben nem láttam – feleltem.

Recsky erre újra megrázott, és földre dobott. Mikor felhúzott a földről, újra megkérdezte tőlem:

– Ismerted Solymosi Esztert?

Meggyötörve, megkínozva azt feleltem:

– Ismertem.

Sok száz ember kérdezte írásban és szóban tőlem: hogyan jutottam a vallomáshoz, ki tanított rá, és micsoda rettenetes tett volt ez tőlem, hogy ilyen vallomást tegyek, amilyent tettem.

De ki kell itt jelentenem, hogy a vallomást, melyet nekem tulajdonítottak, és melyet Nagyfaluban akkor éjszaka megtettem, Recsky és Péczely Kálmán előre elgondolva hozták oda. Azt hiszem, hogy a vacsora alatt, mikor én a konyhában voltam, fektették le írásban azokat a válaszokat,

melyeket nekem el kellett mondanom. Mert hiszen nekem magamnak soha eszembe nem jutott volna olyan abszurdumokat kitalálni, hogy én állítólag a templom kulcslyukán néztem Solymosi Eszter megöletését. Hiszen nekem, mint a templomszolga fiának, szabad bejárásom volt a templomba, és az egész kulcslyukmesét – hogy a történet annál szebb legyen – Péczely és Recsky találta ki.

Miután az első kérdésre, hogy ismertem-e Solymosi Esztert, a kínzások hatása alatt igennel feleltem, következett a másik kérdés:

– Ha ismerted, mint magad vallodd be, vajon beszélt-e vele április elsején?

Én, bár soha életemben nem láttam Solymosi Esztert, erre is azt feleltem:

– Igen.

A harmadik kérdés ez volt:

– Igaz-e, hogy a zsidók ölték meg?

Erre is azt feleltem:

– Igen.

A negyedik kérdés az volt, hogy hol ölték meg a zsidók Solymosi Esztert.

Megkínózva és meggyötörve mégis volt annyi lélekjelenlét bennem, hogy erre a kérdésre a következő lehetetlen választ adjam:

– A zsidók az országúton ölték meg Solymosi Esztert.

Homályosan emlékszem rá, hogy ezt azért mondtam, mert ettől az abszurdumtól reméltem, hogy a kínzást abbahagyják. Recsky rám förmedt:

– Hazudsz! Nem jól feleltél erre a kérdésre. A dolog így történt: Eszter elment az országúton az ablakotok előtt. Akkor az édesapád behívta, hogy ő vegye le a gyertyákat az asztalról, mert ti ilyen dolgokat nem csináltok. Így volt vagy nem?

Egész halkan feleltem:

– Ezt a szívességet, a gyertyatartók levételét, nekünk évek óta, mint szomszédunk, özvegy Batori Gáborné szokta teljesíteni. Nem hiszem, hogy édesapám most egy idegen leányt hívott volna be emiatt az utcáról.

– Nem hiszed? – rivallt rám a csendbiztos, és fölemelte a korbácsát.

– De hiszem... – feleltem.

– Tehát az az igaz, amit én mondtam? – kérdezte Recsky.

– Az az igaz, amit a csendbiztos úr mondott.

Nem sokkal tovább otthagytuk a szobát, amely mint egy kínzókamra szerepel ma is emlékezetemben. Átmentünk a csendbiztos úriszobájába,

ahová velünk jött Péczely Kálmán és a pandúr is. Péczely leült az íróasztalhoz, és egy nagy ív papírra írni kezdett.

Figyeltem, mit csinál. Szóról szóra leírta azokat a kérdéseket, melyeket Recsky hozzám intézett, de úgy írta le, mintha azok az én válaszaim lennének. Néha megszólalt maga Péczely Kálmán is. Olyankor, amikor egy pillanatra elhallgattam, vagy nehezen adtam választ.”

1927-ben Sarf Móric, aki negyvennégy esztendeje Hollandiában élt, hazalátogatott. Emlékezését valószínűleg maga nem írhatta. Valóságfedezete nem volt már ellenőrizhető, Bary József 1915-ben halt meg, nem élhetett sem Recsky András, aki a per idején negyvenéves, sem Péczely Kálmán, aki már ötvenéves volt. Milyen eszközökkel vették rá a fiút a vallomásra – aminek hamisságát majd fél évszázaddal későbbi beismerésénél sokkal jobban bizonyítja az, hogy a kiterjedt perben egyetlen mozzanat, egyetlen tanú sem tudta megerősíteni –, elveszítette jelentőségét. A vallomást rengeteg ellentmondása miatt már a per végtárgyalásán sem fogadta el a bíróság. Bármilyen kényszert alkalmazott is a nagyfalui éjszakán Recsky és Péczely, kiosztott feladatuknak tettek eleget, a szerepkettőt segítették létrehozni, amely aztán a per gépezetét működtette. Vizsgálóbíró és tanúja párosukat megtalálták, összműködésük megbonthatatlannak bizonyult, Bary bizonyára más lehetőség hiányában lépett erre az útra, Móric félelemből lett áldozatból másokat feláldozó, de mindketten választottak, felelősségük mértékét abban, ami bekövetkezett, könnyű közöttük jogos arányban szétosztani; a gyerek választását védtelensége, tragikus helyzete csak magyarázza. Közösén vállalt egymásra utaltságuk akár el is vezethetett volna a célhoz, melynek érdekében a manipuláló a perszerkezetet létrehozta, de a vizsgálóbíró valóban fiatal és gyakorlatlan volt, nem zárta be a bizonyítási kört. Móric beismerő vallomása őt magát is annyira elkápráztatta, hogy nem vette észre építménye réseit, melyeket Eötvös, ha párosukat nem is tudta kikezdeni, később szívósan tovább szélesített.

Fokozatok

Mikor Eötvös először találkozik Sarf Móriccal, a vizsgálóbíró közelükben van Nyíregyházán, szándéka szerint ott is kíván maradni a kihallgatások vezetésére, hadműveletének folytatására, közeledő sikerének learatására. Eszláron tennivalóit elvégezte, jegyzőkönyveibe mélyedt, nem gon-

dolta, hogy másnap mégis kocsiznia kell kíséretével a faluba. Június 18-án, ugyanazon a napon, amikor Eötvös rálegyint a beidomított tanúra, Eszlártól húsz kilométerre, a Csonkafüzesben női tetemet vet ki a Tisza Solymosi Eszter ruháiban. Bary május 21-e előtt már kerestette az eltűnt lányt, a Tiszát is felkotortatta utána, Móric vallomása óta már nem. De az esemény most átrendezi helyzetét, megváltoztatja körülményeit, felforgatja munkamenetét, újabb választás elé kerül. Ha bebizonyosodik, hogy a tetem, amelynek nyaka ép, Solymosi Eszteré, összeomlik, amit addig felépített; ha kiderül, hogy az eltűnt lány ruháit idegen holttestre húzták rá, anélkül hogy az „igazit, a megcsonkított tetemet” megtalálná, bizonyítani lehet a rituális gyilkosságot. Választása – könyvének bizonyossága szerint – nem lehetett könnyű, elszánása lassan épült fel benne, töprengései visszariaszthatták. De gyorsan kellett döntenie, és már nyomta őt a saját maga szerkesztette manipulációs gépezet működése: ha Solymosi Eszter testét vetette ki a Tisza, mi lesz Sarf Móric vallomásával, miféle titokra kell fényt deríteni, hogy számol le a nagyfalui éjszakával, minek minősítik tanúja igyekezetét, mi lesz kialakult, megóvott közmegegyezésükkel, naponta erősödő szereppárosukkal? Ha a holttest az eltűnt leányé, ez nemcsak azt jelenti, hogy vizsgálata vakvágányra futott, karrierje lassabban épül tovább – ennyit akkor talán vállalt is volna –, arra is fény derül, hogy ordító törvénysértéseket követett el.

Ugyanott tartott, ahol május 20-i megtorpanásakor, mikor nem volt tanúja? Még jobban visszacsúszott, veszélyesebbek lettek alternatívái, szorította a maga építette csapda, a szenvedélyes közvélemény. Élezte helyzetét Eötvös feltűnése is, akinek jelenléte árnyékként nehezedett tudatára. Döntéseit sürgette, gépezetének hibaszázalékát növelte, mozgását kapkodóvá tette az, hogy a manipulációs szerkezet már kialakult párosának holdudvarában ekkor jelent meg a harmadik, a tőlük független, a kettőjük összműködését el nem fogadó erő, és roncsolni kezdte kapcsolatukat.

Új fokozat keresése a manipulációs rendszerben – ez volt minderre a vizsgálóbíró válasza. Elszántabb, keményebb lesz, eszközeiben még kevésbé válogat. A játéktérre új szereplők lépnek, mozgásukat befolyásolnia kell. Kapcsolatrendszerét kiterjeszti, a vizsgálatot kiszélesíti, fegyveres kíséretének számát növeli. Improvizációs érzékét bizonyítja, hogy a holttestet, amelyet az idő már amúgy is kikezdett, ruhák nélkül helyezi szemlére, úgy, ahogy az eltűnt leányt anyján kívül senki sem láthatta,

pandúrokkal távol tartja tőle az embereket, maga vezeti elé anyját és nagynénjét, Solymosi Gábornét.

Solymosi Jánosné ekkor már közel járt az ötven esztendőhöz, eltemette férjét, eltemette egyik gyermekét, munkában megfáradt asszony. Van a pernek egy különös, fontos mozzanata, egyformán írja le Eötvös, Bary, egyformán emlékezett rá a tárgyaláson Solymosiné és Sarf József: eszerint azért terjedt volna el a gyanú, hogy rituális gyilkosság történt, mert 1882. április 2-án, mikor Solymosiné Sarf Józseffel összehatalkozott, és leánya eltűnéséről neki panaszkodott, az egyházfi így vigasztalta: „Nem kell azon búsulni, nem vész az el! Nánáson volt ilyen történet gyermekkoromban, azt is a zsidókra fogták, még a kemencében is keresték, meg is lelték, meg is lelték utoljára a réten.” (*Idézet Bary József naplójából*) Védők, vádlók, vádlottak később megegyeztek abban, hogy a vérvád ötlete valószínűleg Sarf szavaiból nőtt ki.

Miért mondom ezt el?

Élt-e a középkori félelem, a sötét babona Solymosinéban, táplálta, megerősítette, felnövesztette-e gyanúját, megzavarta-e lelkét, mit gondolt, mit mondhatott Sarf Józsefnek? Ezt nem őrzi emlék, jegyzőkönyv. De vizsgáljuk a nyelv törvényei szerint Sarf válaszát: „...azt is a zsidókra fogták...” – idézi Bary a feleletet. Ha Solymosiné csak kérdez, panaszol, esetét mondja el, s nem hitét, gyanúját közli, odakerülhetett volna-e az *is* szó Sarf József válaszába? Az *is* a Solymosiné tudatában élő lehetőségre utal, emlékvilágára, talán a benne már gyermekkorában elültetett babonára, ami feltételezését már április 2-án szájába adta, s ehhez társult még hat héten át Adamovics lelkész teóriája, a falu áthangolt tudatrendszere meg a gyászának tragikus felfokozottságában átélt hit, amit, úgy érezhette, Sarf Móric vallomása már megdönthetetlenül emelt és a vizsgálat is hitelesített. A gyilkosságot képzeletvilága ébren és álmában lejátszathatta, megtörténtét belésulykolta, ismételte, miközben benne minduntalan lányának áldozati képe jelent meg; veszteségét érezve rettenetes bűnök megtorlására kérhetett imáiban büntetést: az oszló, de nyakán mindenestre ép test, függetlenül felismerhetőségének nehézségeiről, számára idegen volt. Solymosi Gáborné csatlakozott hozzá. Ezután a vizsgálóbíró a pandúrokkal visszaszorított tömegből egyenként hat tanút hívott a holttesthez, jegyzőkönyvének tanúsága szerint mind a hatan felismerték Solymosi Esztert; Bary ekkor sürgősen felfüggesztette a szemlét.

A vizsgálat első szakaszában a manipulációs gépezet színtere csak egy szoba volt, néhány szereplővel. A díszleteket most széthúzza, a résztvevők számát sokszorosára növeli. Másnap a szemlét – szokás szerint illő hivatalos épület helyett – Bátori Gáborné kertjében folytatja; a kert a zsidó templom közvetlen szomszédságában van, a faasztalra kiterített tetem mögött alig néhány méterre a zsinagóga áll díszletként; az emberek órákig várják, hogy az asztalhoz járulhassanak, az idő viszontagságaitól vízben megváltozott holttest már negyven órája van szabad levegőn, és rohamos oszlásnak kitéve hever a tűző napon; kiválasztják, kit engednek a közelébe: „zsinórban” jelentik a kijelöltek, hogy nem ismerik fel benne az eltűnt leányt.

De közben, kívül a manipuláló és manipulált szereppárosán – egyelőre a korallszigetek láthatatlanságával – emelkedni kezdenek a tények egymást erősítő rétegei.

A manipulációs perekben az együttműködő szerepkettős előre gyártott közmegegyezését mindig az ingathatja meg, ami játékerükön kívül esik, amit gépezetükbe nem tudnak bevonni.

Mikor Eötvös Tiszaeszlárra érkezik, az elszabadított indulatok olyan súlyként nehezednek már az ország közvéleményére, hogy maguk hívják ki az eseményekkel szembeforduló erőket – lehetőség nyílik a küzdelem elindítására. Már első lépéseinek hatása van. Jelenlétének tudata megosztja a vizsgálóbíró figyelmét, tevékenységi ritmusából kizökken, feltűnő kihagyásait leplezni nem tudja, taktikai hibákat követ el, a vizsgálat módja felől sorozatos kételyeket ébreszt, elfogultságát nyilvánvalóvá teszi: nem hívja a halottszemlére Sarf Móricot, koronatanúját; nem hívja a boltos Kohlmayert, akinél Solymosi Eszter április 1-jén, szombaton vásárolni volt; pandúrjaival minden zsidót elzár a holttesttől, nem veszi pontosan jegyzőkönyvbe az első hat tanú szavait, akik a többiek előtt egy nappal látták a halottat, és nem részletezi, milyen állapotban voltak a testrészek, melyek alapján Solymosi Esztert biztosan vagy valószínűleg felismerték; nem vizsgálta meg rögtön a testen azt a pontot, ahol a lányt előző év decembere körül ért tehéntaposás nyomait, a sajátos megkülönböztethetetlen ismertetőjelet a leghatározottabb tanú biztosan megismeri; hozzájárul, hogy később a holttest megtisztítása ürügyén a nyomot súrolókefével eltüntessék; figyelembe sem veszi az Eszlárra való érkezés előtt önkéntesen alakult halottszemle eredményét, amely szerint már akkor nem férhetett kétség ahhoz, hogy a test Solymosi Eszteré. Az eredeti koncepció fenntartható, a nyomozás kiszélesíthető.

Mit tehet Eötvös?

Van vállalt küzdelmében egy terület, amin bizonytalanul mozog, orvosi szaktudással csak orvosi szaktudás szegezhető szembe. A bizottság jelentését csak orvosi érvekkel cáfolhatná, el kellene hát fogadnia egy olyan küzdőteret, ahol szakértelmének természetszerű hiánya miatt csak mintegy mások által determinált területen mozoghatna. Ez ellentétes módszerével. Az ellenmozdulatok helyét ő kívánja meghatározni, első pillantásra most mégsem térhet ki. De ha a körülményeken változtatni nem tud, önmagát próbálja alkalmassá formálni a szokatlan helyzetéhez. Módszere, lebonyolítása taktikai érzékét is újra bizonyítja. A pesti egyetem közismerten antiszemita professzorától, Kovács Józseftől vesz órákat, aki kijelenti, hogy munkájában közvetlenül nem működik közre, szaktanácsadója nem lesz, de ezer forint készpénz ellenében szívesen informálja orvostudományi problémákról. Eötvös tanfolyamot szerveztet vele magának, melynek végén Kováccsal magánhasználatra elkészítteti a csonkafüzesi halottszemle orvosi bírálatát. Amit a professzortól tanul, elegendő számára, hogy rámutasson a boncolási jegyzőkönyv feltűnő hiányaira, tanulmányt szerkeszt, kinyomtatattja, idegen nyelvekre fordíttatja le. Észleleteit oszt-rák, német, angol és francia lapok közlik, a törvényszéktől új boncolást követel, előterjesztésének hatására kénytelenek elrendelni a sír felbontását, új szakértőként kirendelik a budapesti egyetem három professzorát; Eötvös közben tovább formálja agyát; amit csinál, egyszerűen „magánúton való tapasztalatszerzésnek” nevezi. Később ezt írja a tárgyalásról:

„Az orvosokat és szakértőket a végtárgyaláson, június 10-től kezdve öt napon át hallgattuk ki. Nagy feltűnést keltettek azok a részletes kérdések, melyeket én különös gonddal a csonkafüzesi szakértőkhöz intéztem. Szakadozott, bágyadt és ingatag feleleteikből meggyőződött még a vérvádhívó közönség is arról, hogy a csonkafüzesi szakértői véleményt tudományosan alaposnak elfogadni nem lehet. Az egyetemi tudósok a végtárgyaláson becses részletekkel egészítették ki írásbeli szakértői véleményüket.

Én azonban egyénileg még tökéletesebb megnyugvásra törekedtem. Az igazságnak olyan biztos ismeretéhez akartam eljutni, aminőt a tudomány akkori állása lehetővé tett.

Világszerte ismert, kiváló tudósok voltak akkor e szakmában: Hoffmann Andor Bécsben, Virchow tanár Berlinben és Bronardel tanár Párizsban. Magánúton hozzájuk fordultam, nekik az összes vizsgálati és orvostani adatokat megküldtem, s indokolt véleményüket kikértem, Bronardel

gátolva volt véleménye kidolgozásában. Hoffmann és Virchow megadták véleményüket. Szép és becses munkálatok ezek, de a nagy perben nem volt szerepük közvetlenül. Ezekből csak én merítettem tudást és felvilágosítást magánúton.”

Küzdőképessége feladatához méltó, bajvívásaiban lenyűgözően sokoldalú, tapasztalatai bővítésére minduntalan készen áll, makacs célratörésének hatása alól a professzorhármas sem tudja kivonni magát. A vizsgálatok utolsó szakaszában Mihálkovich Géza professzor közölte vele: a csontszerkezeti vizsgálatok alapján egyre nagyobb a bizonyossága annak, hogy a testrészek tizennégy esztendősnél idősebb leányra mutatnak.

„Az élettanban s annak fejlődéstani részében természetesen én nem voltam tudományos értelemben véve járatos – írja Eötvös. – Nem voltam szaktudós. De az életjelenségek óriási tömege felnőttkorom óta az én gondos figyelmemet is magára vonta. Jól láttam, hogy az emberek, állatok, növények világában mindennapiak a gyorsabban s lassabban fejlődés tünetei. Föltétlenül biztos voltam abban például, hogy az agynak, az értelmességnek fejlődése egy-két-három évi különbségtől nem függ... s az agy is csak oly része a testnek, mint a csont, tehát a csontnál is csak oly nagy lehet a fejlődés fokozatában az eltérés, mint az agynál.

Azt is jól tudom, hogy például nőgyermeknél a tizedik és huszadik életév között más a fejlődési fokozatok közti időtartam, mint a férfigyermeknél. Láttam tizenkét éves nőt teljesen érettet és tizenhét éves nőt teljesen éretlent... Azt mondtam Mihálkovichnak:

– Megdöbrentett ez az észlelés, de a meggyőződésemben meg nem rendített. Önök véleménye nehezebbé teszi a védelem munkáját, de a sikert meg nem gátolja. Egyéb bizonyítékok egész seregével kétségtelenné tesszük, hogy a holttest Solymosi Eszteré, tehát tizennégy éves és közel négy hónapos életkorú. Önök az ország első szaktudósai e téren, önök által a tudomány nyilatkozik. Ha a tudomány össze nem fér az egyetlen lehető okszerű megoldással: akkor csak a tudomány hézagossága jön napvilágra. Nem az igazság vall kudarcot, hanem mai állásában a tudomány. A törvényszék előtt mindenestre lesz három kérdésem önökhöz.

– Szabad volna azokat a kérdéseket megismerni?

– Nincs okom titkolni. Az első kérdésem mindenestre az lesz: vajon bizonyos-e, hogy az embernek s az emberi csontoknak a serdülőkorban való fejlődése a nem, fajta, öröklés, átháramlás, életmód, foglalkozás, éghajlat s esetleg betegségek miatt egyénenként gyorsabb vagy lassúbb?

– Bizonyos!

– A második kérdésem az lesz: vajon az életkort a csontok fejlődéséből megállapítható véleményt önök nem a tudomány összegyűjtött adataiból állapították-e össze mint olyat, amely csak átlagos életkort tüntet fel, s nem egyéni életkort?

– Természetes, hogy mi csak átlagos életkorról beszélhetünk.

– Magam is belátom, de megjegyzem, hogy átlagember nincs, hanem csak egyén van. Végül a harmadik kérdésem az lesz, s ez a legegyszerűbb: látták-e és e célból vizsgálták-e önök már egy vagy több tizennégy éves leányka csontvázát?

– Én nem láttam, s úgy tudom, kartársaim se látták. A mi egyetemünkön nincs ilyen csontvázkészület.

– Mit tenne ön a mi helyzetünkben?

– Mindenesetre törekedném néhány tizennégy éves életkorú leánycsontvázat saját szemeimmel megvizsgálni. Én ilyen igen kényes kérdésben csupán mások észleléseiből nem mondanék véleményt. Hallottam-e, vagy Taylorból olvastam-e, de úgy emlékszem, Angliában a Gay-féle kórháznak közel hússzezer csontváza van, ott bizonyára kell lenni tizennégy éves leányának is.

Társalgásunkat Scheuthauer és Belky szakértőtársaival közölte. Megállapították, hogy az életkor megállapításának célzatából egyik sem szemlélt még tizennégy éves leánycsontvázat soha. Megfontolták, vajon egyikük vagy másikuk ne utazzék-e nyomban Angliába. Ehelyett azt határozták, hogy átírnak a bécsi, grazi, prágai egyetemek orvostani karához, megkérdezik: van-e ott tizennégy éves életkorú leánycsontváz, s kérik, ha van, annak csontfejlődéstani pontos leírását elkészíteni s megküldeni, sőt ha szükséges, elutaznak maguk oda tanulmányozás végett.

A feleletek megérkeztek. A bécsi és grazi egyetemek orvostani múzeumában nem volt megfelelő csontváz. Hanem volt szerencsére Prágában. Az itteni orvosegyetem tudós tanára, dr. Toldt közölte, hogy az ott a 954. számú csontváz kétségtelen tizennégy éves életkorú leány csontváza, s hogy az a fejlődésben észrevehetőleg alig tér el a csonkafüzesi holttesttől!”

A manipuláló szerkezet Eötvös minden lépésére gyorsan, érzékenyen válaszolt, erőit átírányítva eszközeit élesítette, odáig ment, hogy még az egyetemi professzorok bizottságának jelentésében is törléseket végzett. A professzori jelentés közzététele előtt két hónappal dr. Gladius nevén könyv jelenik meg Budapesten. Ennek a munkának példányai rövid időn

belül rejtélyesen eltűnnek, Eötvös nem tesz róla soha említést, feltételezhetően ő sem ismerhette meg idejében. A munka – egyetlen fennmaradt példányát a Széchényi Könyvtár őrzi – a közzétett csonkafüzesi bonclelet alapján kimerítő bírálatát adja a vizsgálóbíró környezetében dolgozó orvosok munkájának már jóval a professzori bizottság jelentésének elkészülte előtt. A Gladius álnév mögött Belky tanár, bizottsági tag egyik törvényszéki orvosa sejthető, aki a közhangulat nyomása alatt nem merte nevét nyilvánosságra hozni.

A könyv előszava 1882. november 2-áról:

„Ha áll az, hogy a harc zaja nem kedvez a múzsáknak, s hogy az utóbbiak rokonságban állnak a tudomány istenasszonyával, akkor elismerem, hogy a jelenlegi mozgalmas idő közepette rossz alkalmat választottam magamnak arra nézve, miszerint egy fontos napi eseményt képező ügyre vonatkozólag tudományos alapra fektetve kimutassam azon tévedéseket, melyek egyesek által megejtve kútforrása lettek olyan számos, hazánkra nézve kellemetlen félreértéseknek. Jóllehet, a helyzet nem kedvező reám nézve, emberbaráti kötelességet véltem cselekedni, ha azt, mi bennem meggyőződéssé vált s mi netalán az igazság felderítéséhez némiképp hozzájárulhat, közzéteszem, ha – mondom – ezen ösztönnek engedve elég meggondolatlan is voltam egyesek haragját magam ellen zúdítni. Szolgáljon azonban mentségemül, hogy munkámat főleg orvosi közönség számára írtam, s ennek figyelmét akartam az esetre irányozni, s hogyha az sikerülend, elegendőképp meg leszek jutalmazva csekély fáradozásomért.”

Dr. Haranghy László egyetemi tanár szóbeli közlése 1973-ban:

„Ötven esztendővel a per után Belky professzor egykori tanszékén dolgoztam, ismertté lett számomra néhány eredeti, a per hónapjaiból származó jegyzőkönyv, okirat, levél. Belky akkor állt kinevezés előtt a kolozsvári tanszékre, és a vád különböző csatornákon keresztül mindenféle módon nyomást gyakorolt rá, hogy a professzori bizottságban ne cáfolja a csonkafüzesi orvosok véleményét. Ónody Géza képviselő például levélben fenyegette meg, azt írta, hogy ha folytatja részvételét a munkában, kijárja majd, hogy soha ne lehessen kolozsvári professzor. Igen fontos adatokat tett közzé az egykori okiratok tanúságai szerint Felletár Emil, a bíróság budapesti vegyészeti laboratóriumának vezetője még 1882. július 2-án. Vizsgálatra megkapta Solymosi Eszter ruháit. Felletár először alkalmazta nálunk a spektroszkópiai eljárást, és színképelemzéssel kimutatta, hogy a ruhán nincsenek vérnyomok. Ez az adat – mivel abban megegyezett min-

denki, hogy a ruhák Solymosi Eszteré voltak, és természetesen abban is, hogy akinek a nyakát elvágják, annak a ruháján százszázalékos bizonyossággal maradnak vérnyomok – teljesen függetlenül a holttest azonosításától, eldönthette volna a vád lehetetlenségét. De ezt az adatot sem ismerhette meg idejében a védelem.”

A két orvosi bizottság különböző véleményét az Országos Közegészségügyi Intézet vizsgálta felül, kínosan ügyeltek rá, hogy egyiknek se adjanak tökéletesen igazat. Eötvös erre el volt készülve, többet nem várt, megelégedett azzal, hogy a csonkafüzesi vizsgálat jelentését hivatalosan nem fogadták el; célját, hogy a manipulációs gépezet működését megzavarja, ennyivel el is érte. De a folyamatosságából kikököntetett, konstruált pályáján haladó vizsgálat már korábban, 1882. június 20-án felgyorsult. A kérdésre, ami akkor nyitva maradt – ha a holttest nem Solymosi Eszteré, hogyan lehetnek rajta a leány ruhái? –, valamilyen módon választ kellett adnia.

A harmadik szakasz

A nagy manipulációs perek utókora többnyire értetlenül áll a kérdés előtt: hogyan tudta a gépezet eljuttatni áldozatait addig, hogy a legnagyobb meggyőződéssel tegyék azt, ami legjobb meggyőződésük ellen vall, és elvállalják a tanúságot arra, ami soha nem történt meg. A kérdés egyik magyarázata az, hogy a manipulátor mindig jól tudja, kit von be szerepébe. Ismeri áldozata életét, gondolkozását, szervezetének teherbíró képességét, elszántságának mértékét, így szerkeszti meg csapdarendszerét. Csakhogy miközben a lejátszás színpada tovább terjeszkedett – díszletét a vád Bustyaházától Tiszadadáig húzta –, a vizsgálóbíró kezéből kifutottak saját konstrukciójának szálai.

A holttestet tutajos emberek fedezték fel a Tiszában. Bary június 20-án táviratilag parancsot ad a már előző nap továbbinduló tutajosok kézre kerítésére. Az a gyanúja, hogy Solymosi Eszter ruháit egy idegen, megcsonkítatlan holttestre húzták fel, s erről a tutajosoknak tudniuk kell. Tizenöt embert letartóztatnak. Napokig tartanak az újabb kihallgatások, éjjel is vallatja őket. Valamennyien kijelentik, hogy a holttestről mást nem tudnak, csak annyit, hogy a Csonkafüzesben felfedezték. Napi tizenkét-tizennégy órát dolgozik a vallató szervezet, de nincs eredmény; a tutajosok semmiről sem adnak felvilágosítást. Július 4-én hat tutajost visszatart, az-

tán Tiszalökre vitet, néhányat útközben Nyíregyházára kísértet, majd újra visszahozatja és megint bekísérteti őket. Tiszalökön Vay György csendbiztos is bekapcsolódik a vallatásba. Július 5-én végre „vallomást” tesz Matej Ignác, azt vallja, hogy pénzért egy ismeretlen holttestet szállítottak le a Tiszán, Kerecsénynél Solymosi Eszter ruháiba öltöztették, az utasításokat Herskó Dávid adta. Ugyanezen napon vall Herskó Dávid. Első kihallgatásuk alkalmával mindketten tagadták, hogy holttestcsempészésben vettek volna részt. Herskó most kijelenti, hogy Smilovics Jankeltől vette át a holttestet. Smilovicsot letartóztatják, július 9-én tagadja, hogy bármiről tudna, hat napot tölt el a csendbiztos fogdájában, július 15-én vallomást tesz ő is, július 17-én az eszlári községháza elé rendelt zsidók közül megnevezi Grósz Mártont és Klein Ignácot, akiktől a holttestet átvette.

Adat Bary József naplójából, 1915:

„A nyomozás Grósznál és Kleinnél megakadt...”

A nyomozás módszere az első hetekben még eredményre vezetett. Letartóztatásuk után valamennyi tutajos tiltakozott, kiválasztották közülük azokat, akiktől a legtöbbet remélték. Csepkanics György és Matej Ignác nem volt zsidó, a rutén Matej ráadásul semmit sem tudott magyarul, Herskót üzleti érzéke, zavaros válaszai ajánlhatták. Felkínálni a szabadságot vagy a rövid büntetést annak, aki magánál nagyobb bűnöst talál, ez nem volt új technika; ha erősebb kombinációs készséggel és jobb szereplőválogatással társul, talán nagyobb eredményre is vezethetett volna. De a vizsgálat csak négy lépést tudott előre kombinálni egy olyan játszmában, ahol még további fokozatokat kellett volna előre látni, s így a nyomozás a negyedik szereppárosnál, Grósznál és Kleinnél elakadt. A gépezet leállt, az egész láncsor szakadozni kezdett, visszamenőleg is kétséggé vált minden, az erőszakkal koholt vallomások elvesztették értéküket, a vallomástevők sorozatban új vallomásokat tettek, ellentmondásokba keveredtek egymással és önmagukkal. Az erőszakot fokozni kellett, ezt eltitkolni egyre kevésbé lehetett, az építmény összedőlt, a közvéleményben terjedni kezdett a vizsgálat iránti bizalmatlanság, kudarcai visszamenőleg, régebbi intézkedéseivel szemben is egyre nagyobb gyanút ébresztettek.

A *Függetlenség* írja 1882. szeptember 12-én:

„Sarf Móric vallomásait közlik most szó szerinti idézetekkel, amelyek a vizsgálati iratokból lehetnek merítve. Egy azonban igen érdekes e közlésben: eddig úgy volt feltüntetve a dolog, mintha Solymosi Eszter meggyilkolása este történt volna. Most Sarf Móric legújabbán azt vallja, hogy dél-

ben történt. És mégis valóságos delíriumba esnek némelyek, mikor arról kezdenek előttük beszélni, hogy Sarf Móricot meg kell vizsgálni. Pedig ez el nem maradhat. Nincs az a törvényszék, mely ezt el ne rendelje.

Mi azt állítjuk, hogy a rituális gyilkosság nem létezik, hogy Sarf Móric megbízhatatlan tanú, s ennél fogva kiveendő az ő kezükből azért, hogy elmebeli állapota megvizsgáltassék, s megvizsgáltassanak a vallomását megelőző körülmények.

Nem tagadom – írja a hivatalos toll –, hogy az antiszemitizmus itt létezik, de nem a nép tömege között, mert a nép, bármennyire izgassák, nem hisz a rituális gyilkosságban, mert ha hinne, már rég agyonverte volna a zsidókat, abból indulva ki, hogy ha ma Eszterre került, holnap az én lányomra kerülhet a sor. Hiába beszélnek tehát, hogy lázadás lesz, ha legalább egy zsidót föl nem akasztanak. Nem lesz, s teljes bizodalمام van abban, hogy amint eddig nem boldogult, úgy ezután sem fog boldogulni az izgatás.

Bary vizsgálóbíró még mindig künn van Eszláron. Amint mondják, negyvenöt embert idéztetett meg. Csoda, hogy esztendőket nem kérnek arra, hogy Máramaroszigettől le Tokajig vagy még tovább is minden zsidót kihallgassanak.

A vizsgálat ily módon folyván, nem tudom, nem látja-e az igazságügyi kormányzat elérkezettnek az időt, hogy úgy, amint az ügyész személyével történt, a vizsgálóbíró személyében is megtörténjék a szükséges változás. Mert ahogyan ez viszi, vagy soha be nem fejezi, vagy igazságügyünk hitelének nagy kárával valami nevetséges nagy botrány lesz a dolog vége. Még egy megoldás képzelhető, s ez az, hogy az új ügyész a jelenlegi hibás alapon indult vizsgálat megszüntetését indítványozza, s a most fogva ülő vádlottak szabadlábra helyeztetvén, Solymosi Eszter eltűnésének körülményeire vonatkozólag újabb vizsgálat rendeltetik el.

Az ügyészség holnap kihallgatja azon vádlottakat, kik arról panaszkodtak, hogy Bary által bántalmaztattak. Egyiknek állítása szerint Bary haját tépte, és többször arcul ütötte. Ha valósulnak a Bary vizsgálóbíró ellen felhozottak, úgy az ügyészség kénytelen lesz a törvény értelmében vádat emelni ellene.”

A reakciók változatosabbak, gazdagabbak voltak, mint az eszközök, melyeket a vizsgálat szembeállított velük. A tiltakozás a vizsgálóbíró módszereit tette átláthatóvá.

Magatartás-változatok

1. Matej Ignác rutén tutajos: írni-olvasni nem tud, június 30-án, első kihallgatásakor részvételét a feltételezett holttestcsempészésben tagadja, július 5-én a tiszalöki csendbiztos előtt beismeri, részleteit előadja, megnevezi az általa ismert közreműködőket, július 14-én és 30-án vallomását megerősíti. Kiszabadul, megfenyegetettségét kifecsegi, hajlandó jegyzőkönyvbe vetetni, augusztus 22-én, Szeklencén elmondja, hogyan kényszerítették a hamis vallomásra Tiszalökön, mindezt szeptemberben Máramaroszigeten a királyi törvényszék bírója előtt megismétli, panaszának felolvasott jegyzőkönyvét elfogadja, de tíz nappal később, a nyíregyházi végtárgyaláson csak az előző év július 5-én, Tiszalökön tett vallomását vállalja, megismétli. Összesen hét vallomást tett, háromszor tagadja, négyszer megerősíti a holttestcsempészést, tagadását háromszor háromféleképpen, vádját négyszer négyféleképpen adja elő, a végtárgyaláson a védelem erre hivatkozva hamis tanúzásért eljárást kíván ellene, hadarva beszél, sűrűn esküszik, mikor esküt mond, mindig térdre esik, szava teljesen hitelét veszti, a vádat képviseli, de magatartásával gyengíti, állandó vallomásváltoztatásaival lejárhatja.

2. Smilovics Jankel bevándorolt tutajos: a vád szerint ő adta át Matej Ignácnak és Herskó Dávidnak a csempészett holttestet. Július 9-én veszik őrizetbe, tagadja a vádat, hat napig elkülönített zárkában van, július 15-én vallomást tesz, megerősíti a vádat, de Matej Ignáctól eltérően mondja el az eseményeket. A két vallomás között nincs megfelelő összhang, Smilovics ezért július 18-án módosít vallomását, de a különbség ezzel csak növekszik. Őt nem bocsátják szabadon, október 19-én hallgatják ki újra, vallomása egyezik a megelőzővel, rabságából mindenáron szabadulni akar, ártatlanokat juttat börtönbe, bárkit gátlástalanul megvádol, levélben kéri rabtársait, vállalják el ők is a vádakát, hogy ezzel megrövidítsék bebörtönzésüket, szenvedésüket; jutalmát várja, de helyzete nem változik. 1883. január 11-én váratlanul visszavonja összes vallomását, visszautasítja a vádakát, január 31-én újra kihallgatják, sértetten tagad továbbra is, a végtárgyaláson megmarad tagadása mellett. Mindvégig csak önmagát menti, nem titkolja, hogy az igazság felé is csak azért fordult januártól, mert nem engedték ki börtönéből, úgy gondolta, hogy azért, amivel vádolják, sokkal hosszabb büntetést nem kaphat, mint amennyi időt már addig rabságban töltött, ha így is, úgy is fogoly maradt, minek játsszon tovább

szerepet. Arra a kérdésre, hogy miért vádolt meg ártatlan embereket, legyint. „Ha én ártatlanul szenvedek, szenvedjen más is.” Első „beismerését” alkalmazott erőszak hatásának jelenti ki, önérdekében bármilyen szerepet elvállal, bizonyos, hogy a vizsgálat akkor sem nyerhette volna meg, ha ügyesebben kezeli, mert rögtönzőképessége, gyávasága minduntalan új helyzetvariációkba kergeti.

3. Klein Ignác: Smilovics második vallomása szerint Grósz Mártonnal ketten fuvarozták kocsijukon a holttestet, Smilovics tőlük vette át és továbbította Matejéknek. Klein Ignác eszlári lakos, boltját taligáján hordja, egy lova van. Négyszer hallgatják ki, július 17-én és 28-án, szeptember 2-án és 17-én. Mind a négy alkalommal tagadja a vádat, tagadását a főtárgyaláson megismétli. Tökéletes alibijét könnyen igazolja, nyugodt, néha tréfálkozó hangon fordul szembe a vizsgálattal. Határozott, de elszántság nincs benne, kínoztatni nem hagyja magát, ilyenkor, hogy elkerülje, körültekintő, hosszadalmas „vallomásba” kezd, mindent összekever, új változatokat rögtönöz, használhatatlanná tesz legalább fél tucat, a vádat igazoló vallomást, neveket, időpontokat cserél fel, kihallgatóit teljesen elrémíti, a vizsgálóbíró is „túlmanipulálja”, egyetlen állításának elfogadása halomra döntené a már kialakult koncepciót, a „beismerő vallomásról” felvett jegyzőkönyvet ezért azonnal megsemmisítik. Apróságokkal vágja ki magát, megkeserítve kihallgatói életét, élelmességét maga és vádlottársai javára fordítja, rugalmas magatartása, ügyessége áttörhetetlen. Smilovics szerint a holttestet szállító szekeret ő hajtotta, s ezért a dolgok rendje szerint jobb felől ült a bakon, Grósz Márton mellett. Klein, már mikor mindent „elfogadna”, „bevallana”, csak azt kéri, hogy Smiloviccsal készíttessenek teljesen új vallomást, mert nem láthatta őt jobb felől a bakon, ő ugyanis bal kézről kocsis, és ezt Eszláron mindenki tudja; kötélén táncol végig, egyszerű ötleteivel kilép a gépezetből, kicsalja maga után üldözőit, eltéríti őket megtervezett útjukról, mindvégig megőrzi lelkierejét, humorát, megakasztja a vizsgálatot.

4. Csephanics György rutén tutajos: ő látta meg a holttestet a Csonka-füzesben. Háromszor hallgatják ki: június 29-én, július 5-én és július 14-én. Egyszer sem vall. Ötvenéves, sok szenvedést látott ember, maga is bírja a szenvedést, szabadulása után Szeklencén panaszait Matejjel együtt jegyzőkönyvbe vezetteteti, a végtárgyaláson azonban már nem fordít figyelmet saját sérelmeire, tetteit nem magyarázza, különállását bizonyítva vádlóitól, védőitől egyformán távol marad. Egyetlen dologban hajthatatlan

első kihallgatásától utolsó tanúságáig: a holttestcsempészt – melyről tutajosútján a vallomások és a vád szerint meg kellett győződnie – nem ismeri el, jelét nem látta, semmiféle bizonyítékot nem tud rá szolgáltatni.

5. Fogel Amsel fejeiregyházi tutajos sáfár: ötvenéves, hat gyereke van. Négyyszer hallgatják ki: június 20-án, 29-én, augusztus 28-án és október 19-én. A vád szerint ő adott utasítást Smilovicsnak Kerecsenyben a holttest átvételére. Kemény ember, ősi szenvedéseket őriz, családjáért való aggodalma tölti ki, a gyanút méltatlankodva utasítja vissza, Smilovicsot, mikor az rávall, szembe köpi. Óráról órára elszámol soknapos tutajútjával, ebből nemcsak az derül ki, hogy a nevezett helyen és időben Smilovicsal nem találkozhatott, hanem még az is, hogy Smilovics többnyire mindig máshol volt valójában, mint amit vallomásában állított. A vizsgálat alatt elszenvedett megpróbáltatásait jegyzőkönyvben örökölteti meg, mind a négy kihallgatásán és a nyíregyházi végtárgyaláson egyformán elutasítja a vádakát, a sérelmeit leíró jegyzőkönyv tartalmát megerősíti. Vádlói egy lépéssel nem jutottak tovább vallomásakor. Megszakítja a manipulációs láncot, a holttestcsempészt egész koncepcióját irreálissá teszi; a vizsgálatot be kell szüntetni.

Miközben ezek a szereppárosok kialakulnak, a manipulációs rendszert támadó erő is új magatartásokat hív létre. Klein Ignác, Csepkanics György vagy Fogel Amsel 1882 augusztusában még nem ismerhette Eötvöst. Nincs ugyan kizárva, hogy hallhattak a védelem szervezkedéséről, bár valószínű, hogy ez nem befolyásolta a magatartásukat. Végül is egy manipulációs gépezet leépüléséhez az igazi lökést mindig az emberi ellenállás adja, a szembefordulás, amit körülményektől, helyzettől függően nevezhetünk helytállásnak, áldozatvállalásnak, humanizmusnak, amit táplálhat világnézeti meggyőződés, önvédelem, erkölcs vagy egyszerűen az emberi természet hosszú távon elnyomhatatlan szabadságvágya. Lehet a gépezetnek sokféle változata, de abban végső soron mindegyik egyezik, hogy nem létező dolgokról állítja létezésüket. Jelentkezhet ez középkorias nyíltsággal vagy „modern tapintattal”, brutális áttekinthetőséggel, ez a lényegen – azon, hogy a hamisat minősítik igaznak – nem változtat. Ezzel szemben csak hagyományos, megőrzött értékek szembeállítására vezethet eredményre.

Hadviselési módszerek

A történelmi lét súlyai

A felszított antiszemitizmus nemcsak a társadalmi feszültségek levezetésére látszott alkalmasnak, de arra is, hogy a tisztaeszlári per gépezetét tovább működtesse még akkor is, amikor a manipulációs lánc már megszakadt. 1882 őszén a holttestcsempészés már bizonyíthatatlanná vált, és ez még azokban is kételyeket ébresztett, akikkel addig elhitették, hogy a Solymosi Eszter ruháiban megtalált leánytest nem Solymosi Eszteré. Sarf Móric vallomása rohamosan veszített hiteléből. De az uszító közvéleményszervező ideológia még mindig ránehezedett az országra, ébren tartotta az indulatokat, szenvedéllyel pótolta a tényeket, előítéletekkel a valóságot. Az antiszemitizmus a manipulációs szerkezet legfontosabb működtető ereje lett, Sarf Mórict is segített megtartani szerepében. Évszázadosan alkalmazott hadviselési rendszere szerint három eszközt használt fel: a lélek megfélemlítését, az általánosítást, a tehetetlenség önszuggesztióját.

Az előítéleteken alapuló közmegvetés légkörében a bélyeges vagy szabadulni próbál megvetettségének okától, vagy még szenvedélyesebben vállalja mindazt, amiért a kiközösítés éri. A manipulációs lánc megszakadásának egyik oka az volt, hogy a vizsgálat módszere nem alkalmazkodott azokhoz, akiket be akart vonni szereposztásába, Móriconál azonban tökéletesen rátaláltak a megfelelő motívumra. Tudták: szereptudatának fenntartásához az agresszió már nem lenne elég, áttértek a lélek pszichológiai megfélemlítésének, irányításának módszerére.

A fiú korábban nem részesült sok oktatásban, de ősei történeteiről, múltjáról tájékozott volt, ismerte szenvedéseiket, hallott vándorlásaikról, arról, hogy a zsidóval szemben mindig mindent meg lehetett engedni, homályosan sejtette, hogy ennek a „szabadságnak” eredete évezredekre nyúlik vissza, még abba az időbe, mikor a héberek i. e. 2000 körül, kibon-

takozva a babilóniai óhéber közösség többi tagjainak – ammoniták, moabiták, edomiták – kötelékéből, megalapítják összetartó vallásos eszméjüket, az egyistenhitet, és a népek vándorútján Mezopotámiába, majd Egyiptomba jutnak el. Megtanították rá, hogy később, mikor a kis-ázsiai törzsek kivívták szabadságukat, a héberek is alkalmasnak látták a pilanatot, és i. e. 1200 körül Mózes vezérlete alatt kivonultak a pusztába, honfoglalásukat Józsuá irányította, országuk két és fél évszázaddal később Izraelre és Júdeára szakad ketté, földrajzi helyzetük olyan volt, hogy területükön ütközött össze Ázsia, Afrika és Európa. A múlt küzdelmei bizonyára összemosódtak gyermektudatában, nem ismerhette pontosan, hogy később az asszírok Egyiptom hódításainak kiegyenlítésére Izrael és Júdea leigázásával akartak tengerhez jutni, hogy az i. e. VI. században Nebukadnecár babilóniai uralkodó kiűzi az egyiptomiakat, a héber nép nagy részét fogságba hurcolja. Kinevezett kormányzóját megölik, s a deportálástól megmenekült héberek közül sokan a megtorlástól való félelmükben Egyiptomba menekülnek. A megmaradtakat a szíriai Antiokhosz akarja hellenizálni, vallásuk gyakorlását megtiltja, ezért belső ellentétek, polgárháborúk söpörnek végig az országon. Pompeius római hadvezér beavatkozik a küzdelembe, Titus befejezi a háborút, elfoglalja az országot, felégeti a központi szentélyt, megkezdi az újabb deportálásokat; azokat, akiket nem hurcol el, véres rendeletekkel elűzi földjükről. De arról talán hallott, hogy az évezredes küzdelmekben a szabadság szakaszai egyre rövidültek, s bár a zsidóság ugyan néha fegyverhez nyúlt, szabadságharcai, lázadásai kilátástalanok voltak. Valószínűleg tanulta, hogy Juda Makkabi az egyistenhitet halállal büntető szíriai elnyomás ellen, Giskalai János Titus seregeivel szemben viselt háborút, hogy a Bar Kochba-lázadásban ezrek vettek részt, a rómaiak mészárlásaiban félmillió zsidó pusztult el, és az életben maradtak nagy részét Egyiptomba meg Hispániába telepítették. A végleges katonai leigázással és a vallási küzdelemmel, amely a kereszténység elterjedésével felerősödött, kezdetét vette a szétszóródás, a diaszpóra-élet, mert a katonai és szellemi elnyomás – a rómaiak nem csak a templomokat, az iskolákat is megsemmisítették – olyan erős lett, hogy a régi hazában nem lehetett tovább a régi törvények szerint élni.

De ha pontosan nem ismerhette volna meg ősei történetét, tágabb környezete, a falubeli gyerekek, azok szülei, idegenségét naponta éreztették vele, maga, családja, rokonai helyzetét ezzel meghatározták, tudatvilágában üldözöttségét, vendég voltát ébren tartották.

A zsidóságra a diaszpóra-életformát leigázói kényszerítették rá. Hazátlanságát ősi törvényei, életformája fenntartásának reményében vállalta. De ez a vérrel szerzett föld elárulása is volt, a valóságos hazának egy elvont hazafogalommal való felcserélése, kísérlet annak elkerülésére, amit annyi ókori nemzet és törzs nem tudott elkerülni, miközben vállalta, hogy a rá gyűjtött tető alatt pusztul, vagy vállalta vándorlásában is az elszakíthatatlan összetartozást, akár annak árán, hogy véglegesen eltűnik a népek országútján. A fogalmak régen mindenesetre mások voltak. A keleti népek hazája a vallásuk volt, a nemzetiség fogalmát is sokáig a vallással azonosították. Így lett minden igazhívó számára egyetlen otthon az iszlám. A fölöszlott népek maradványait is vallásuk tartotta össze, az egyiptomi koptok, a libanoni drúzok, az indiai párszik, az örmények, az ázsiai görögök hitük összetartásával mentették át magukat politikai bukásukon. Más az Európába érkezett nomád népek útja, de a vallás – az ő esetükben az államszervező új vallás felvétele – itt is a megmaradás feltétele.

Az időszámítás kezdete utáni századokban kerekedtek fel népek hosszú útra kisebb okkal is, mint a zsidóság, hiszen a népvándorlás korában sokszor a maradás-pusztulás jelentette az elvont, az átmentés-túlélés pedig a valóságos haza fogalmát. A világ annyi tája felé, mint a zsidók, azonban alig szóródott szét nép; mindenesetre nem vonultak, nagy részüket fegyverek között, gályapadhoz kötözve vitték, esélyük alig volt a szabadulásra, annyszor lerombolt és újraépített városaik, templomaik újra romokban heverték. Otthonukat törvényeikben keresték, és megtanulták közben, hogy kisebbségben vannak, minden hatalom kiszolgáltatottjai; később a spanyol inkvizíció újabb mintát szolgáltatott elpusztításukra, fő büntetésük a máglyahalál volt, a kisebb a megvesszőzés vagy a gályarabság; életüket csak vallásuk megtagadásával menthették, s ha az áttérések után is őrizni akarták törvényeiket, éppen abban kényszerültek képmutatásra, ami a legtöbbet jelentett számukra: hitükben; létükért gúnyt, megaláztatást kellett tűrniük, miközben a középkori boszorkányégetések borzongató emléke mellé késői korok tudatvilágába odakopírozódott a közmegvetéssel sújtott, csúcsos kalapban járó, sárga jellel megbélyegzett, megszégyenített képe is.

Ezeket az élményeket már ismerhette Sarf Móric, a légkört, a közhangulatot is, ami az eszlári zsidókat 1882 nyarától körülvette, és végighulálmozott az országon. A vizsgálat úgy irányította lépéseit, hogy megismertette vele mindazt a terhet, amit származása, vallása jelent számára, és

megcsillantotta mindazokat a lehetőségeket, amelyek feltárulnak előtte, ha szembefordul múltjával, családjával, hitével. Alkalmasnak látszott erre a fiú, irányítóinak módszereit ez határozta meg: szereptudatát, amelyet már kifejlesztettek benne, így tartósították. Henter Antal várnagy őrizetével naponta hallhatta vallásának, családjának kigúnyolását, arról beszéltek előtte, hogyan üldözik a zsidókat más országokban, a véletlen látogatásával előtte hagyták az újságokat, azt olvashatta bennük, amit maga körül mindenkitől hallott, hogy aki zsidó, annak sorsa a közmegvetés, a boldogtalanság. „Most olyan idő van Magyarországon, hogy éppen csak ki nem kergetik a zsidókat. Fenének kell úgy a zsidóság” – vágja oda majd apjának a tárgyaláson. Sarf József: „Ki beszélte ezt?” „Az újságban olvastam – feleli Móric –, olvasok én több újságot, *Függetlenség, Budapest, Nyírvidék*, ez a nevük.”

Zoltán János alispán Tisza Kálmánhoz intézett leveleiből:

„Miután Sarf Móric a fogház udvarából tényleg kiutasított, miután emberiességi érzelemmel megegyeztethetőnek nem hittem azon eljárást, hogy a minden gyámol nélkül levő kiskorú fiút, kinek személyes biztonsága az ismert bűnperben általa tett terhelő vallomások miatt súlyos veszélynek lehetne kitéve, egyszerűen útnak bocsássam, ennélfogva őt hivatali helyiségemben magamhoz hívatván, tudtára adtam, hogyha ő is beleegyezik... a megyeháza udvarán lakást és élelmezést nyerhet... a nevezett ifjú a megyeháza tágas és mindig nyitott udvarán minden őrizet nélkül, szabadon tartózkodik, a megyeháza helyiségeit a nap bármely szakában elhagyhatja, mitől azonban helyzetében indokol óvatosságból önként tartózkodik, s személyére vonatkozólag részemről a felügyeletével, de nem őrizetével megbízott megyei várnagynak egyedül azon óvatasítás adatott, miszerint figyelemmel legyen arra nézve, nehogy nevezett kiskorú tanú a közönség részéről kíváncsiságból eredő faggató kérdésekkel zaklattassék, s ezáltal kedély nyugalma indokolatlan háborgatásoknak kitétetessék...”

Henter várnagy mindenhol nyomában van, a vármegyház szobáiból, udvaráról Móric nem is mozdul, csak az ő felügyelete alatt, ilyenkor viszont kocsikázni viszi, a közeli fürdőhely parkjában katonazenét hallgathat, a várnagy a megyei levéltárba is bevezeti, hagyja őt böngészni az okiratok, levelek között, amíg csak „véletlenül” kezébe nem kerül a belügyminiszteri leirat, olvashatja benne, hogy gondoskodni kívánnak róla egész életében, ha jól viseli magát a megyeházán. A levél: hamisítvány.

1883. július 27-én, a végtárgyalás kilencedik napján a fiú kijelenti: „A belügyminiszter egy rendeletet adott ki, melyben azt mondja, hogy ha jól viselem magam, el fog tartani, s leszek valami itt a megyénél.” Kérdés: „Ki mondta ezt?” Sarf Móric: „Magam olvastam a levéltárban.” A kormány, mikor a levélhamisításról a tárgyalás napján tudomást szerez, hivatalos cáfolatot ad ki.

Egyfelől a faji gyűlölet, a másik oldalon a kitörés a közmegvetésből – ezt a választást állították a fiú elé, miközben múltjának átélt, reflexekben megőrzött félelmét, komor jövőjének lehetőségeit élénk színekkel rajzolták fel.

Idődimenziók

Toljuk vissza egy villanásra a történelmi időt. A középkori gettókat többnyire a tenger vagy folyók árterülete közelében, mocsaras helyeken kellett felépíteni. Sok helyen előírták, hogy az ablakok nem nézhetnek az utcára, a megalázó elkülönítés formálta az életmódot, jellemet, magatartást. A gettó lakója el kellett fojtsa emberi önérzetét, kénytelen volt eltérni minden sértést, az egyszerű tiltakozás első jelére élete forgott veszélyben, önbizalma megsemmisült, védekező reflexei elhatalmasodtak, az ellenállás, a közösségi cselekvés lehetőségétől megfosztották, a jelen megváltoztatásának igénye helyett beállítottságában a szellemi és lelki élet felé fordult, kiszolgáltatottsága teljes volt.

Toljuk most az időt előre, a XX. század közepére. Emlékirat Szálasi Ferenc „nemzetvezetőnek” 1944. november 17-én történt elhatározásáról a zsidókérdés végleges szabályozásának kérdésében:

„A magyarországi zsidók a következő csoportokra oszlanak:

1. Külföldi menleveles zsidók. Ezek 1944. november 20-án 16 óráig a belügyminiszter által kijelölt, úgynevezett Palatinus-házakba tömörítendők. Naponta reggel 8-9 óra között a környéken sétálhatnak.

2. A német kormány részére kölcsönadott zsidók, akiket a német kormány mint munkaképeseket a közös hadvezetés érdekében foglalkoztatni hajlandó. [Ez több mint félmillió, a haláltáborokban elpusztított ember.]

3. A Magyarországon egyelőre visszamaradó zsidók gettóba koncentrálandók. A belügyminiszter javaslataira és tervei szerint ezek a zsidók a következő csoportokba oszlanak:

a) azok, akiknek a német kormány részére történt elszállítása valamilyen okból egyelőre még nem történhetett meg;

b) gyermekek, aggok, mindazok, akik valamilyen okból szállításra vagy gyaloglásra képtelenek (terhes asszonyok, betegek stb.);

c) azok a zsidó gyermekek, akik a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló gyermekotthonokban vannak elhelyezve és azok felügyelő személyzete.

A zsidók a gettót nem hagyhatják el. Rádiót és telefont nem használhatnak, csak magyar nyelven levelezhetnek, csak zsidóknak írhatnak a feladó pontos megnevezése mellett, sárga színű – külön e célra megjelölt – postai levelezőlapon.

A gettónak négy kapuja van, a négy világtáj felé.

A zsidók a gettót csak abban az esetben hagyhatják el, ha mint munkára kötelezettek Németországba elszállításra kerülnek.”

Tudta Móric, hogy mit nem akar átvállalni a múltból, és miféle lehetőségeket kell elkerülni a jövőben? Az 1882. június 20-i tárgyalási napon szembesítették először apjával.

Sarf József kérdése:

„Hát nem sajnálsz, ha engem felakasztanak? Nem sajnálok az embereket, akik itt vannak mint vádlottak?”

Válasz: „Mit törődöm én ezekkel a rongyos zsidókkal!”

Kérdés: „Mi az oka, fiam, hogy te ezt a mi vallásunkat úgy megutáltad?”

Válasz: „Nem akarok zsidó lenni.”

Kérdés: „Csak van valamely eredete, hogy nem akarsz zsidó lenni. Mióta utáltad meg?”

Válasz: „Mióta itt vagyok a vármegyénél.”

Az általánosítás fegyvere

A manipulációs gépezetet működtető eszmerendszer másik eszköze az általánosítás, amivel felcseréli az okot és az okozatot a közvélemény tudatában. Az üldöztetés és gettóelzárttság hatására kialakult sajátos tulajdonságokat, az alkalmazkodási készséget, a sokszor agresszív önvédelmi formákat nem az évezredek létbizonytalanság következményének tekinti, hanem fordítva: az ellenszenv, az üldözés indítékának. Az általánosítás nem veszi figyelembe a vagyoni viszonyok különbözőségét, középkorias

előítélet-rendszerében összemossa a zsidók közötti társadalmi és osztály-ellentéteket, egyenlőnek vesz gazdagot és szegényt. Az általánosító kép szerint a zsidó mindig tőkegyarapítással foglalkozott, a kétkezi munkát nem ismerte. Az általánosítás azzal sem számol, hogy az egykori Júdea agrárállam volt, a hellén-római világban a zsidóság földműveléssel, szőlészettel, kézművesmesterségekkel foglalkozott, Magyarországon még Szent László idején is királyi törvény mondja ki: „A zsidótól, ha valaki másnap vagy más nagyobb ünnepen munkánál éri, a munka szerszámai elszedetnek.” Az általánosítást elfogadó szemlélet a zsidóság nagyfokú rétegződését bizonyító rendelkezéseket sem ismeri; azokat sem, amelyek később kiszorították a zsidókat a mezőgazdaságból.

A szétszóródás után a szakadatlan üldözés határozta meg életformájukat. A kiűzetésnek Európa minden részén mindig ki voltak téve. A zsidóság két-három évtizedenként, de néha két-három évenként arra kényszerül, hogy továbbvándoroljon. Ha földdel, birtokkal, házzal, üzlettel rendelkezhetett volna, menekülés közben ingatlan javait nem vihetette volna magával, ezért csak azt tekinthette sajátjának, amit könnyen mozdíthatott, ami zsákjában elfért. A kiűzetés rendszeres volt, de mindig váratlan, s ez egy évezreden át nemzedékek létformáját határozta meg. Így alakultak ki életfenntartásukhoz olyan körülmények, amelyek az egyik vidékről a másikra, egyik országból a szomszédos földre űzötteket arra késztették, hogy elsősorban a pénzgazdálkodással, vándorszekerében, batyujában vihető javaival tartsa fenn magát. És ezt használták ki a hűbérurak, akik a zsidókat hosszabb-rövidebb ideig azért fogadták be, hogy azok szerzett pénzükön vásárolják meg tőlük életüket, átmeneti biztonságukat.

Később gettóba kényszerülve is azért foglalkoztak elsősorban kereskedelemmel és pénzüzletekkel, mert a falak közé beszorítva létfenntartásuknak más formája alig alakulhatott ki. Az általánosító szemlélet, mivel tanúja annak, hogy a tőkekoncentráció idején egyesek kezében milyen hatalmas vagyonok alakulnak ki, szemhatárából egyszerűen kihagyja a kispolgár és a proletár zsidót, a szegénységet, a tőkével nem rendelkező középrétegeket. Az osztálykülönbségek elmosásával így szolgálja a társadalmi ellentétek eltussolását. Jól látta ezt meg a XX. századi fajgyűlöletet elemezve Bibó István, mikor híres tanulmányában kimutatta, hogy nálunk az antiszemitizmus a múltban mindig nagyon ügyesen össze tudta egyeztetni a fajgyűlöletet a zsidó tőke támogatásával. Az általánosítás osztály-, jellem-, életforma-, magatartás-különbségeket együvé gyúrva

mindig egy olyan típusképet állít mintaként a közhangulat elé, amelyből úgy gondolja: előítéletét legjobban ébren tartja, szenvedélyeit felfokozza. A megtévesztett tömegek így kialakult általános tudatzavara aztán mindenfajta manipulációt könnyebben szentesít. Ettől, mint minden irányított, uszító, elembertelenítő folyamattól, elsősorban az alul levők szenvednek, hiszen a felül levőket az állam a tortúrák ellen inkább megvédi. A tiszzaeszlári per gyanúsítottjai, bebörtönzött áldozatai is kivétel nélkül az alsóbb néprétegekből kerültek ki. A közép-kelet-európai antiszemizmus akkor is, a XX. században is megtalálta a módját, hogy osztályszöveget kössön, és az általánosítás indulattal teli légkörét elsősorban a szegénység ellen fordítsa.

Akaratlan hozzájárulás

A megbélyegzettség fájdalmába, a tehetetlenség önszuggesztiójába, lelkének elhagyatottságába visszavonuló ember passzivitása akaratlan tartaléka a manipulációs rendszernek. A perben sok példát találunk rá, a legerőteljesebb a koronatanú apjának esete, Sarf Józsefé. Határozott, erős egyéniségű proletár zsidó, a legszegényebbek között van a faluban, a vádat mindvégig elutasítja, keményen, egyszerű szavakkal védi magát és társait, felelősségtudatát fokozza fia szerepe; ritkán rendül meg, ilyenkor sem a vizsgálóbíró vagy a vádló, inkább fia előtt, sorsánál is – az ítéletelhetősége sokáig fenyegeti – jobban sújtja vesztesége. A végtárgyaláson a Móriccal való szembesítés csúcspillanatában nem a vádlói, fia betanítói ellen fordul, hagyományos mozdulattal megszakítja ruháját, az elnöki csengőszóra sem mozdul. „Halottam van, azt gyászolom” – mondja, és visszaül a vádlottak padjára.

A *Nemzet* tudósítója megörökíti az ítélet kihirdetése után apa és fiú találkozását. Eötvös és egyik ellenfele, Zoltán alispán van jelen. A fiú nem beszél, az apa, mint aki mindig bizonyos volt ebben a viszontlátásban, csak ennyit mond: „Sohasem fogom az ügyet előhozni, gyere...” A helyzet megismételhetetlen, de a magatartás általános. Kiindulópontja az, hogy bármilyen nagy a fenyegettetés, aki az emberi lét természetessége és etikája ellen fordul, nem győzedelmeskedhet; az igazság felülkerekedése végzetes helyzetekben is törvényszerű, ám ha mégis a rágalomé, a sötétségé, a pusztításé az utolsó szó, nincs helye „felszólamlásnak”, mert az

erkölcsi rendjéből kifordult világ méltatlanná lett arra, hogy az áldozatul kívánt ember ragaszkodjon hozzá. A magatartás végeredménye: tehetetlenség, a pusztító gépezetek gyilkos működésének zavartalan elősegítése, a mártírsors. Eredete a múltba nyúlik vissza, magja az üldözöttekre mért életkörülmények között kristályosodott, kiindulópontja az évezredekkel korábbi helyzet, amikor az egyistenhit tudata-védelme táplálta a kitartás, a missziótudat szellemét a pogányság évszázadaiban. A zsidók hite az embernek az isteni méretekhez való kiteljesedését jelentette. Az Isten képmására teremtet ember pedig példájának etikai képét követte: az Örökkévaló nem bosszúálló, hanem igazságtevő, ez teszi az erkölcsi világrend őrévé, így hát aki az ember ellen fordul, Isten ellen fordul, ezért megszégyenül, alulmarad.

Az optimisztikus felfogás az emberek közötti kapcsolatokat is meghatározta, Hillélnek, a bölcselőnek szavaival: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Ez pedig azt jelenti, hogy amit te gyűlölsz, azt ne tedd másnak; ennyi a Törvény, a többi csak magyarázat.” Ennek a magatartásnak emberközpontúságát az erősítette, hogy az egyetlen Isten a zsidó felfogásban nem távoli, transzcendens uralkodó, hanem mindig közel van, közelebb, mint minden más segítség; aki tűr és kitart, meg kell kapja igazságát, elégtételét, menekülését.

A Budapesten, 1882. július 5-én tartott egyházvezetői gyülekezet nyilatkozata mintegy összefoglalását adja a per vészes légkörében a veszélyeztetettséggel szembehelyezett magatartás-változatoknak:

„Évek óta folyik ellenünk a hecckampány és a viszálykodás. Nem tulajdonítottunk ennek jelentőséget, mert erősen bízunk az Istenben, ártatlanságunk biztos tudatában, bízunk a nép józan ítélőképességében, bízunk a minden társadalmi osztállyal való zavartalan békés együttélésben, úgy ítéltük meg, hogy a múlt nagy részében a magyar nemzet elég garanciát adott: a szabad Magyarország nem alkalmas talaj a fajgyűlölet mérges növényzetének kicsírázására, felnövekedésére.

De az ország, amely annyi nyitott kérdésre nem tud választ adni, annyi rejtvényt nem tud megfejteni, eljutott odáig, hogy íme, már minden problémához, amely a múltban és a jelenben lebeg, a fajgyűlölet problémája is hozzásoroltatik. A gyűlölet volt az antiszemita tanácsadója, miközben mi hallgattunk. Az események azonban minden nemesen érző egyéniség számára szégyenletes fordulatot vettek, emberi méltóságunkat oly mértékben tapodják lábbal, hogy az a hír járja: egy köznap beszéd

tárgyát képező bűnperre a vallás bélyegét óhajtják rásütni. A hallgatás most már a segítségnyújtás elmulasztásának súlyos bűne lenne. Szégyen és fájdalom lesz úrrá rajtunk, amikor olyan értelmetlen vádakra kell válaszolnunk, mint a vér vallási célokra való felhasználása, a kötelességérzet mégis minden más érzelmet háttérbe szorít. Magyarország barátai gondterheltek és fájdalomtól megtörték, hogy ilyen vádak a törvény megszentelt falai között vita tárgyát képezhetik, szülőhazánk ellenfelei viszont örvendezhetnek.

Kutassátok és vizsgáljátok meg minden idők zsidó műveit, és mi magunkra vesszük Isten és a világ előtt a felelősséget, hogy azokban még a legparányibb nyomot sem lehet ilyen rosszindulatú vádak koholásához találni. Feladatunkul tűzzük ki, hogy történelmi tényeket gyűjtsünk arról, mily gyakran szolgáltak az ilyenfajta vádaskodások eszközül az emberi boldogság szétrombolásához, és mily gyakran szolgáltattak ki embereket a bosszúszomjas tömeg zavargásainak. A népek örökös választott bírósága, a történelem szigorú ítéletet tart, és feljegyzi a sötét és vérszomjas vádak emlékét, feljegyzi terjesztői nevét örök gyalázatul. Ezennel érintkezésbe lépünk Európa akadémiáinak teológiai fakultásaival. Teljes biztonsággal állunk a nem zsidó tudósok ítélete elé. Felebarátainkhoz pedig azzal a kéréssel fordulunk, hogy nyugalommal és méltósággal tartsanak ki, amíg Isten segedelmével az igazság napfényre derül, a helyzet tisztázódik, és a jog, az igazság győzedelmeskedik. Hisszük, hogy a kormányzat és minden nemes gondolkodású ember, aki számára az emberi méltóság nemcsak szólam, a béke fenntartására törekszik. Mi ismerjük magyar polgártársainkat annyira, hogy nem engedik magukat gonosz felbujtók szavára erőszakoskodásokba belesodortatni.

Hitsorsosaink! Kerüljete minden felkavaró vitát. Legyetek bölcsek magatartásotokban. Ne engedjétek felszínre kerülni érzelmeitek keserűségét, de engedjete nemes vonzalmaitoknak, és még ellenfeletekkel szemben is legyetek jóindulatúak, hogy mai ellenségeiteket holnapra barátotokká tehesseitek. Az emberi szív nem rejthet magában nemesebb érzést, az emberi értelem nem fogalmazhat meg magasabb rendű gondolatot, mint a békét.”
(A gyülekezet nevében: Menachem Ilatz előljáró, németkereszti főrabbi és Lipschitz Lipót, Abaújszántó megye főrabbija)

Elnyomó gépezetek, koholt perek, uszító kampányok áldozatait önmaguk akarata ellenére csak véletlen körülmények menthetik meg. De a pusztítást, a manipulációs gépezetek működését akadályozó eszmék,

erők, emberek küzdelme arra is összpontosul, hogy az áldozatokat passzív méltóságukból „keserűséggel, de bizakodással viselt” helyzetükből kiragadja, és szembefordulásra ösztönözze, szabadulásuk esélyét nyissa meg előttük. Mi lett volna a tisztaeszlári per ártatlan vádlottjainak sorsa, ha nem Eötvös védi őket, ha nem ébreszti fel aktivitásukat, nem szilárdítja meg legtöbbjük elhatározását?

A manipulált párosokat és prekonceptiót támadó védelem sikeréhez hozzájárult, hogy az eszlári vádlottak nem gyengültek meg rabságukban, nem fogadták el az alku felkínált lehetőségeit, mindvégig ártatlanságukról, igazságukról meggyőződve vettek részt a kihallgatásokon. A tárgyaláson Eötvös magatartása átsugárzott rájuk, megküzdöttek szabadságukért.

Svarcz Salamon szavai a végtárgyaláson: „Ez a vád lehetetlen. Bebizonyítom a szentírással, bebizonyítom a tanulmányaimmal, a világtörténelemmel.”

Lusztig Adolf: „A vád nem igaz. Én öregember vagyok. Jól tudom, hogy kevés esztendőm van hátra, olyan igaz, mint hogy egy Isten van felettünk, hogy én Solymosi Eszter eltűnéséről semmit sem tudok.”

Sarf József: „A mostani világban nem gondoltam, hogy még olyan emberek vannak, akik ezt higgyék...”

Történelem és következmények

Erők és arányok

Nagy pereknél a vád és védelem küzdelmében a hatalom, a korszellem áramlatai ütköznek meg, még akkor is, ha az ítélkezés joga látszólag az igazságügyi szervek belső ügye marad. Már a per alakulását, védelem és vádló felkészülését, a tárgyalás előkészületeit is meghatározza a magasabb erők megoszlása. Egy per tárgyalóterménél fontosabb lehet háttere, paragrafusainál a mögötte felvonulók hadrendje, gazdasági, parlamenti elkötelezettségük, az erőket képviselő vezető személyiségek érdekrendszere. Vannak váratlan, sugalmazott, független, indokolhatatlan, reális ítéletek; vannak jogszabályokkal igazolhatóak, erkölcsileg mégis elítélendők, és még hányféle; vannak egyenlő érdekek összecsapásából születő kompromisszumok, melyekben látszólag mindenki nyer: a vádlók is, mert vádjaikat nem cáfolja meg a bíróság, csak elégtelennek tartja, a vádlottak is, mert gyanúsítóikat be nem igazolódott vádjaikért felelősségre ugyan nem vonják, őket mégis szabadon engedik.

A tiszaeszlári per végtárgyalása 1883. június 19-én kezdődött Nyíregyházán, a vármegyeház nagytermében. Ítéletet augusztus 3-án hirdettek, a hivatalos tárgyalási napok száma harminchárom volt. Minden fontosabb helyi és fővárosi lap tudósítója megjelent. A bécsi nagyobb hírlapok is képviselve voltak, az ő tudósítóik látták el hírekkel a német, angol, francia és olasz hírlapokat. Közvetlen tudósító érkezett Berlinből, és naponta részletes közlemények jelentek meg a perről az amerikai, orosz, indiai lapokban; közvetlen távirat-összeköttetést létesítettek Budapestre, Bécsbe, Berlinbe. Harminchárom tárgyalási nap alatt több mint százötven tanút hallgattak ki. A legtöbb eszlári család részt vett ily módon a perben, a vádat megerősíteni senki nem tudta. Eötvös maga vezette a védelmet, majd minden nap felszólalt, néha többször is. Nagy záróbeszédét hét órán át mondta el.

A tárgyalás lázban tartotta az egész országot. A harminchárom tárgyalási nap alatt végül is egyetlen olyan óra sem volt, amelyben a vád igazán hitelessé lehetett volna. A törvényszék arról, hogy Sarf Móric vallomásait tanúvallomásként el nem fogadhatja, a következő határozatot hozta:

A bíróság előtti viselkedésével éretlen kora mellett elfogultságának súlyos bizonyítékát adta. Továbbá a „vizsgálóbíró, a királyi törvényszék, ismét a vizsgálóbíró előtt, majd a végtárgyalás és a helyszíni szemle folyamán tett vallomásában több lényegeseknek mutató körülményekre nézve, nevezetesen:

1. Solymosi Eszternek házukba való behívása,
2. az állítólag kezében lévő kendőnek színe,
3. az állítólagos tett elkövetésekor Solymosi Eszter testének fekvése és a vele történtek mikéntje iránt többszörös ellentmondásba keveredett, a kendőre vonatkozó állításai pedig a tényekkel egyenesen megcáfolva vannak.

Ezen okok alapján Sarf Móricnak mint tanúnak megeskütése mellőztetett.” (*Végtárgyalási jegyzőkönyv*)

A végtárgyalás megkezdésekor megoszlottak az erők. A tárgyalás kitűzése a vád jogosságát igazolta, ellenkező esetben a vád elejtésével szabadon kellett volna bocsátani az ártatlanul elfogottakat. A tárgyalás időpontja viszont a védelemnek kedvezett, mert mire a törvényszék összeült, Eötvös a vád gépezetét megzavarta, módszereit a közvéleménynek hírül adta, a manipulációs apparátus végső megingatására készült. A sajtó is megoszlott. Egy évvel korábban még kisebbségben voltak a védelmet támogató lapok, de a tárgyalás megkezdésekor a zsidóság *Egyenlőség* című lapján kívül határozottan a védelem mögött állt a hivatalos kormánylap, a *Nemzet*, sokszor támogatta a párton kívüli *Pesti Hírlap*, a liberális *Nemzeti Újság*; középen állt a *Pesti Napló* és a *Budapesti Hírlap*, bár legfontosabb közléseivel mindkettő a vádat erősítette; gátlástalanul szolgálta az uszítást az Istóczy táborához csatlakozó Verhovay Gyula *Függetlenség* című és a jobboldali ellenzék *Egyetértés* című lapja, a klerikális *Magyar Állam* és a főrendeket képviselő *Magyar Korona*.

Megoszlottak az erőviszonyokban is. Tisza Kálmán miniszterelnök tudtával és jóváhagyásával Kozma Sándor főügyész Szeffert Ede főügyészhezlyettest nevezte ki a per közzvádlójának, a Tiszával szemben álló, lélekben a vádat elfogadó Pauler Tivadar igazságügy-miniszter viszont akadályozta Szeffert működését. A *Pesti Hírlap* 1883. június 26-i, 27-i, 28-i és július 1-jei tudósításaiából:

„Az igazságügy-minisztériumban Pauler miniszter elnöklete alatt értekezlet tartatott. A tanácskozmányban résztvevők egy része a miniszter nézetéhez csatlakozott, aki már napok óta az ingerültség és felindulás hangján beszélt Szeffyert működéséről... Expresszlevélben utasítás ment Nyíregyházára, melyben Szeffyert az ügyészi teendőket és hatáskört szabályozó törvényre hivatkozással felhívatik...”

„Szeffyert Kozma Sándortól szintén kapott egy levelet, amelyben a főügyész nemcsak megdicsérte, hanem egyúttal arra is utasítja, hogy eddigi eljárásától egy hajszálnyira se térjen el. Ez világos és nyílt összeütközés igazságszolgáltatásunk két faktora között.”

„A kormányelnök többek előtt, kik a tiszzaeszlári esetet hozták szóba, kijelentette, hogy a közvádoló eljárásával teljesen meg van elégedve, s helyesli minden szavát, melyet a tárgyalás során eddig elmondott. Arra a megjegyzésre, hogy az igazságügy-minisztérium mégis új rendeleteket adott Szeffyertnek, a miniszterelnök egész határozottsággal azt felelte: ha ment is az igazságügy-minisztérium részéről utasítás Nyíregyházára, csak arra vonatkozhatott, hogy nagyobb rend legyen a tárgyalóteremben.”

Megoszlottak az erők a tárgyalóteremben is. Korniss Ferenc, a nyíregyházi bíróság elnöke előzetesen mindvégig támogatta a vád vizsgálatát, két ítélőbírója, Russu Gusztáv és Fejér Barna vele szemben távol tartották magukat Bary apparátusától. A közvádoló Szeffyert szereplése jelképezte az erőegyensúlyt: amíg erőszakkal, megfélemlítéssel lehetett vádolni, a vizsgálóbíró megtette, de a nyílt tárgyaláson már semmiféle elfogadható, komoly és hiteles érv nem maradt a hivatalos közvádoló számára, így a vádra igazi okot nem találva, Szeffyert minél több tényt próbált napvilágra hozni, melynek alapján, ha kellő bizonyítékot talál, vádját megteszi, ellenkező esetben eláll attól.

„De talán Magyarországon nem olyan barbár a törvény, amely a közvád képviselőjének föltétlen köteletségévé teszi, hogy vádoljon, mielőbb büntettet és bűnösöket lát? Ebben a perben mindvégig nem volt valódi nyomozás, valódi vizsgálat, valódi vád. A főtárgyalás helyettesíti mindezt. A nyomozás és vizsgálat hibás, és hiányai elrontották az egész megelőző eljárást. Nem állapítottak meg, nem hoztak tisztába semmit. Szeffyert főügyész helyettes azért jelentette ki, hogy a vádat csak feltételesen emeli, hogy meg lehessen tartani a főtárgyalást. Annak eredményéhez képest fog aztán vádolni vagy a büntetőper megszüntetését kérni.” (Nemzet, június 26.)

Megoszlott a közvélemény is. A vád bizonyító apparátusának összeomlása a másik oldalra tolt sokakat azok közül, akik eleinte fanatikusan hittek a rituális gyilkosságban. De a légkör még mindig robbanásig feszült, a 12 *Röpirat* című lapjában féktelenül uszító Istóczyt az ellene izgatás vádjával indított eljárás a törvényszék tíz szavazattal kettő ellenében felmentette, és szemet hunyt az előtt is, hogy Ónody Géza a nyíregyházi utcán a tiszzaeszlári per közvádlóját megtámadta. A közvélemény nagyobbik része kitartott, várta a vád beigazolódását. Hangulatának kifejezője, hogy Debrecen négyszáz polgára nevében ezüstserleget készíttettek ezzel a felírással:

„Bary József vizsgálóbírónak, az igazság kitartó bajnokának. Nyíregyházán, 1883. Debreceni tisztelői.”

A tárgyalóterem hangulatát a közvélemény várakozásának és a per alakulásának ellentétéből kicsapó feszültség határozta meg. Elérkezett a pillanat, mikor a vád gépezete véglegesen leállt, az esély a védelem oldalára billent, a manipuláció nyíltan lelepleződött, a koronatanú hiába hajtogatta szavait, hitele teljesen megingott, a vádlókból rágalmazók lettek, tanúikból sokan gyanúsítók. Az erők átszerveződtek, a védelem vádindítványt terjesztett be a vád egyik tanúja ellen rágalmazásért, a vizsgálóbíró kihallgatását, tanúként való megidézését kérte, a külföldi sajtó is megszólalt.

„Lehetetlen – írta a *Republique Française* –, hogy ez az örült banda a nyíregyházi törvényszéket igazságtalan halálos ítéletre indítsa. Kossuth szabad, nemes Magyarországa remélhetőleg nem fogja századunkat meggyalázni.”

A felmentő ítéletet napról napra többen várták. És ekkor, a védelem támadásszervezésének csúcán, kimondták a per befejezését. Az ártatlanságokat felmentették, és a vád ellen megindult mozgalmat azonnal leállították. A küzdelmet a védelem erkölcsi győzelmével, a foglyok szabadon bocsátásával döntetlenre adták. Belenyugodott ebbe a vizsgálóbíró, mert tudta, hogy nyert, ha ennyivel megússza, Eötvös pedig megértette, hogy nem lesz ereje tovább vinni az ügyet. Ameddig a manipulációs gépezettel állt szemben, nem voltak kétségei, hogy a sokmenetes küzdelmet „végki-merülésig” kell vívnia. Még a legesélytelenebb szakaszokban sem adta fel ezt a meggyőződését. De megváltozott helyzete, amikor a kormánnyal, az egész államrendszerrel került szembe. Alkura készült. Eredetileg azt a célt állította maga elé, hogy azon túl „mi nem történt a tiszzaeszlári perben”, a világ elé tárja: „mi történt valójában, hogyan tűnt el 1882. április

1-jén Solymosi Eszter.” De ehhez védencei felmentése után tovább kellett volna lépnie, a védőnek a vizsgálóbíró feladatát kellett volna átvennie, új alapokra fektetve a nyomozást, szembenézve állásuk, beosztásuk, rangjuk, címük, osztályhelyzetük védeltségében élő ügyfeleivel. Megtette volna ezt Eötvös, ha alkalma nyílik rá? A kérdést és az esetleges lehangoló választ szükségtelen feltenni-kimondani, hiszen nem volt rá alkalma.

A pert, felmentő ítélettel, Tisza kormánya elkerítette. Nem csak azért, mert a közhangulatot, amely még mindig inkább a koholt vádat erősítette, le akarta csillapítani. A perben ott sűrűsödött a magyar századvég minden problémája, ellentétekkel terhes társadalma, illúziókkal eltakart feszültsége. A teljes tisztázás a perrendtartás zárt világából társadalmi küzdőtérre vitte volna az ügyet, olyan szembenézést követelt volna a korszak valódi kérdéseivel, amelyet az uralkodó osztály nem vállalt, hiszen a kormányzat ezzel önmagát söpörte volna le. A hatalom addig engedte válságos perének, a megoldatlan vitának, ellentéteinek, feszültségeinek tisztázását, amíg maga tartotta kézben az erőket; amíg a szembenézés nem járt együtt súlyos következtetések levonásával, amíg a hatalom valamelyik szárnyának pozícióérdeke nem minősítette hozzá nem értésből, gyávaságból, önvédelemből megoldhatatlannak a kérdést, amellyel a tisztázódás érdekében szembe kellett néznie.

De attól a pillanattól kezdve, amikor irányzattá válik a feszültségek feloldása helyett eltakarasuk, a megválaszolatlanul maradt kérdések kiiktatása, a levegőben maradt problémák befejezettnek minősítése, és mindez a látszólagos nyugalom, a békés kiegyensúlyozottság hamis illúziójának fenntartása érdekében – még akkor is, ha nyilvánvaló, hogy a béke csak látszatbéke, és az idilli nyugalom mögött nyitva hagyott problémák, elodázott tennivalók, megoldatlan feszültségek sűrűsödnek, számolni kell azzal, hogy a visszafojtott, a megválaszolatlan kérdések egyszer majd jelentkeznek, a látszatnyugalom még megkéri az árát.

Mit mondott erről Eötvös? „Az ítéletek végeredményükben jók, indoklásuk azonban engem sohasem elégített ki.” Mit mondott Bary? „A bűnösök megszabadultak...” Ez a mondat előrevetítette a fél évszázaddal későbbi jövőt, ahová az egyik utat a látszatzmegoldások egyensúly-politikája építette.

Az ítélet indoklása felületes volt, bár azt pontosan kimutatta, hogy Sarf Móric miért nem láthatta azt, amit állítása szerint látott. Leszögezte az ítélet, hogy mivel a „gyilkosság s abbani bűnrészesség vádjának

fenntartására minden alapos ok elenyészett”, a vádlottakat fölmenti, és a letartóztatottak azonnali szabadon bocsátását elrendeli. A tizenöt vádlott közül a legtöbbszörnek feldúlták otthonát, családjuk kenyérkereső nélkül maradt, ötöt bántalmaztak letartóztatásuk alatt, valamennyien több mint egy esztendőre elveszítették szabadságukat. Voltak közöttük, akik falujukba vissza sem mehettek. Sarf Móricot a vád ösztönzésére a megye még ezután sem adta ki, próbálta visszatartani egy fellebbezési kampány érdekében. Eötvösnek levélben kellett kérnie a kormánytól szabadon engedését, a kormány külön leiratára térhetett csak vissza a fiú szüleihez. A manipulációs láncból kikerülve soha nem említette többé a belésúlykolt vádat, a Sarf családnak azonban mennie kellett Tiszaeszlárról, és mivel a budapesti Hattyú Szálloda előtt összeverődött antiszemita tüntetők fenyegetése jelezte, hogy Sarf Móric sorsa nincs biztonságban, még mindig félelemben élve külföldre küldték. Az igazságtalanul megvádoltak semmiféle elégtételben nem részesültek. A Kúria 1884. április 4-én hozott harmadfokú jóváhagyása megemlíti ugyan a tutajosokról, hogy néhányan „a vizsgálóbíró előtt tagadásban lévén csendbiztosnak adattak ki, s ez őket bántalmazások által kényszerítette a bevallásra”, de a csendbiztosok, a hamis tanúk, a rágalmozók ellen eljárás nem indult, Bary József később a nagyváradi tábla ítélőbírója, majd a nagyváradi törvényszék elnöke lett.

A *The Times* cikkéből:

„Bary viselkedése a legnagyobb mértékben kifogásolható és rendellenes, minthogy ő volt, aki fenyegette és bántalmazta a tanúkat, és ha regényben találkoznánk vele, azt várnánk, hogy a harmadik kötetben ő veszi el büntetését, melyet másnak szánt.”

Neue Freie Presse:

„Felülvizsgálatra vár még a sokat emlegetett vizsgálóbíró eljárása, aki a vádat létesítette, és akit az államügyész és a védők hasztalan szólítottak a bíróság emelvénye elé.”

A berlini *National Zeitung:*

„Az elővizsgálat az irányzatos, törvénytelen, erőszakos, gyakran kegyetlen cselekedetek hosszú sorának bizonyult.”

A mindenáron való nyugalom fenntartását szolgáló „egyensúly-politika” erről nem vett tudomást, a kiegyezést fele-fele alapon rendezte, a meghurcoltak elégtételét nem adta meg, a vérvád lehetetlenségét nem bizonyította be, a bűnösök ellen eljárást nem kezdeményezett, a magasra csapó fagyűlöletet el nem ítélte, tartósítva így a közvéleményben élő rémhíre-

ket, előítéleteket. Mindez a feszültségek újabb felhalmozódásához vezetett, az egyezkedve hozott ítélet, a mindenáron való csend biztosítása az ellentétek újabb kirobbanását készítette elő, zavartalan lehetőséget biztosított az indulatok kitörésének. Az antiszemita tüntetések a fővárosban kezdődtek, gyorsan áterjedtek Sopronba, Hatvanba, Veszprémbe, a legtöbb áldozatát a zalaegerszegi rendbontás szedte 1883. augusztus 25-én; Zalalövőn, Csurgón, Nagykanizsán sortűzzel, fosztogatásokkal terjedtek tovább az alantas indulatok, a kormány következetlen, a valóságos megoldatlanságokat elkendőző politikájának első visszahatásaként statáriumot kellett elrendelnie, de az uszítást ezzel sem tudta meggátolni.

Az Országgyűlés 1883. november 21-i ülésének jegyzőkönyvéből:

„*Istóczy Győző*: A zsidóktól nincs biztonságban a keresztények élete sem... egy keresztény szülő se lehet biztonságban aziránt, hogy hirtelen eltűnhető gyermeke pár nap múlva nem esik-e áldozatul a kannibálokön is túltevő fanatikus zsidók rituális őrvongéseinek.

Elnök: Szemben azon sajátos esetekkel, amelyek az idén Magyarországon előfordultak, kénytelen vagyok a képviselő urat figyelmeztetni, hogy innen, e házból olajat önteni a tűzre nem való. (*Helyeslés.*) Kérem ennél fogva a képviselő urat, mérsékelje szavait úgy, miként objektív tárgyaláshoz illik.

Istóczy Győző: Dacára minden fölmentő ítéletnek, mindenki lelke mélyében meg van győződve arról, hogy a boldogtalan Solymosi Eszter ott, a tiszzaeszlári zsinagógában lelte gyászos végét.”

Két és fél hónappal a nyíregyházi ítélet után az országgyűlésen a Tisza-kormány „befagyasztási” kísérlete ellenére Istóczy folytathatta az uszítást, és egy évvel később a közhangulat nyomására Eötvös Károlyt nem választották meg képviselőnek. A külföldi sajtó értette csak meg az összefüggéseket; felfedezett egy módszert az események mögött, amely a befejezetlenül tovább élő problémákat befejezettnek minősítve, mivel nem érzett erőt, alkalmat megoldásukra, eltussolásukkal keltette a megoldás látszatát.

A Neues Wiener Tagblatt írta:

„A fanatikus uszítókat a per kimenetele sem bírja más véleményre. A leleplezés, amelynek tanúi voltunk, a jelenetek, amelyek a leleplezést követték, szégyenfeltjai korunknak. Ez a per vad szenvedélyeket keltett fel, és aggodalommal kell bevallanunk, hogy az utolsó szó még nem hangzott el.”

Századvégi minták

A modern államok más körülmények között alakulnak ki Nyugat-Európában és Közép-Kelet-Európában. Nyugat-Európában a keretek, amelyek között megszerveződnek, évszázadok óta fennálló, erősödő formák, határai a középkor óta alig változnak, egységes államszervezetük, gazdasági életük, uralkodó nyelvük van.

Más volt a helyzet Közép-Európában. Itt a Német-római Császárság kuszálta össze az államalakulatokat, keleten pedig a tatárok-törökök hódításai döntötték meg a kialakult nemzeti kereteket; az oszmán hódítás elsöprésével jött létre Európa legzavarosabb, leginkább alkalmi és a legtöbb nemzetet lazán egyesíteni próbáló államalakulata, „alkalmi uniója”, a Habsburg Birodalom. Mikor aztán a XVIII–XIX. században területén feltámadtak a nemzeti tömegmozgalmak, itt az lett a legfontosabb kérdés, hogy ezek a mozgalmak egyáltalán miféle nemzeti kereteket akarnak birtokba venni. Energiájuk nagy részét mindenekelőtt a meglevő keretek, az „alkalmi unió” államszervezeteinek lebontására kellett fordítaniuk. Nem volt mai értelemben vett fővárosuk, kiépített állami apparátusuk, egységes, begyakorolt politikai, gazdasági, kulturális életük. A XIX. század mozgalmaiban Közép-Kelet-Európában óriási szerepet kapott az uralkodó nemzeti nyelv; azok az országok, amelyeknek területén más nyelvű nemzetiségek is éltek, hogy állammá szerveződésüket meggyorsítsák, kitérítették az egynyelvű nemzeti állam programját. A kacsringós nyelvi határok hátterében valóságos határviták álltak az egymással ellentétben élő vagy egymás ellen uszított nemzetiségek összezsapásai következtében. Így amíg Nyugat-Európában a nemzetté válást alapvetően nem befolyásolta a nemzeti kisebbségekkel való viszony, vagyis a szerveződés demokratikus keretei előtérbe kerülhettek, addig Közép-Kelet-Európában a nemzeti törekvések többnyire a „más nyelvűek” kisebbségbe szorítása, jogainak megcsonkítása árán érvényesültek. Így jött létre az a sajátosan közép-kelet-európai jelenség, amelyben a demokratikus nemzeti mozgalmak egyfajta, más népekkel szembeni antidemokratizmussal kapcsolódtak össze.

A nemzetté válás küzdelmeinek ez a sajátossága együtt járt a demokratikus gondolat némi átformálódásával is. Ilyen értelemben a közép-kelet-európai országok államszerveződése a XIX. században átmeneget jelentettek a nyugat-európai demokratikus nemzetté válás és a cári

Oroszország despotikus hatalmi formái között. Ezt a „háromféleséget” az évszázados történelem készítette elő. A jobbágyság keretei például ugyanígy háromfélék voltak: az Elbáig külön-külön szerződéseken alapult a hűbériség, az Elbától innen uniformizált, komor jobbágyrendszerek alakultak, s végül még tovább haladva kelet felé, a szinte rabszolgasorba nyomorított muzsikok tartották vállukon a cárok despotikus uralmát. A történelmi-politikai-gazdasági sajátosságok így formálták az „uralkodó nemzet” és a nemzetiségek kapcsolatát; meghatározták a zsidósághoz mint kisebbséghez való viszonyt is, amit a múlt század végén a nemzetté válást sajátosan kísérő nacionalizmus növekedése még jobban kiélezett.

Ezekben az években az antiszemitizmus megnyilvánulási formái, módszerei fő irányaikban háromféleképpen jelentkeztek Európában. A két szélsőség a nyugati és a cári módszer. Az előbbi nemzeti polgárságában a zsidóságot befogadta, vele demokratikus keretek között gazdasági küzdelmet vívott; az utóbbi a középkori véres terrort alkalmazta: 1881–82-ben 150 pogrom zajlott le Oroszországban, ezeken a nyílt utcán, házaikban tízezrével gyilkolták le a védteleneket.

A középkori üldöztetések idején a zsidóság kelet felé húzódva Lengyelországig jutott. Oroszországban zsidóság alig létezett, de a XVII. század végén, Lengyelország felosztásakor Litvániával és Ukrajnával egyszeriben egymillió zsidó került a cárok fennhatósága alá. Letelepedésüket helyhez kötötték, számukra külön körzetet írtak elő, később fiaik részére huszonöt esztendő s katonai szolgálatot rendeltek el, sokukat tizenkét éves korukban besorozták, kínzásokkal térítették; II. Sándor reformjai ugyan megtiltották a katonafogdosást, és lehetőséget adtak a szabadabb városi életre, iskoláztatásra, de később, mikor a II. Sándor elleni merénylet szervezői között zsidókat is találtak, újra a véres megtorlás évei következtek. Az 1880-as években a pogromok naponta követték egymást, házaikat lerombolták, vagyonukat, ingóságait széthordták, újabb rendelkezésekkel szabad mozgásukat akadályozták, sokukat a Kaszpi-tenger vidékére száműzték.

Gyűlés az orosz zsidóüldözések tárgyában a Lord Mayor elnöklete alatt Londonban, 1882. február 1.:

„Sok kiváló név aláírásával ellátott felszólítás értelmében a Mansion House-ban gyűlés tartatott. A Lord Mayor először a gyűléshez érkezett leveleket olvasta fel:

A westminsteri herceg:

»Nem vagyok képes elnyomni a felháborodás érzéseit. Értem és helyeslem azon érzéseket, amelyek honfitársaim ezreit arra késztetik, hogy szabad tért engedjenek méltatlankodásuknak ezen barbárságok végrehajtói ellen és rokonszenvüknek azok iránt, kik e kegyetlenségek alatt szenvedtek és szenvednek most is.«

Alfred Tennyson költő:

»El vagyok iszonyodva ama tudósítások miatt, melyek a zsidók elleni gyűlölet kifakadásairól (bármilyen okozta legyen azokat), valamint ezek kimondhatatlan barbárság következményeiről értesítenek. Ha ezeket még nem ítélték mindenütt el, ez csak azért lehetséges, mert korunk szellemének oly idegenszerűnek tűnnek fel, hogy majdnem hihetetlenek. Minél élesebb a nemzet tiltakozása, annál jobb. Kormányunknak azonban oka lehet attól tartani, hogy hivatalos közbenjárása inkább rosszat, mintsem jót eredményezhetne.«

A manchesteri püspök:

»Ezen sérelmek, úgy, amint Angliában tudtunkra adattak, a szánalom és méltatlankodás legélénkebb érzéseit ébresztették. Egy pillanatig sem hihettem, hogy egy művelt kormány bátorítsa ezeket, vagy elnézéssel legyen irántuk, és előttem úgy látszik, hogy az orosz kormány a keresztény Európában elfoglalt helyének tartozik azzal, hogy védelmének erős karját odanyújtsa a gyöngének és gyámoltalannak, és hogy minden rendelkezésre álló hatalmával elnyomja a fosztogatás és kegyetlenség azon cselekedeteit, amelyekről azt gondoltuk volna, hogy csak a barbárság egy régen letűnt korszakában lehetségesek.«

Earl of Shaftesbury felszólalása:

»Azért jöttünk ide, hogy kifejezést adjunk annak, hogy kívánjuk az emberi nem jogait. Nem éppen azért találkoztunk itten, mert az üldözöttek zsidók. Rokonszenvet éreznénk buddhisták, mohamedánok, pogányok iránt is. Tudom, hogy sokan mélyen éreznek a zsidó faj irányában, de itt egy nagy, egyetemes eszme érdekében gyűltünk össze.« (The Times, 1882. február 2.)

A véres önkényességek sokáig nem szűntek. A cári önkényuralom nem ismerte az európai értelemben vett politikai életet; a nemzetiségi, faji problémákat is, mint más problémáit, a politikai gyakorlaton és eszközökön kívül lévő despotikus módszerekkel kívánta megoldani. Ezt a helyzetet csak a szocialista forradalom változtatta meg, tudjuk, nem hosszú távon.

Gorkij:

„A zsidók egyenjogúsítása forradalmunk egyik legszebb eredménye. Azáltal, hogy a zsidót az oroszal egyenrangúnak mondtuk ki, megtisztítottuk lelkiismeretünket egy szégyenteljes, véres és piszkos folttól.”

Németországban viszont ideológiai áramlatként jelentkezett az antiszemitizmus a XIX. század utolsó évtizedeiben. A fajvédelem teoretikusai a század hetvenes éveitől a reakciós ellenzék zászlai alatt szervezkedtek. A megalakuló csoportok Bismarck kancellárhoz küldött felhívásaikban követelték, hogy mozgalmuk jelszavait a kormány is hangoztassa. Az orosz parlament szabadelvű tagjai élesen tiltakoztak, csatlakoztak hozzájuk tudósok is. Bismarck hivatalosan nem támogatta az antiszemita mozgalmat, de a kormányzat „hallgatólagos taktikával” engedett a követeléseknek, a fajgyűlölet hulláma növekedett, nyílt uszításba csapott, az 1882-i drezdai kongresszuson pogromot hirdetett – ehhez kapcsolódott Istóczy felszólalása a kongresszuson –, s a középkorias babonák feltámadásának légkörében később vérvádperek alakultak, 1892-ben Xantenban, 1900-ban Konitzban.

A magyarországi antiszemitizmus – Kossuth a Függetlenségi Párthoz küldött levelében kifejtette – a német mintát vette át, csak ritkán és kevesebb véráldozattal követte a cári önkény körülményei között kialakult terrorizmust. Módszereit a véres pogromok módszereitől könnyű megkülönböztetni, így a tiszaezlári perben is fontosabbak a nyugat-európai áramlatoktól való különbözőség tanulságai.

Hasonlóságok és különbségek

A Közép-Kelet-Európában kialakult sajátosan hazai modellt világítja meg az alig néhány évvel később Franciaországban kirobbanó Dreyfus-per elentétes szerkezete.

1894. július 20-án gróf Walsin-Esterházy őrnagy felajánlja Max von Schwarzkoppennak, a párizsi német szövetség katonai attaséjának kém-szolgálatait. Nem sokkal később a Deuxième Bureau, a francia vezérkar hírszerző osztálya rábukkan a kémtevékenység nyomaira. Szeptember 1-jén Esterházy saját kezűleg írt jegyzéket szállít:

„Nem kaptam értesítést, hogy találkozni óhajt-e velem. Küldök azonban Önnek néhány érdekes információt:

1. a 120 mm-es ágyú hidraulikus fékjével kapcsolatos feljegyzés, valamint a működéséről szerzett tapasztalatok;
2. feljegyzés a közvetlen támogató egységekről;
3. feljegyzés a tűzérési alakulatok módosításáról;
4. Madagaszkárra vonatkozó feljegyzés;
5. a tábori tűzérés ideiglenes lövészeti kézikönyve.

Ez utóbbi okmány megszerzése rendkívül nehéz, s jómagamnak is csupán néhány napig áll rendelkezésemre. A hadügyminiszter korlátozott számban adta ki a hadtesttűzérések számára, és a hadtest felelős érte. Minden tiszt, akinek birtokában van egy példány, köteles azt a hadgyakorlatok után visszaküldeni. Ha tehát arról, ami érdekelné, jegyzeteket óhajtana készíteni, s a könyv szükség esetén rendelkezésemre áll, akkor visszatartom.”

Esterházy és az attasé között a kapcsolat megszakad. Schwarzkoppen sejti, hogy a Deuxième Bureau nyomukban van. A titkosszolgálat rövidesen elfogja a német őrnagy egyik levelét, amit Berlinbe, feletteséhez küld.

„Melléklek tizenkét térképet Nizzáról, amelyet az a gazember D. hagyott nálam az Ön számára. Közöltem vele, hogy Önnek nem áll szándékában ismét felvenni vele a kapcsolatot. Közölte, hogy minden tőle telhetőt megtesz az Ön kielégítésére...”

A francia kémelhárítás gondol arra, hogy a D. kezdőbetűt éppen azért használták, mert semmiféle kapcsolatban nem áll a kém valódi nevével, de az idő múlik, újabb levelek kerülnek birtokukba, a botrány kirobbanással fenyeget, valamit tenni kell. Valószínű – terjed el –, hogy a jegyzékek írója a vezérkarban dolgozik, a kiadott adatokból az is bizonyos, hogy a tűzéréshez van beosztva, de kapcsolatokkal rendelkezik más fegyvermeknél is. „Nem lehet más, csak egy próbaszolgálatos!” – kiáltanak fel a nyomozó tisztek, előszedik a fiatal próbaszolgálatos tisztek nyilvántartását, végigfutnak a D-vel kezdődő neveken, megállnak egy névnél, amely mellett az adatok között ez szerepel a vallás rubrikában: „zsidó”. Sandherr ezredes, aki a vizsgálatot vezeti, közismert arról, hogy a zsidókat megbízhatatlanoknak tartja, Adolf Dreyfus és a kémjelentések írója kézírásának összehasonlításánál némi hasonlóságot fedez fel.

Egy évszázaddal előbb született meg a nemzet alkotmánya. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát az egész francia nép visszhangozta: „A törvény a közakarat kifejezése: egyenlőnek kell lenni mindenki számára mind az égvén védelmét, mind büntetését illetően.”

A forradalom már 1791. szeptember 27-én, elsőnek a világon kimondta a zsidók emancipációját, tíz évvel később már nagy tekintélyű zsidó képviselője volt a francia parlamentnek: Fould; a zsidóság egyenjogú tagja lett az államnak, tudósai, művészei köztisztviselőként álltak, helyet kapott a hadseregben. Dreyfust azonban letartóztatják, a hadseregből való kiutasításra, deportálásra, életfogytiglani száműzetésre ítélik, az ítélet kihirdetése után cellájában „magánszemélyek” keresik fel, kedvezményeket ajánlanak fel neki – a távoli deportálás helyett családjával való együttlakást –, ha beismerő vallomást tesz, de ő elutasítja az ajánlatot, egyetlen kedvezményt kér: folytassák az igazi áruló után a nyomozást, és ne hagyják abba, amíg le nem leplezik.

1895 februárjában a Guayana-parti Ördögszigetre szállítják, ügyével bíróságok, vezérkari tisztek, miniszterek, a köztársaság elnöke foglalkozik. Több tucat vádirat készül ellene, tanúk százait hallgatják ki, egyetlen esetben sem hangzik el középkori sötétségből, vérvádak tévhitéből, mitikussá emelt faji ellentétekből eredő gyanú. Kémkedéssel vádolták, többszörösen újra és újra elítélték, de közben egyre többen álltak ki mellette, nem csak barátai, nem csak hivatalos védői, sokan a kormány tagjai közül, a vezérkarból, vállalva a népszerűtlenséget, bukást, még a börtönt is; az ítélet után nem lehetett fátyolt borítani az ügyre. Fogva tartásának éve alatt a per a politikai pártok összecsapásainak középpontjában állt, kormányok jöttek és mentek, köztársasági elnökök cserélődtek annak rendje szerint, hogy miközben a nemzet önbecsüléséért küzdött, alulmaradtak-e vagy felülkerekedtek az igazságért, a teljes elégtételért folytatott küzdelemben.

Idézet Zola *J'accuse*-éből:

„A szenny ott van már Franciaország arcán; a történelem feljegyzi majd, hogy éppen az Ön elnöksége idején követhettek el ilyen szörnyű társadalmi bűnt... Igazságtalan ítéletet hoztak, s ez örökkön-örökké ránehezedik hadbíróságainkra. Mától kezdve minden hadbírószéki ítéletre gyanú árnyéka vetődik. Dreyfusnak csak úgy szolgáltatható igazság, ha a vádlottak padjára ültetik az egész vezérkart. Micsoda nagytakarítást kell rendezni a köztársaság kormányának ebben a jezsuita fészekben. Micsoda undorító eszközökhöz nyúltak ebben a cselekedésekben és ostobaságokban hemzseggő ügyben, micsoda alantas politikai praktikákhoz folyamodtak – mintha csak a spanyol inkvizíció nyomozó lidércnyomásának lennének tanúi.”

Megmozdult a baloldal is, Jean Jaurès az 1898-i választásokon így fordult választóihoz:

„Őseink, a Nagy Forradalom harcosai azzal mentették meg az országot, hogy követelték: minden vezetőt kötelezzenek a köztársaság törvényei; most rajtunk a sor, tegyük erőssé és nagygyá Franciaországot azáltal, hogy beleoltjuk az igazság szellemét.”

Jaurès pártja nevében követelte: indítsanak széles körű vizsgálatot a vezérkarnál és a hadbírószágon. A Dreyfus-ügy próbatétel lett: a köztársaság erejét, a nemzet becsületét mérték raja. Miben higgyünk – tették fel a kérdést –, a demokráciában és az igazságosságban vagy a korrupt kormányban és a hadseregben? És az egész Franciaországot megrázó küzdelmet a demokrácia ereje bírta.

Anatole France így búcsúztathatta Zolát:

„Nem csupán egy justizmordot fedett fel. Lerántotta a leplet az erőszak és elnyomás valamennyi erőinek összeesküvéséről, amelyek összefogtak a társadalmi igazság, a köztársaság eszméje és Franciaország szabad szellemének megsemmisítésére. Szavaiban a dolgoknak egy teljesebb igazságon alapuló új rendje lobogott, a mindenki számára biztosított jogok átfogóbb megértésének rendje.”

Dreyfus vádlói, közöttük magas rangú katonatisztek, bíróság elé kerültek. 1906. július 22-én, az École militaire belső udvarán, ugyanott, ahol megfosztották rangjától és letartóztatták, katonai díszszemlét tartottak; Dreyfust a becsületrend lovagjává avatták a környező utcákban összegyűlt kétszázezer ember ünneplése közben.

Mi robbantotta ki a Dreyfus-ügyet? A francia hadsereg 1870-ben vereséget szenvedett Németországtól. A vezérkar tisztjei úgy vélték, hogy tekintélyük nimbusza végérvényesen összeomlik, ha napvilágra kerül, hogy ez a hadsereg nemcsak katonai helytállásra volt alkalmatlan, de méltatlan arra is, hogy a nemzeti becsület megtestesítője legyen; megalázó békefeltételeket elfogadni és ráadásul még titkos adatokat szolgáltatni a legyőzőnek, „értéktelenebbnek” mutatkozni egy másik nemzetnél helytállásban és erkölcsben egyszerre, ez a megtépázott büszkeségnek sok volt. A látszatteremtély fenntartása fontosabbnak mutatkozott mindennél, elterjedt a Dreyfus elleni rágalom, kialakult a koholt per szerkezete, és hajtóanyagául a legyőzött nemzet, az öntudatában sértett közvélemény előtt alkalmasnak mutatkozott az „idegengyűlölet” közkeletű formája, az antiszemitizmus. De a koncepció nem kapott társat a vádlottban.

Dreyfus mindvégig tagadta a rágalmakat. A szereplőkettősökbe azonban a legfelsőbb katonai tekintélyt képviselő manipulátorok magas rangú, közismert „szereptársakat” tudtak bevonni. A kormányt is magával ragadta a gépezet működése, úgy érezték, hogy ha nem lépnek fel egy bizonyítottnak látszó kémkedés ellen, megingott volna helyzetük. A tét az volt, hogy ezzel a hatalmas apparátussal szemben lehet-e, érdemes-e harcba bocsátkozni.

Dreyfus védői és barátai tudták, önmagukban gyengék, hogy felvegyék a küzdelmet, ezért fordultak a Dreyfus ellen felizgatott közvéleményhez; először a nemzet bizalmát akarták megszerezni. Zola az emberi szabadság ügyévé változtatta a „zsidó tiszt” perbefogásának, megalázásának ügyét, a védők az egész nemzet jogrendjének érvényesülését vagy összeomlását látták az esetben; Jaurès mindenfajta elnyomás, társadalmi igazságtalanság elleni küzdelmet hozzákapcsolt. A manipulációs modell ellen egy új modellt építettek ki, az igazságnak kikiáltott rágalommal a tényeket helyezték szembe, a konstruált perszerkezet működését lassították, végül teljesen leállították, a tekintélyt, a hatalmat nem kímélték; mikor védencük ártatlansága bebizonyosodott, teljes elégtételt követeltek, nem nyugodtak bele, hogy a közvéleményben megmaradhasson Dreyfus bűnösségének árnyéka. A tisztázás folyamatát a bírói pulpitustól a megtevesztett tömegek lelkéig vezették, a rendteremtéshez az intézményeket, a kormányt, a közvéleményt is bevonták, a szégyenper romjait együtt takarították el, s végül a rágalomnak még az emlékét is kilúgozták a köztudatból. Nemcsak a megyei alispánok, fiatal vizsgálóbírók, a szennyhadjáratot terjesztő lapszerkesztők, a kardos csendbiztosok megfelelőit nem kímélték, hanem vezérkari tiszteket, országos tekintélyű bírákat, minisztert, elnököt buktattak meg, amiért elősegítették vagy tétlenül engedték a nemzet önbecsülését megtépázni; küzdelmüket végigvitték, az elégtétel-megadással befejezték, minden nyitva maradt kérdést lezártak, az utókort nem kívánták terhelni azzal, hogy az ő feladatukat elkéssetten és ezért már kevesebb eséllyel másoknak kelljen elvégezni.

Ezeket a különbségeket nem a résztvevők különbözőségei, hanem a társadalmi szerkezet különbözőségei magyarázzák. A demokratikus hagyományokon felnevelkedett közvélemény és államgépezet természetessé tette, elbírta a küzdelmet, a leszámolást, az elégtételt. Gyakorlata szerint – szemben a magyar századvég mozdíthatatlan, feudális hierarchiájával – többnyire reális intézkedésekkel lehetett a hatalmat megtartani, viszont

a tévedésekhez való makacs ragaszkodással egyik napról a másikra el lehetett veszíteni. Államrendjük nem kezdett inogni, ha piramisából néhány téglát kiemeltek. A demokratikus hagyományokkal, forradalmakon érlelt közgondolkodással átítatott parlamentarizmus a reális társadalmi igényekre jobban hallgatva, mozgékonyan változtatta hatalmi formáit: intézményeit mindig megdönthetőnek, átépíthetőnek, felcserélhetőnek tekintette.

Volt még egy különbség. Az igazságszolgáltatás, a védelem, a barátok, később a kormány Dreyfusban a hatalom saját osztályához tartozó áldozatát védelmezte. A szabadgondolkodó polgárság számára természetes volt a vezérkari tisztté emelkedett szabadgondolkodó polgárral való szövetség. A Tisza-parti perben a dzsentrí vádlókkal, a megye főnemesi vezetőivel, a századvég feudális szerkezetű hatalmi apparátusával szemben nincstelen vádlottak álltak. A kormány nem saját manipulációs gépezetét ítélte el, amely kerekéi közé hajtotta a falusi szegénység és a kistulajdonosok színvonalán élő eszlári zsidókat, csak a látványos végkifejlethez, az ítélethez nem kívánt hozzájárulni. Felelősségtudata, lelkiismerete a gyanúsítottakért, nemzetéért, koráért nem volt. Elképzelhetetlennek tartotta, hogy bárkit, aki az úri Magyarország rendfenntartó szolgálatában áll – akár egy manipulációt segítő bírósági írnokot vagy pandúrt –, perbe fogjon azért, mert rágalmazott, bántalmazott, ártatlanul börtönbe hurcolt egy falusi házalót, vargát, tutajost vagy szatócsot.

Ötvös Károly a Dreyfus-perről 1901-ben:

„Franciaország legmagasabb bírósága kimondta, hogy Dreyfust ártatlanul ítélték el. Egy csomó katona volt vádlója, bírója, feladója, terhelő tanúja. Tábornokok, miniszterek, ezredesek, őrnagyok, századosok. Ezek együtt hordták össze s készítették el az embergyilkos ítéletet. Ezt is tudjuk. A többi, amit még tudunk, vele járt az ítélettel, de nem tartozott hozzá. Hogy az embergyilkos ítéletről azt mondták: ez az ítélet a francia hadsereg becsülete. Hogy az ártatlanról azt mondták: hazaáruló, mert zsidó. Hogy a nagy nemzetnek riadó közvéleménye egész éven át azt harsogta: hagyjátok azt az embert az Ördög-szigeten elrohadni, akár bűnös, akár ártatlan. Hogy a nagy nemzetnek akadt néhány nemes fia, akadt néhány nagy lélek és igaz szív, mely ki merte mondani, hogy hamis volt az ítélet.

Mi volt a bűnösök valódi indoka? Húsz hónap alatt komolyan elmélkedtem efölött. Egyéni indokom is volt rá. Hiszen én vezettem már ilyen természetű és ilyen világhírű pert. Az eszlári ügy perét. Az eszlári ügy

még nagyobb volt, mint ez, a világ sajtója még többet foglalkozott vele. De abban a világ meglegedett az ártatlanok megmentésével, s nem kereste tovább a bűnösök indokát, akik miatt annyi ártatlan ember oly sok ideig börtönt szenvedett...

Franciaországban most másként van. Ott nem elégszenek meg Dreyfus fölmentésével. Ott most bíró elé állítják azokat is, kik az ártatlan ember elítélésének okai és okozói voltak. Ott tehát kutatják az indokokat, melyek a bűnösöket elhatározásukra bírták.” (*Nagyokról és kicsinyekről*)

Nálunk nem volt olyan szervezettség, amely az uszító kampányt gátolni tudta volna, és a századvég elnyomottaiban a maguk sorsának jobbra fordításával kapcsolta volna össze a feudálkapitalista uralkodó osztály intézkedései ellen a küzdelmet. Nem volt erő, amelyik a fajgyűlölet ellen fellépve az embert megalázó osztályszerkezetet támadta volna. A Jean Jaurések szavai nálunk nem hangzottak el, a csend segített tartósítani a formailag befejezett, de lezáratlan per utóhatásait. A másik út lehetőségét a *Népakarát* 1883. augusztus 23-i cikke, az egész évtized sajtójában egyetlen írás jelezte:

„Hosszú, 13 hétig tartó vizsgálat után megkezdődött a végtárgyalás, szerepelt a pörben kétszáz hivatalos tanú, azonfölül egy csomó önkéntes és vett tanúk. A tanúvallomások alatt hallottunk sokféle furfangos ügyvédi fogást, vonhatunk le belőle tanulságot! Tehát mi lett a tárgyalás eredménye! Semmi... a vádlottak szabadon bocsáttattak... itt is voltak a fővárosban, ez zsidóellenes zavargásokra szolgáltatott alkalmat, mely azóta egypár este ismétlődött. Ma még elámítható a nép könnyen, de rövid idő múlva a sok csalódások, megcsaladások után öntudatra ébred, s emberhez illően űzi el az ámító, csaló lelki kufárokat, kik a népet egymásra uszították annyiszor, s önérzete helyes tudatával kiáltja: Le a vallási és nemzetiségi rajongókkal! Le a hitvány gazság űzőivel!... Ez az emberiség átka, s tőle meg kell szabadulni az emberiségnek, ébredjete! Az ébredés korszaka elérkezett: ne szolgáljatok idegen érdeknek.”

„Néhányan húzzuk a vészharangot”

A *Népakarát* felhívása visszhang nélküli, magányos ajánlat maradt. A lezáratlan küzdelem befejezettnek minősítése előrevetítette a következményeket, meghatározta a per utóhatásait, megerősítette a századvég hamis

illúziókkal terelt világának mítoszait. Lángoló élességgel látta ezt meg másfél évtizeddel később Ady Endre:

„Néhány esztendő óta érezzük a butaság közeledését, halljuk a föld alatti dübörgést, figyeljük az aknamunkát. Mi néhányan húzzuk a vészharangot, lármázunk, prédikálunk, intünk hasztalan. Ma már a legkegyelmesebb államhatalom védnöksége mellett folyik a mulatság. Vadul, örültül, gonoszul.

Most, mikor az ország minden részéből érkeznek a veszedelmes hírek, még egyszer szólunk kell. Lássuk a maguk ijesztő voltában világosan a dolgokat.

Ez az ország tán sohasem volt olyan koldus, mint most s néhány évtizede, modern élete annyi tennivalót még nem mért rá, mint amennyi tennivalója most van. Szabadulás csak úgy történhetnék, ha szétrombolnának minden megmaradt kínai falat. A kínai falak mögött azonban nagyra növekedni engedett hatalom tanyázik. És e hatalom is megérezte a veszedelmet. Mikor látta, hogy a harc kikerülhetetlen, a falak lovagjai kezdtek harcba. Régi fogás. Így csináltak a körülzárt középkori rablólovagok is. A mostaninak pláne a formája sem új. Magyarul úgy hangzik a recipéje: »Ha baj van, itt vannak a zsidók. Az éhséget, a nyomort és mi minden bűnünket uszítsuk csillapítás okából a *zsidókra*.«

Ez a mai veszedelem. Így született meg újra. Így jósol szörnyű tragédiákat. Azért siettünk csak röviden feltárni, mert féltünk, hogy nem tudjuk az ügyészség cenzúráját elkerülni, ha ezekről a gázságokról kell írunk.

Sokat elértek már. Benne úszunk a szennyes árban. Már nemcsak hasznos dolog ebben az országban butának lenni, de előkelő divat is. Akinek van félténivalója vagy aki közeledő zavarosban akar halászni, egyaránt szaporázza lépteit a reakciós tábor felé...

Akik szembe merünk állni a veszedelemmel, kevesen vagyunk. Még a zsidóságtól is – melyeket a fekete seregek első martalékául szántak – hiába vártuk, várjuk a védekezést.

Bizony, mennyeknek országa, butaságnak országa lesz ez az ország.

A tizenkettedik órában, ez újabb vészharangvárásnál sem ajánlhatunk mást, mint tettünk és teszünk naponként. Keljenek föl a felvilágosodottság, értelmesség s liberalizmus minden hívei. Rá kell szorítanunk a hatalmon hazudókat a színt vallásra. Védekeznünk kell olyan elkeseredett erőfeszítéssel, mint harcolnak a buta reakció hitványai. Nehogy a mi becsületünkön maradjon egy apró folt is a bekövetkezendő nagy katasztrófa

vádjából. Ha harc közben győznek le bennünket, legyen. De a harcot meg kell harcolnunk... Ne várjuk meg... míg a butaság felgyújtja egészen ezt az országot, míg eltemetik ezt az országot a középkor visszamaradt istentelen rablólovagjai..." (*A menneknek országa*)

Látnoki sorai Adynak jelezték, hogy a perküzdlemben, a századforduló reakciós eszmerendszerében felsorakozó sötét erők árnyékukat a jövőre vetették.

Kutatóúton 1973-ban (2)

Jól áttekinthető, hogyan határozzák meg az álmegoldások, a látszatnyugalom fenntartása a per háromszögében elhelyezkedő csoportok – a közvélemény, az agresszív apparátus, a rágalmakkal szembeforduló erők – utóéletét.

Tiszaeszlárt ma Nyíregyháza felől vonattal vagy a Rakamazról induló autóbuszjáratokkal legjobban megközelíteni. A vasútállomás öt kilométerre van a községtől. Eötvös még csak Tokajig tudott utazni, a sáros utakon vergődött tovább, ma a helyi buszjárat háromnegyed órás várakozás után tíz perc alatt bevisz az állomásra a tanácsházához. Délután már tucatnyi idős ember neve és címe van jegyzetfüzetemben, segít Szakál Ferenc tanácselnök, Pásztor Lajos titkár, a tanári karból Oláh Gyula és Szokolczai László. A község gondjai nem keserűek, szövetkezetük jól működik, új vegyesboltjukat most építik, azon töprengenek, hogy javaikat tornaterem vagy új könyvtár szervezésére fordítsák, hogyan terjesszék ki a terhesrendelést, az egészségvédelmet. A vezetők községük közvéleményét, a múlt mozdíthatatlan kövületeként őrzött emlékeit jól ismerik, felkészítenek rá, mit hallok majd; mintha örülnének annak, hogy valaki belép az apák, nagyapák életének legendákkal elkerített rezervátumába, ami számukra, úgy vélték, felnyithatatlan; utamat kísérik, kockázatomat vállalhatóvá csökkentik, összegyűjtött tapasztalataimat a maguk tanulságaiként kezelik, ajtókat nyitnak meg előttem, amelyek az én szavamra nem nyílnának, szobákba vezetnek, ahol barátként fogadják őket, bemutatnak, bejelentenek, szándékomat, kérdéseimet segítenek elfogadtatni, így ülünk már az első estén Arday Miklósnál, megnyílik az idő, eredeti frissességében csordul a múlt.

– 1883. július 18-án születtem. 1882-ben ölték meg a lányt, hallottam már arról apámtól, mert ő is bent volt a tárgyaláson... hogy akkor ezt a Solymosi Esztert megölték, és hogy az igaz is volt, de hogy azt eltussolták...

– *Mit hallott róla?*

– Én azt hallottam, hogy hát behívták a zsinagógába, tudom is, hogy merre volt, úgy hívták: Tótfalu, annak a szélén állt, és ez a Solymosi Eszter bent járt az Ófaluban, mert cseléd lány volt, beküldte a gazdasszonya kékfestéért, amivel a falak alját elhúzzák... Húsvét szombatja volt. Bement a festéért, amikor jött vissza, behívták, hogy menjék be, aztán többet nem is jött ki. Odalett a lány.

– *A tárgyaláson ott volt az édesapja?*

– Ott... A nagyapám meg a községi bíró volt, Farkas Gábor...

– *Mit mondtak még?*

– Csak azt, hogy már megölték, és akkor a ruháját ráadták egy másik hullára. Mikor ezt megtudták, neki akartak menni a zsidóknak, jöttek cséppel, villával, hogy agyonverik őket. Akkor Farkas Gábor, az én nagyapám elébe állt a tömegnek. „Emberek, ne menjetek sehova, hagyjátok, családotok van, ki tudja, hogy ezek mivel vannak felfegyverkezve, köztük lőnek, aztán kinek a családja marad árván, majd a törvény elintézi...” A nagyapám, hogy így járt el, kapott a királytól egy ezüst érdemkeresztet, láttam, ha ment valahová, akkor mindig kitűzte a mellére...

– *Mire emlékszik, mit mondott el az édesapja és a nagyapja, miért akarták volna Solymosi Esztert megölni?*

– Azt mondták, úgy hallották, hogy a keresztény vére szükségük van a pászkasütéshez meg a metéléshez. Hát én így hallottam mint gyerek abban az időben. Sokáig mondták ezt, még egy nőta is volt, tréfás gyerek voltam, hát megtanultam...

– *Hallott arról, hogy jártak-e itt mások is a per idején?*

– Hát... nem... erről nem tudok... Volt egy ügyvédjük... már nem tudom...

– *Eötvös Károly?*

– Nem úgy hívták... más volt... erről nem tudok...

Szállásomra megyünk, meghallgatom közben a lebontott házak balladáját. L. I. nagyanyja tanú volt 1883-ban a nyíregyházi tárgyaláson, az ártatlanul vádoltak mellett vallott, a legenda szerint ezért sok pénzt kapott, a pénzt házának téglái közé rejtette, fél esztendővel ezelőtt, mikor a régi házat lebontották, sokan elmentek a faluból, keresték a pénzt, feldúlták a

törmeléket is. Húsz évvel ezelőtt H.-ék házának bontásakor történt meg ugyanez, nemcsak a rokonság, idegenek is összegyűltek, remélték, maradt valami a hajdan elrejtett pénzből, amit azoknak osztottak, akik a perben a védelem mellett tanúskodtak. Másnap hatodik osztályosokkal folytatom a beszélgetést, közepes tanulmányi eredményű osztály, tizenkét-tizenhárom esztendősek a gyerekek, jobb és rosszabb tanuló egyaránt van közöttük, legtöbben ismerik az évszázados történetet.

Első változat:

– Én úgy hallottam, hogy Esztert elküldte a gazdaasszonya mészért, de többet már nem is jött vissza, és azt mondták, hogy a zsidók bevitték a templomba, és bezárták egy pincébe, és aztán a többit már nem tudom, csak azt, hogy a szokásuk az volt, hogy a vérből páskát sütöttek...

– *Mikor hallottad ezt?*

– Egyszer a „Kék fény” után a nagymama hozta fel. A gyilkosság után. Engem érdekelt a dolog, hát elmesélte...

Második változat:

– Én annyit hallottam, hogy bezárták a templomba, harmadnapra megölték, aztán kihozták, és egy háromméteres gödörbe temették...

– *Hallottál-e valamit arról, hogy ha ez valóban így történt volna, mi lehetett volna az oka?*

– Hát lehet, hogy valami rosszat csinált, és azért. Lehet, hogy másért...

Harmadik változat:

– Én úgy hallottam, hogy elküldték a boltba, és a boltossal a zsidók megbeszélték, hogy mit akarnak tenni, és a boltos akkor rázárta az ajtót, mire bementek, és elvágta a nyakát, mert az ünnepnapkor a keresztények vérével valamit csinálnak...

– *Hallott valaki arról, hogy a holttestet megtalálták, és a nyaka ép volt?*

Első változat:

– A Tiszában egy ember megtalálta, de azt aztán megcáfolták, mert kifizették, hogy mondja azt, hogy az Eszter volt, pedig nem az volt...

Második változat:

– Meglátták a Tiszában a halászok, és nem akarták, hogy rájuk fogják a gyilkosságot, hát eldugták a nádasba. Aztán meglelték a katonák, és amiért nem jelentkezett senki, hogy kié volt, eltemették.

Harmadik változat:

– Mikor a holttestet megtalálták, levették róla az ujjlenyomatokat, mert már akkor is volt ilyen, látták belőle, hogy nem helyi lakos, a katonaság és a

rendőrség úgy gondolta, hogy a zsidók valamelyike, ki is kellett őket innen telepíteni vagy lelődözni.

– *Hallottatok arról, hogy van olyan könyv, amelyikben pontosan le van írva, hogy mi az igazság?*

Első válasz:

– H. bácsinál is van egy könyv... de háromféle könyv is van. Egy, ami rendes, azt nem tudom, kinél van... a H. bácsinál csak az van, aminek a fele igaz, fele nem, meg van olyan könyv is, amiben egy csepp sem igaz...

Második válasz:

– Én azt is hallottam, hogy valamelyik könyvben benne van egy Móric nevű fiú, aki szerette Esztert, de az Eszter nem szerette, mert csúnya volt, és ő paktált ezért a zsidókkal, hogy tegyék el láb alól, aztán meg bejelentette...

Részlet a beszélgetésből:

– *Hallottatok valamit arról, hogy a második világháborúban mi volt a zsidók sorsa?*

Válasz 1.:

– Én azt tudom, hogy megölték őket, és a Tiszába dobták.

– *Miért? Hallottál erről?*

– Hát mert nem dolgoztak... Csak úgy raboltak... Nem is... hogy mondjam... ingyen éltek...

Válasz 2.:

– A német nép keresztény nép volt, és azt akarták, hogy másfélék ne legyenek, ezért gázkamrában megölték őket...

Válasz 3.:

– Én azt hallottam, hogy elvitték őket Budapestre, és ott a Dunába lőtték őket...

– *Hallottátok ezt a szót, hogy fasiszta?*

Mind:

– Igen...

– *Ki tudná megmondani, mit jelent?*

Válasz 4.:

– Többet nem nagyon hallottam, csak a nevet...

Válasz 5.:

– A németek a második világháborúban el akarták foglalni az egész világot, és nagy terrort csináltak a munkások ellen, erre azok adták nekik ezt a nevet...

Újonnan szerzett barátom, rajztanárjuk, Sz. újtukra bocsátja a gyerekeket, elvezet a régi Ófalu irányába. A régi zsidó temető helyén legelő, a tizennégy düledező sírkő közelében egy asszony vizet mer, évtizedek óta lakik a szomszédban. Kurucz Józsefné, közel jár a hatvanhoz, szívesen válaszol a kérdésekre.

– Nagyon sokat meséltek arról, hát hogyan meséltek volna, a szüleim téli estéken mindig mondták, mit tudtuk mi, mi a valóság, gyerekek voltunk...

– *Gondolkoztak-e azon, hogy mi oka lehetett volna a feltételezett gyilkosságnak?*

– Hát mi nem gondolkoztunk rajta... hát szóval gondolkoztunk, de mi nem voltunk azzal tisztában, hogy egyáltalán létezhet-e ilyesmi vagy nem...

Megyünk a fiatal tanítóval a Rákóczi utcán, új címeket, neveket díktál, az egyik kapu mögött idős férfi, a tanító megmondja nevét, hozzá fordulunk, egy óra múlva már kopogunk ajtaján, az egyetlen zsidó család Tiszaeszláron, feleségével fogad, bevezet szobájába, a tanítóval is most találkoznak személyesen először.

Beszélgetés Friedmann Ernővel és feleségével (részlet):

Az asszony: Volt már valahol ezzel a kérdéssel? Érdeklődött már?

– *Igen...*

Az asszony: Azt mondja meg, kérem, hogy lehet, hogy az emberekben ez így maradjon meg még 1973-ban is?

– *Azért vagyok itt, hogy ezen gondolkozzak.*

Az asszony: Pedig most már annyira fejlődtek az emberek egy ilyen kis községben is... És mégis...

– *Az édesapja mit mondott el a perről?*

A férfi: Nem beszélt róla... Csak néha mondta: hagyjátok, gondolni se gondoljatok vele, nem volt abból semmi se igaz.

– *Az iskolában sem esett róla szó?*

A férfi: Soha, soha... Nagyon rendes tanítónk volt velünk, Szabó Gerson, úgyhogy itten arról nem volt egy szó se...

– *Nem tapasztalta, hogy az emberekben emlékként éltek a vádak?*

A férfi: Az emberek még ma is hiszik. Hallgassa csak meg a tözsomszédunkat, K.-t. Biztosan mondaná, hogy igaz volt.

– *Azt hallom, hogy régen, de még a per idején is jó viszony volt itt a zsidósággal. Mit tudnak arról, hogyan hihatték el az emberek mégis a rágalmakat?*

A férfi: Mert volna csak valaki szólni az Ónody képviselő ellen... Vagy a csendőr, a Recsky Bandi ellen... Akit az aztán befogott...

– Mégis mondott valamit azokról az időkről az édesapja...

A férfi: Hát mondott. Voltak, kérem, azok között, akiket a Recsky Bandi bevitt, tutajosok... De ezek olyan buta emberek voltak... máramarosiak... azt sem tudták, kérem, hogy kétszer kettő négy. Ide is bejöttek többször, valamit megittak, a holmijukat otthagyták a Tiszán, de már reszkettek a szüleim, amikor azok bejöttek... buták voltak, piszkosak... Tessék meggondolni, hogy ilyen buta embereket befogott egy Recsky Bandi. Kínozták őket, muszáj volt nekik vallani... Mindent mondtak, ami nem volt igaz, azt is. Amit a Recsky nekik mondott. „Igaz, igaz, igaz, igaz”, és kész a kocsi... És aztán rajta maradt az embereken az egész... Rengeteg víz van a Tiszában... De azt a Tisza vize nem mossa le...

– Voltak-e itt a faluban olyanok, akik az igazságot hitték el? Akik elfogadták a felmentő ítélet bizonyítását?

A férfi: Még aki hitte, még az sem merte bevallani... Mert félt attól, hogy akkor nem fogják beírni kepébe... nem fog földet kapni harmadra... nem mert szólni senki... Mozdulni sem mertek, kérem...

Arday Gábor családjához többször visszamentem. A beszélgetés először nehezen indult.

Arday Gábor: No, hát, nagyapám tanú volt. De erről az egész ügyről nem szívesen beszélnék...

– Sok mindent hallottam már, szeretnék minden emléket összegyűjteni.

Arday Gábor: Kérem... valamikor itt, a tiszaeszlári református egyháznál megvolt egy könyv, Láposi Jánosnál, az akkori református lelkipásztornál... ahogy ment a tárgyalás, az mindennap lejegyezte a tárgyalás menetét, és könyv alakban meg is jelentette. Na de mikor eldőlt a per, a könyvet továbbadni nem volt szabad, a tiszaeszlári egyház tulajdona maradt, és aki kíváncsi volt, hogy mint történt, ott, az egyházi irodában tanulmányozhatta az iratot. De a mostani lelkipásztortul kérdeztem már, megvan-e ez a könyve Láposi Jánosnak, azt mondta, hogy ő mán felkutatót minden iratot, de nem találkozott vele. Ennyit tudok róla... A hadjárat is közbejött, hát lehet, hogy elkallódott.

– Mit hallott még?

Arday Gábor: Hát a hulla nem Solymosi Eszteré volt, ezt mondták az akkori emberek, az én apám is, javakorabeli ember volt, el is ment ő is megnézni, a mostohaapja a bíró volt, Farkas Gábor...

– *Milyen viszonyban éltek a per után az itt maradt zsidókkal?*

Ardayné Pásztor Júlia: Azt hallottam, hogy a gyerekeket tiltották tőlük, ne nagyon menjenek a házaik körül. Én 1904-ben születtem. Kislány voltam, közel lakott hozzánk egy zsidó család. Volt ott olyan kislány, mint én. Hát barátnők voltunk, de nagyon tiltottak a szüleim, és hitték abban az időbe, hogy megtörtént, szóval féltek, meg hitték is, hogy az igaz volt...

Arday Gábor: Hát hitték...

– *Mivel magyarázták?*

Arday Gábor: Hát beszéltek arról sok mindent... hogy keresztény vére van szükségük, ilyeneket mondtak...

– *Azok, akik leírják a régi eseményeket, elmondják, hogy hivatkoztak arra is: lehetetlenné tette a vádat az is, hogy a Biblia törvényei tiltják a vér használatát.*

Arday Gábor: Hát ezt mi is tapasztaltuk, hogy a zsidók még a levágott állati húst is, ugyebár, mennyire kiáztatták...

– *Annak idején ezt mások is tudhatták?*

Arday Gábor: Én azt hiszem... Még a baromfit sem vágták le odahaza, hanem vitték a metszőhöz...

Arday József: Aztán a Biblia közkezen forgott a református családoknál, és az Ótestamentum, ami hát a zsidó vallás alapja, az mindenkinek a kezében volt...

A polcon könyvek, közöttük *A nagy per*. Megkérdezem, mi a véleményük arról, amit Eötvös Károly dokumentál.

Arday József: Én nagyon őszintén mondom, nem tud meggyőzni, mert sok helyen ellentmondásba kerül...

– *Mit gondolnak, ismerik Eötvös könyvét többen?*

Arday József: Sajnos csak azokat tudnám felsorolni, akik tulajdonképpen nem tiszaeszláriaknak számítanak, de itt élnek. De olyanokat tudok, akik olvasták, csak már azóta nincsenek itt. De hogy így Tiszaeszláron vagy másutt könyvtárban meglenne, azt nem hiszem.

– *Hol vette a könyvet?*

Arday József: Tiszalökön, a könyvesboltban...

– *Látta a kirakatban?*

Arday József: Láttam a kirakatban, de már azelőtt is tudtam róla, hogy van ez a könyv, és feltétlenül érdekelt. Már antikváriumban is kerestem, de sajnos nem akadtam rá.

– *Mivel foglalkozik?*

Arday József: Inszeminátor vagyok, mesterséges megtermékenyítéssel foglalkozom. 1960-ig gazdálkodtunk idehaza. Kilenc évig voltam téeszelnök, majd három évig voltam üzemegység-vezető. Ezután mentem el iskolára, és akkor szereztem ezt a képesítést, másfél éve csinálom.

– Mit gondolnak, ha 1904-ben, mikor Eötvös Károly A nagy pert írta, eljön Tiszaeszlárra, mit tapasztalt volna?

Arday Gábor: Hát 1904-ben már ezek az akkori emberek, akik javakorabeli emberek voltak az eset megtörténtekor, már őszbe hajló emberek voltak. Ők már napirendre tértek felette, és az én véleményem szerint nem is robbantak volna.

Arday József: Elfogadták volna, hogy jól van: így van. Mikor a tárgyalás befejeződött, nem csináltak semmiféle szervezkedést...

Ardayné Pásztor Júlia: De az akkori öregek, akik átérték, mind hitték, hogy a vád igaz volt. Arday nagyapámtól hallottam, hogy a tárgyaláson napokat áttűntettek.

– De ha bizonyosság nem volt, mit gondolnak, miért hittek mégis inkább a rágalomnak?

Arday József: Általában én azt olyan emberi tulajdonságnak látom, mikor hát a nagyobb többség, amit közvéleménynek nevezünk, nem meggondolás alapján szól vagy cselekszik, hanem a nagyobb hang vagy a nagyobb tömeg után ösztönszerűleg hajlik... És az ellenkezőjét itt nekik senki sem magyarázta el... Most már viszont nagyon régen szóba se kerül...

– A gyerekek ismerik a történetet. Úgy őrizték meg, ahogy az öregektől hallották?

Arday József: Igen... Minden gyerek hallotta, ha mástól nem, a szüleitől...

– Iskolában régen vagy újabban beszéltek róla?

Arday József: Úgy tudom, nem. Ha így visszaemlékezem, még az én gyerekkoromban sem, se így, se úgy nem volt nyílt állásfoglalás, pedig mondjuk akkor divatos lett volna azt mondani, hogy megtörtént. De nem, iskolában ilyesmiről soha nem beszéltek, nem is beszélnek.

Magnetofontekercseim, jegyzeteim gyűlnek, szavukat megőrzöm, kedvüket, amivel a lezárt múltat résnyire nyitják, segíték ébren tartani.

A magyar századforduló mesterséges csendje a XIX. század társadalmi problémáit lezáratlanul próbálta átmenteni, ez bátorította azt a magatartást, amelyik a feszültségek levezetésére az igazi szociális kérdések helyett mindig a zsidókérdést helyezte előtérbe, társadalmi változások helyett alantas indulatok kiélésére ösztönzött. A tőke további koncentrálódásának időszakában a szűk, de vagyonos zsidó kapitalista réteg létének problémája sohasem a társadalmi szerkezet mérlegelésének igényével merült fel, mindig csak oly módon, hogy keressenek a gazdag zsidók kevesebbet, és gyűjthessen a nem zsidó tőke többet. A modern antiszemitizmus a zsidóság elleni általános uszítást tette mindenféle akciójának jelszavául. Ha a század végén a visszahúzó erők a fejlődést jelentő polgárosodást támadták, a zsidóságot általában vagyonosnak minősítették; az első világháborút követő mozgalmak ugyanígy általánosítva, a „baloldalt” látták a zsidókban, és szervezték meg Pesten, Siófokon, Orgoványban a kommunisták kivégzése mellett a zsidók legyilkolását.

Bary könyve először 1933-ban, Hitler hatalomra kerülésének esztendejében jelent meg, körülbelül egy időben azzal, hogy a vak gyűlölet szimbólumaként a németországi vakok egyesülete elhatározta, hogy kizárja sorából a vak zsidókat. Az idő, miért ne mondjuk ki, azt a gépezetet igazolta, amelyet Tiszaeszlár megteremtett. A „késleltetett robbanás” – kimondhatatlanul szörnyűbb detonációval – annak a modellnek a működési mintája szerint következett be, amelyik 1882-ben létrejött. Bary pertechnikája még múlt századian lokalizált körülmények között érvényesült, könyve már a rágalom születésének XX. századi technikájára utal: nagyobb apparátust mozgat, szenvedélyeit nyíltan fogalmazza, borítólapján az egykori debreceni küldöttség ajándékának, a bekötött szemű Justitia-szobornak mása kezében vörös pallos; gondolatvilága, érvrendszere hamarosan a náci Németország egyik vezérlapjának, a *Der Stürmer*nek forrásanyaga, éppen azokban a hónapokban, amikor Hitler már kijelentette: „Egy állam, amely a fajok megmérgezésének mai korszakában a maga legjobb faji elemeinek ápolására szenteli magát, egy napon a föld urává lesz.” És alig néhány évvel később, a Bary-könyv második-harmadik kiadásának hónapjaiban Husz Richárd egyetemi jegyzete, amely a tiszaeszlári perre hivatkozva kijelenti, hogy a vérvád tudományosan, történelmileg bizonyított, már hivatalos tankönyv az egyetemeken. A hazai fasizmus mestere-

it túllícitáló hévvel kereste elődeit. Endre László nyilas belügyminiszter 1944-ben azt hirdette, hogy „Európa zsidótlanítása nem a német birodalom nagy vezérétől indult ki, hanem Szegedről. A szegedi gondolat lényege az volt, hogy bármi áron meg kell szabadítani hazánkat a zsidóságtól.” A gépezetet ekkor már semmi nem akadályozta működésében, forgási sebessége – amelyet a maga korában az eötvösi magatartás még lassított – iszonyatosan felgyorsult, évszázada ismert helyzetek, magatartások minden képzeletet felülmúló új mintáit termelte ki.

Kihallgatási jegyzőkönyv 1945-ből:

„– Hány éves?

– Tizenhat.

– Miért hozták ide?

– Én nem tudom, azt mondják, azért, mert négy zsidót megöltem, de nem vagyok bűnös. Én a számonkérők között voltam, és az volt a dolgunk, hogy a zsidókat megöljük.

– Miért ölte meg őket?

– Az volt a parancsom.

– Hogy ölte meg őket?

– Napközben összefogdostuk őket, pincébe zártuk valamennyit. Este kihajtottuk őket a Duna partjára. Sorba állítottuk őket, sortüzet adtunk, a holmijukat lehúztuk róluk, és belöktük őket a Dunába!

– Négyet ölt meg?

– Én csak az utolsó nap voltam szolgálatban.

– Nem sajnálta ezeket az embereket?

– Zsidók voltak...”

Magatartás és feladat

(2)

Eötvös cselekvéseinek határát is azok az erők szabták meg, amelyek a közvélemény hangulatát, az agresszív erőket irányították. Zárt térben dolgozott, lehetőségeinek végső pontjára jutott el, magányos példáját állította szembe a szokásjoggal, a „befejezetlen múlt” nyitva hagyásának történelmi örökségével; munkájának bére a teljes népszerűtlenség, az 1884-i választási kudarc akkor érte, mikor már tizenkét éve köztiszteletben álló tagja volt a parlamentnek. Változatlan hevességgel írta tovább cikkeit, az

aktív közéleti szereplés formáit kereste. Cselekvésrendszerének négy jól megkülönböztetett szakasza: a per manipulációs gépezetének szétverése, a vádlottak ellenállásának megszervezése, életük-szabadulásuk kiharcolása, a per körülményeinek dokumentálása az utókor számára.

A közhangulat alakításában nagy szerepet játszott a közömbös többség. Mozdulatlansága látszólagos volt, a kiszabadult áldozatok iránt mutatott részvéte fedezet nélküli, később a nemzeti tragédiák néma tanújaként azt a „történelmi viselkedési formát” képviselte, amely távol tartva magát az eseményektől, a manipuláló népelnyomó hatalom bázisát erősítette. Eötvös, mikor a per történetét feljegyezte, nem csak a vád apparátusát, ezt a közömbös társadalmi alakzatot is támadta, megsejtve, mivé formálódik még. Huszonegy évvel a végtárgyalás után megjelent könyvének célja a tények megőrzése:

„...hogya lehetett volna hatása az igazságnak a szenvedélyek lángolása közben? Ki ismerhette volna azt el? – írja *A nagy per* előszavában. – Aki ismerte volna: annak alig volt rá szüksége. Ahol szükséges lett volna: ott nem hallgattak volna rá. Az erkölcsi fejlődés igazságai nem úgy hatnak, mint a villám, mely ketté tudja hasítani a legsötétebb felleget is. A harcosszenvedélyek füstföllegeit nem tudja az egyszerű igazság szétoszlatni. Idő, türelem, nyugalmas korszak kell ahhoz. S azt be kell várni.

Íme, az ok: amiért húsz esztendeig késtem.

De tovább késni mégsem célszerű.

Sok tanúja és sok szereplője él még a nagy per által fölkellett mozgalomnak. E tanúkra és szereplőkre szükségem van. Elmúlásukat bevárnom nem lehet. Ki lenne akkor művem adatainak s egész tartalmának élő bírója és figyelmes felvigyázója?”

Mindabból, amit megtehetett, félbe semmit nem hagyott. Szembefordult azzal a gyakorlattal, amely illúzióvilágot táplált, zárójelek közé tette megoldatlan kérdéseit, és álmegoldásokkal hitegette önmagát. A megválaszolatlan korproblémákat így a társadalom köztudatában tartotta, megoldásukat közvetlenül időszerű feladatnak hirdette, a nemzet önbizalmát nem a tévedések felszínre hozásától féltette, hanem a hamis tudatformák rögzítésétől, természetesnek tartva, hogy a valóság nemcsak abból áll, ami eredményes és előnyös, de abból is, ami kedvezőtlen és hibás. A feszültségeket tartósító látszatmegoldások helyett az események gyökeréig leásó, kutató nyugtalanság vezette, nem a gondolatok nélküli csend nyugalomát kívánta, hanem küzdelmes, a történelmi feladatokhoz méltó hétköznapiakat.

Ahol ismerik a világban a per történetét, ezt jegyezték meg róla, erről tájékozatlanok itthon azok, akik alakját belemossák a századvég joviális hangulatába. Mikor kilencven esztendeje kilépett a nyíregyházi bíróság tanácsterméből, nem gondolhatta, hogy a gépezet, melynek szétverésében kora megakadályozta, elképzelhetetlen méretű tömegpusztítást készít elő; azt sem tudhatta, hogy félbeszakított küzdelmét százados utókorára testálja. Magatartása jelentőségéből azóta nem vesztett, példája sem, amely kortársait a vélt és valóságos helyzetük közötti szakadékok felismerésére, illúziók és tények megütköztetésére ösztönözte. A közfigyelem – jelenne meg munkásságáról méltó monográfia, írják végre nevét utcatáblára, helyeznék *A nagy pert* Tiszaeszlár könyvtárának, lakóinak polcára, a végtárgyalás jegyzőkönyvét iskolája gyűjteményébe –, ha teljesítményének jelentőségét nem is ismerné, ismeretlenségét enyhítené.

Mióta a tisaeszlári per nyomában járok, sokan kérdezték tőlem: mi izgat benne elsősorban? Mit kutatok a múltból egy olyan világban, amely néhány, nyíltan fajüldöző rendszer kivételével már régen törvényei közé emelte az emberi egyenlőséget? Mit mondhatok erre? Hogy más munkáimban is egy gondolatkört próbálok körüljárni, s lehetőleg módszeresen kifejtteni: a feltáratlan tények feltárása izgat, az igazsághoz való emberi jog mindenekfelett álló létszüksége. Vagy felelhetném azt, hogy kortársa vagyok egy nemzedéknek, amelyik emberségének próbája éppen az, hogy elfogadja-e egyenlő értékűnek a más fajtájú és más színű, más kultúrájú embert; s hogy kortársa voltam egy nemzedéknek, amelynek nevében a háború után Malraux az UNESCO első konferenciáján ezt mondta:

„Ezen a világon olyan természetű volt a szenvedés, hogy itt maradt velünk szemtől szembe nemcsak drámai, hanem inkább metafizikai jellegével, és az ember arra kényszerült, hogy felelősséget vállaljon, nemcsak azért, amit tenni akart, nemcsak azért, amit tenni szeretne, hanem azért is, amit magáról gondol.”

Egyetlen, nemzetisége, vallása, meggyőződése miatt üldözött ember sorsa is az egész emberiségért érzett felelősséget ébreszti fel. A hajdani lezáratlan pert is csak az utókor zárhatja le, miközben szembenézve önmaga múltjával, a megváltozott társadalmi feltételek között folytatja a gondolkodás évszázados rendetlenségének eltakarítását.

A végiggondolás szorongató kalandjai

UTÓSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ

I

Sok levelet kaptam *A vizsgálat iratai* című könyvem első megjelenését követő napokban. Az egyik így szólt:

„Az *Esti Hírlap* 1976. június 3-i számában interjú jelent meg önnel. Ezzel a mondattal fejeződik be: »Érdekes útra készül. Tiszaeszláron rendeznek holnap este könyvheti találkozót a helybeli olvasókkal.« Engedje meg, hogy ezzel kapcsolatban megkérdezzem, az estéről jelent-e meg valami cikk, tudósítás, és ha igen, melyik lapban. Szíves választát előre is megköszönve, tisztelő híve: Dr. Kovács László, 1051 Budapest, Arany János utca 27.”

Megírtam a választ a levelekre, dr. Kovács László soraira is: a találkozót jól sikerült, beszámoló nem jelent meg róla, a sokféle könyvheti program ismertetése megtölthetne jó néhány újságot.

Azért az eset nem volt ilyen egyszerű. Éppen hét esztendeje a levélváltásnak. Eljött az ideje, hogy a kurta választ kiegészítsem. Egy könyv hatása nehezen mérhető le. Most a második kiadás előkészítése közben mégis van mondanivalóm erről.

Ha visszagondolok első tisztaeszlári utamra, az 1973-asra, ma már mosolyognom kell a gyanútlanúságomon. Levéllel jeleztem az érkezésemet. A helyi autóbuszjáráttal érkeztem, sokáig várakoztam az iskola tanári szobájában, végre Szakolczai Lászlóra, a fiatal, készséges tanítóra bízta. Induljon... de merre?

Megyünk az eszlári Kossuth utcán, befordulunk a napközisek portájára, a kertben fonnyadt virágok, a teremben pörköltjüket fogyasztó gyerekek, egy félreeső asztalnál természetes, világos szemű férfi, közel a hatvanhoz; Mikszáth-regényekből lépnek elő ilyen tekintettel a falu bölcsei, súlyos léptekkel, vidám arccal. Széles karmozdulat, már az első mondatra bizalmas felelet, miközben azért az idegent rejtett pillantással méregeti, a

gyerekzsivajban csendet parancsoló, nem hangos kiáltás, invitálás, készség a barátkozásra, szavak nélküli faggatás: ki vagy, mit akarsz itt, miféle sors vetett a falunkba? Így ismerkedtem meg Oláh Gyulával.

A gyanútlanágom? Sejtettem ugyan, hogy nehezen, mégis azt hittem, hogy azért az idegen előtt is megnyílhat a falu zárt közössége, és órák, napok alatt kitárulhat előttem a múlt, a régi idők emlékekben őrzött, tudatmélybe rejtett üzenete. Budapesti vagyok, itt születtem. De átéltem a háborút, gyerekfejjel megtudtam, milyen egy szalmazsákra kényszerülni soha nem látott emberekkel; később, ifjúságomban sokat jártam az országot, már húszévesen eljutottam távoli kis falvakba, azután 1950-től három év katonaság, közben cellák, munkaszolgálatos barakkok. Magányom legtöbbször ma is feltörhetetlen, de mégis: elég gyorsan tudok kapcsolatot találni ismeretlen emberekkel. Féldecivel is, ital nélkül is. Gyorsan megy az ismerkedés, bár tudom, közben méregetnek. Oláh Gyula a falu egyik legtekintélyesebb embere, akihez a fiatal tanító elvezetett, végighallgat, azt mondja, indulhatunk, őt is érdekli, hogy mit gondolnak ma az emberek az egykori vérvádperről, menjünk először a legöregebb Ardayhoz.

Rábíztam magam. Előtte megnyíltak az ajtók. Ő is élvezte, hogy titkok kulcsait tartja a kezében; azt hiszem, érdekelni kezdte az, ami engem érdekelt... Ismerte jól a falut. De: milyen most más nézetből, a múlt felől?

Gyanútlan voltam?

Bíztam benne, hogy így kell, ezzel a gyanútlanággal lehet csak elindulni. Kapcsolatok, előkészületek nélkül. Egyszer csak ott állni az idegen utcán a sokat megélt tanítóval, a csendes portákon, az istállók előtt, a réteken a gyerekek között.

Nem csak kérdeztem, beszéltem magam is. Az életemről, erről a könyvről, ami akkor még csak a fejemben volt készen. Mindenkinék arról beszéltem, amire éppen kíváncsi volt. Már az első délután többször kellett szalagot cserélnem a magnetofonon. Estére körülbelül megismertük egymás életét: Oláh Gyula az enyémet, én az övét, miközben az öregeket faggattam. Mit éreztem az első beszélgetéseken? Leginkább azt, hogy mennyire megváltoztathatatlanul kövesednek a legendák, a hamis tudat vízjelei. Megmondta nekem Oláh Gyula rögtön, de megmondták némi zavarral másnap a község vezetői is: itt ma is úgy gondolják legtöbbször, hogy 1882 áprilisában az eszlári zsinagógában elmetszették Solymosi Eszter nyakát. Így hát, mint kérdező, az első pillanattól szemben álltam kérdezettjeim-

mel, mondhatnám: a közvéleménnyel. De a szembenállásunkban is benne volt (így tudnám csak nevezni) a megértés figyelme.

2

Ha végiggondolom, mióta öntudatra ébredtem, én a hamis tudat megnyilvánulásai, pusztítása, embert-erkölcsöt szétmaró roncsolásaival igyekeztem szembefordulni. A magam téves tudatvilágával is, amikor felismerem a gondolataimban valamilyen mérget. De mindig azt tapasztaltam, hogy a tudat ellentéteinek oldásában az első lépés a másokkal szembeni tolerancia. Ez pedig maga a vita. Ami a küzdelem fegyvere, vagy jobb szó rá, hogy a gyógyszere. Mert a megértés korántsem feltétlenül egyetértés. Inkább: módszer. Eltelt az életemből fél évszázad. Sok hiábavalóságot láttam. Tudomásul kellett vennem, hogy nincs mentség, a sorsok, a helyzetek megismétlik önmagukat. A történelem is. Úgy érzem, mégsem érne semmit az életem, ha nem keresném a meghúzódnak, a mindenáron túlélni próbálók sekélyes önbiztosítása helyett a bele nem nyugvás méltóságának lehetőségeit. Nem hiszek ma már abban, amiben ifjúságomban hittem, hogy a magányos szó, a személyes tett bármit egymagában megváltoztathat. De azt tudom, hogy rögzíteni kell az élet jelenségeit, el kell végezni a végiggondolás felszabadító cselekvését. Mert ez az első lépés ahhoz, hogy esetleg mások is felismerjék azt, amit az egyes felismer. Úgy kell itt hagynunk magunk után, amit átéltünk, amit láttunk, hogy néven neveztük.

Féja Géza mondja el a *Viharsarokban*, hogy aki egy faluban meg akarja ismerni a valót, az mindig a szélső ház, a legszegényebbek, a leginkább kivetettek küszöbét lépje át először. Ez így van. De hozzátehetem: az, aki egy tudatvilág mélyére akar leereszkedni, aki nem egyszerűen az életmódot, a szociális körülményeket, hanem a gondolkodás, a mentalitás karakterét akarja megismerni, az tegye ki az asztalra a maga gondolatait is. Így hát minden portán, ahol csak megfordultunk, mielőtt bekapcsoltam a magnetofonomat, vagy miközben futott a szalag, elmondtam, mit keresek, miért itt.

Az első látogatás után többször is visszamentem. Úgy tudom, könyvemből a három és fél ezer lakosú községben több mint százötven példány van. Aki a könyvet elolvasta, meggyőződhetett arról, hogy nem szépítettem meg a beszélgetéseket. Arday József egyik alkalommal, vagy hetven

érdeklődő előtt, a már felépült új művelődési házban azt ajánlotta, hogy nevezzenek engem ezentúl Tiszaeszlár írójának. Elüldögéltem egy másik alkalommal Ardayék istállója előtt, mert éppen akkor érkeztem, amikor az állatokkal voltak elfoglalva. Megszokott, pontos mozdulatok. A vödörök, csutakoló kefék, a vasvillák mozgása, a család összetartó tevékenysége. Megismerkedem Arday József a pesti egyetemen állatorvosnak tanuló, azon a nyárelőn otthon éppen szigorlataira készülő fiával, kisdíák volt még, mikor először Eszlárra érkeztem. Látom a nemzedékek növekedését, szó esik arról is, amiről legelőször beszélgettünk. Oláh Gyula azóta már nyugdíjas apja örökébe lépett, ő az iskola új igazgatója. Érdeklődéséből azt érzem, nem maradtak hatás nélkül a beszélgetések. Pásztor Lajos a tanács titkára. Szikár és pontos. Községe ügyei hivatali idő alatt-után a fejében, aktái nem porosak, ajtaja panasz, kérelem előtt nyitva áll. Több levélváltásunk volt. Rövidítve közlöm 1977. január 19-én, könyvem első megjelenése után fél esztendővel kelt levelét:

„Kedves Iván! Mind a magam, mind pedig Szakál Feri tanácselnökünk nevében tiszta szívből jövő baráti szeretettel köszöntelek. Minél előbb gyere, szeretettel várnak barátaid és minden kedves olvasód. Hadd valljam itt be Neked, hogy azért, mert nem írtam, már *A vizsgálat iratai* megjelenése előtt is figyelemmel kísértük munkáidat, így például a Krúdy Gyula Solymosi Eszter könyvéről megjelent cikket. Ennek az írásodnak köszönhető, hogy felfigyeltem Krúdy könyvére, és sikerült is megvásárolnom. Egy másik írásod hatására kezdtem kutatni Eötvös Károly munkái után. A nyíregyházi antikvárium könyvesboltban 14 kötetet találtam és vásároltam meg Eötvös Károlytól, amelyeket még a Révai Testvérek adtak ki. A Szépirodalmi Kiadó 1968. évi kiadásából megvan még *A nagy per*. Amennyire időm engedi, nagy élvezettel és érdeklődéssel olvasom azokat.

Úgy döntöttünk, hogy az 1976. június 4-i író-olvasó találkozó honoráriumából, amit könyvtárunk fejlesztésére ajánlottál fel, *A vizsgálat iratait* vásároljuk meg 50 példányban. A köteteket az irodalmat szeretők, a mű iránt érdeklődők között osztottuk szét. Így hát könyved sok család erekléi közé került be. Biztosak vagyunk benne, hogy az egész település lakossága megismeri a könyv tartalmát, ami segít megérteni a jelen összefüggéseit. Ezt az összefüggést munkád nagy értékének tartom. Ezzel már bizonyos véleményt is mondtam. Be kell vallanom, hogy könyveddel egy időben elolvastam Eötvös Károly és Krúdy Gyula műveit is, és így kerek egészében látom az esetet és körülményeit. Arra jöttem rá viszont, hogy

ahányszor olvasom a könyvedet, mindig többet értek meg az összefüggésekből.

A múlt évi könyvhétre megjelent másik könyvedet, *A futárt* is elolvastam, majd a *Magyar Nemzet* 1976/151. számában Lengyel Balázs kritikáját. A Te egyik, itt nálunk elhangzott megállapításod szavaival tudom summázni érzésemet: milyen szívszorító az együvé valók egymás ellen állítása.

Befejezésül még visszatérek arra, mit egy korábbi leveledben írtál, hogy össze kellene gyűjteni a régi perrel kapcsolatos anyagot – ami fellelhető és megszerezhető –, és azt könyvtárunkban elhelyezni. Titkos tervem, hogy az általam összegyűjtött anyag is bekerüljön a gyűjteménybe, amely a könyvtaré, illetve a községe lesz. A mielőbbi viszontlátás reményében búcsúzom. Szeretettel ölel barátod, Pásztor Lajos”

3

Mikor 1973-ban először Tiszaeszlárra utaztam, mikor elsősorban a Szabó Ervin Könyvtárban a régi jegyzőkönyvek, a peranyag, a világsajtóban megjelent írások után kutattam, és mikor könyvemen dolgoztam, sokan megkérdezték, miért vágtam bele ebbe a munkába. 1976. május végén jelent meg az első kiadás 12 000 példányban, úgy tudom, két héttel később már nemigen lehetett megvásárolni, és még abban az esztendőben megérkeztek a külföldi visszhangok. Ezután még több véleménynel találkozhattam, mint 1973-ban, de azt többé senki sem kérdezte tőlem, hogy miért írtam meg a könyvet, miért utaztam Eszlárra.

Az antiszemitizmus különböző változatait megismertem. Megismertem a mozgatóerőket is és hatásukat egy, a „zsidókérdés”-nél tágabb, azt ugyan mindig magába foglaló, de mellé-mögé másféle tébolyokat is forrasztó, hatalmi ügyvitelben. A tudatzavar változatai, a megtévesztés módszerei, a zsákutcák születésének mechanizmusa foglalkoztatott, a századunkban mesterfokra emelkedett manipuláció struktúrája, miközben visszhangos perek segítségével vagy éppen „észrevétlenül” odáig jut el az ember, hogy a legnagyobb meggyőződéssel tegye azt, ami a legjobb meggyőződése ellen van. Szemrevételeztem az 1848-cal és utána, a dualizmus eseményeivel, új tudatformáival kezdődő százharminc év történetét. Nemcsak a hamis tudat kialakulásának talaját, hatalmi technikáját,

vészes következményeit, hanem az élet ama tulajdonságát, amit a társadalmi önismeret hiányának nevezünk, és aminek következtében a különböző történelmi korszakokban felgyűlt konfliktusokat, problémahalmazt szokásossá vált a szőnyeg alá söpörve örökségül hagyni a mindig utánunk következőkre.

4

Habár a könyv első kiadása napok alatt elfogyott, a felekezeti sajtón kívül csak egyetlen lap, az *Élet és Irodalom* adott róla ismertetést. Ami arra utal, hogy, igen tévesen, talán még azok sem foglalkoznak nyilvánosan a kérdéssel, akiknek ez legfőbb feladatuk volna. Azt is el kell mondanom, hogy sokkal erősebb érdeklődést mutatott a külföldi sajtó. Ami eljutott hozzám: az osztrák, a svájci, az amerikai, az izraeli visszhang. Tudok ezenkívül arról, hogy Belgiumban és Svédországban tartottak előadásokat a könyvről. Megnyugtattak ezek a hírek, főképpen azért, mert egy nagyon fontos gondolatban egységesek voltak:

„Figyelemre méltó, hogy a szomszédos Magyarországon komoly erőfeszítéseket tesznek... az antiszemitizmus leküzdésére. Ellentétben Ausztriával, itt nem igyekeznek a kérdést a szőnyeg alá söpörni. Az antiszemitizmus ellen Magyarországon nem csupán törvénnyel védekeznek, hanem próbálnak megbirkózni a múlttal színpadon, filmekben és könyvekkel is. Az elmúlt évben például két, e kérdéssel foglalkozó mű is megjelent olcsó tömegkiadásban. Sándor Iván *A vizsgálat iratai* című könyve... és Száraz György *Egy előítélet nyomában* című munkája...” (*Wiener Tagebuch*, 1977)

„*A vizsgálat iratai* újra vizsgálat alá veszi a rosszhírű tiszzaeszlári vád ügyét. A perbe fogott, majd felmentett zsidók ügye, akiket rituális gyilkossággal vádoltak, világszenzációt váltott ki. Kiváló zsidó liberális politikusok és írók foglalkoztak történelmi és irodalmi munkáikban ennek az ügynek a szociális és társadalmi hátterével. A nemzeti önvizsgálat részeként a közelmúltban ismét érdeklődés támadt e tárgy iránt. Sándor Iván a mítosz közép-európai változatával foglalkozik... A dokumentumokkal jól felszerelt, rokonszenves technikájú, intellektuálisan izgalmas munka... fényt vet a történelem néhány, fontosságából sosem veszítő rejtélyére.” (*World Literature Today*, 1977/2.)

„Az író nyakába vette az országot, és tudományos módszerekkel mérte fel, mi maradt meg máig a tiszzaeszlári perből az emberek tudatában. Páratlan értékű munkája eredményét könyvben tette közzé... Az elmúlt harminc évben sok minden történt a múlt tudati maradványainak kiirtása érdekében – a zsidóprobléma sokáig tabu volt a magyar irodalomban, ma már nem az... Legyőzhetetlen a sötétség hatalma, vagy csak nehezen legyőzhető? Azt hisszük, s konokul ismételjük, hogy csak a művelődés az egyetlen harci eszköz. Meg a nyílt szembenézés a legnehezebb kérdésekkel.” (*Új Kelet*, 1976. VII. 23.)

*

Mikor ez a kiadás az olvasóhoz eljut, 100. évfordulója lesz a tiszzaeszlári eseményeknek. Szeretném, ha az új nemzedékeknek könyvem megmutatna valamit a végiggondolás szorongató kalandjából.

1983

Utószó a hatodik kiadáshoz

I

Huszonkét éve, éppen azokban a napokban, amikor átadtam a kiadónak a második kiadás utószavát, előadásra és vitára hívtak a Rajk László Kollégiumba.

A pártállami vezetés bizalmatlanságával kísért kollégium diákbizottságának titkára, L. keresett fel. Kérdéseket adott át írásban. A gépiratot megőriztem. Összefoglalom a legfontosabb pontjait. Tehát ezerkilencszáznolcvankettő áprilisában vagyunk:

Magyarországon a „zsidókérdésről” szólva a legjellemzőbb a némaság. Félszavakkal, utalásokkal, italosan esik szó róla. Mi ennek az oka? A mai magyar antiszemitizmus egyik megnyilvánulásának gondolom Sz. előszavát, az általa szerkesztett Eötvös József-könyvben, a *Gondolkodó magyarok* sorozatban. Érvelése mögött az húzódik, hogy a magyarság igazi gyarapodását csak a magyar etnikum, legalábbis a nem-zsidó etnikum viheti előre. Az értelmiség egy részének hatalomvágyát látom ebben. Felvázolná-e a közvetlenül hatalomra törő antiszemitizmus lényegét? Egyes vélemények szerint 1944 fő oka a magyar társadalom önvédelmi képességének hiánya volt, a „megengedhető-e, hogy egy másik magyarral »ezt« tegyék” kérdésre adott rossz válasz eredménye. Beszéljünk a nemzeti kohézió kérdéseiről. Milyen mértékben van meg ma az asszimiláció és az öntudatos különállás esélye?

Bevezetőmben összefoglaltam a tiszaezlári perről szóló munkám alapgondolatait. Hosszabban beszéltem a holokausztról, válaszokat kerestem a fenti írásban feltett kérdésekre. Elég sokan gyűltek össze a kollégium klubtermében. Fialat egyetemi oktatók is voltak a hallgatók között. L. megköszönte az előadást, de megjegyezte, hogy hiányolja a politikai antiszemitizmussal való részletesebb foglalkozást.

Lassan indult a vita. Végül mégis több mint tízen szólaltak meg. A vélemények és az újabb kérdések alig érintették mindazt, ami az előadásomban és L. bevezetőjében elhangzott. Ez mindkettőnket meglepett. A hozzászólásokat jegyzeteim alapján rekonstruálom:

A zsidók túlreprezentáltak az egyetemen, az értelmiség köreiben, az országvezetésben; a zsidók a magyar történelemben sohasem vonultak vissza pozícióikból, ki kellett őket szorítani; az antiszemitizmus gerjesztője a zsidó összefogás.

L. néha közbevetette, hogy „ugye talán érthető”, miért hiányolta, hogy a politikai antiszemitizmus régebbi-újabb változataival nem foglalkoztam elég részletesen. A válaszütemben igyekeztem ezt a hiányt pótolni, de éreztem, hogy nem birkóztam meg a feladattal.

Gyanútlan voltam. Nem csak én. Meghívóim is.

Nemrégiben beszélgettem erről az emlékemről nálam fiatalabbakkal. Ők is azt mondták, hogy húsz-huszonöt évvel ezelőtt nem vagy alig tapasztaltak antiszemita megnyilvánulásokat az egyetemeken, az értelmiség körében. Többen voltak tehát gyanútlanok?

Miközben ezeket a sorokat írom, jelenik meg Mészöly Miklós 1983-ban írt, de mindmáig nem publikált *A zsidókérdés útvesztői* című írása. Mészöly éppen azokban a hetekben dolgozhatott esszéjén, amikor én a második kiadáshoz írt utószavamat befejeztem, és elmentem a Rajk László Kolégiumba. Kiindulópontja az, hogy – mint írja – „a problémakör” „tartós elfojtásban” van, s „éppen a konszolidált kétértelműség sürgeti a nyilvános őszinteséget”.

2

Azokban a hetekben a feleségem egyik rokona, aki az akkori Nyugat-Németországban élt, és protestáns lévén kapcsolatban volt a berni Európai Protestáns Magyar Szabadegyetemmel, egyik útján kocsija csomagtartójába rejtve elhozta nekem Bibó István összegyűjtött munkáinak Bernben megjelentetett első két kötetét. (A hamarosan megjelenő harmadik-negyedik kötetet valamivel később kaptam meg.)

Bibónak 1945–48 között a *Válaszban* megjelent munkáit a hetvenes évek elején olvastam a Széchényi Könyvtár zárolt anyagában. Nem volt különösebben nehéz az engedélyt megszerezni. Az Írószövetség titkárságának

kellett írásban igazolni, hogy kutatómunkát végzek. Amit megismertem-megtanultam Bibótól, azt próbáltam munkáimban érvényesíteni. Voltak esszéim, amelyeket kisebb-nagyobb várakoztatás után, de annak ellenére is közöltek az első nyilvánosságban, hogy név szerint hivatkoztam rá. A zsidókérdésről írt nagy tanulmánya egyik fejezetcíme – *Felelősségünk azért, ami történt* – köré rendezve összefoglalom legfontosabb gondolatait.

„Magyarországon 1919-től egy olyan, alapjában feudális kormányzati forma uralkodott, amely zsidóellenes kilengések közepette született meg. A politikai antiszemitizmus elfogadásának és a tekintélyes hányadában a zsidók kezén lévő kapitalizmus támogatásának kettős politikája érvényesült. Ez olyan helyzetet hozott létre, amely a »zsidókérdés« »megoldását« a tulajdonjog felszámolásával azonos kérdéssé tette. A fajelméleti alapon álló, zsidót gyűlölő törvények ezt voltak hivatva biztosítani. Ezek a törvények a szélsőjobboddallal való versengés, a szélsőjobboddalnak tett sorozatos alkuk jegyében a zsidók számára, az emberi élet minden területén, először az emberi méltóság degradálását, aztán pedig mind rohamosabb módon a fizikai és életbiztonság megszűnését jelentették.”

„1941-ben a magyar rendészeti hatóságok... húszezernyi zsidót deportáltak Galíciába, ahol azokat az ottani német katonai igazgatás átvette és rövid úton elpusztította.” Ezzel kezdődött a fizikai megsemmisítés. Az 1944. március 19-i német megszállást követően a magyar kormányzat elrendeli a sárga csillag viselését, a vidéki zsidóság deportálását; „...a zsidók összeszedését és vagonba rakását a csendőrök végezték... a magyar hadsereg és a magyar közigazgatás pedig kedvetlenül vagy szívesen, embertelenül vagy emberségesen, elvégezte azokat a feladatokat, amelyeket a deportálás felvetett...”

Az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel után megtörtént a budapesti zsidók gettóba tömörítése, „a várost pedig nyilas különítmények járták, melyek gyermekotthonokban elrejtett gyerekek, kórházakban fekvők, bujkálók s a gettóból ötletszerűen összeszedettek legyilkolásával foglalkoztak... a gettó elpusztításának az utolsó percig táplált terveit végül is elodázták egészen a felszabadulásig...”

A társadalomban, „a zsidótörvényhozás mellett, ha nem is egy világosan látható többség, de mindenesetre több tömegelő mutatkozott meg, mint ellene... [ami] súlyos tünete volt a magyar politikai fejlődés zsákutcájának, a vezető rétegek és a tömegek politikai érettségihiányának s a minden ember politikai egyenlőségét és emberi méltóságát valló európai

eszmevilág elégtelen begyökerezettségének... a zsidótörvények vonatkozásában felállítandó erkölcsi mérlegnek azonban... van egy sokkalta súlyosabb tétele is: a zsidótörvény végrehajtása nyomán napvilágra jutott erkölcsi süllyedés... ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt... [hogya azzal is lehet egzisztenciát alapítani, ha] valaki, a másnak már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, aztán az illetőt feljeleníti, nagyszülőit kikutatja, állásából kidobhatja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi.” Ez nemcsak az érintett zsidók, hanem minden jobb érzésű magyar számára el nem felejtendő megrázkódtatást jelentett.

3

Bibó részletesen elemzi azt is, „hogyan történhetett meg”, hogy a zsidóüldözésekkel, a deportálásokkal szemben az egyes személyek részéről tanúsított részvét, nemegyszer vitathatatlan igyekezet ellenére sem alakult ki „egységes, tudatos és hatásos egyházi állásfoglalás”, illetőleg végső soron, miért maradt el egy ilyen hatásos állásfoglalás a magyar szellemi élet részéről. Erről a folyamatról már korábban is írt. 1936-ban elemzi, hogy a politikai konzervativizmus „kibogozhatatlan összevisszaságban foglalja magában a magyar nagyurak díszmagyarját, a nemzetiségek és a parasztok oligarchikus elnyomását, a titkos választójog hiányát, a magyar alkotmány ősi voltát, a Szent Korona tiszteletét, a királyság intézményéhez való ragaszkodást és a legitimizmust... A magyarság mint európai politikai egység a külföld számára két dologról ismeretes: az egyik a magyar revíziós mozgalom, a másik a magyar politikai konzervativizmus.”

Tekintettel a történelmi amnéziára, amely ma rátelepszik a közgondolkodásra, idézek Horthy Miklós 1941. március 28-án Hitlerhez írt leveléből:

„Excellenciádnak, a legbensőségesebb köszönetemet kívánom kifejezni a Sztójay követ által közvetített rendkívül fontos üzenetért. Teljesen és egészen összeforrottnak érzem magam Németországgal. A magyar nemzet a múltban mindig a Német Birodalom oldalán állott, és így ma is szilárd elhatározása – sorsközösségünk tudatában –, hogy ugyanazt a politikai vonalat követi és változtathatatlan hűséggel áll erejéhez képest a Német Birodalom mellett...”

Könyvemben leírom a politikai antiszemitizmus különböző modelljeit Európában. Megemlítem, hogy a magyar „változatra” – nem egyedülállóan – jellemző a csendes elfojtás és a váratlan kilávázás.

Közismert, hogy a Kádár-korszakban a hatvanas évek közepétől a hatalom és a lakosság sokszor emlegetett kiegyezésének feltételei között a két legfontosabb tabu a Szovjetunió bírálata és a Párt egyeduralmi szerepének megkérdőjelezése volt. E kettőben organikusan „benne volt” mint tabutéma az ötvenhatos forradalom.

Ritkábban esett azonban szó arról, hogy – habár kimondatlanul – az antiszemitizmus is a tabuk közé tartozott, ha voltak is hónapok, amikor néhány pártvezető és az apparátusban mögéjük sorakozó erőcsoportok tagjai megengedtek maguknak antiszemita ízű célzásokat. Mindenesetre az nem történt meg, ami Lengyelországban, hogy az ilyen megnyilvánulások rasszista uszításba csapjanak át. A kimondatlan, de érvényes tiltás *mintha* hatályon kívül helyezte volna a magyar társadalom nem egy tagjában élő nézeteket. De volt ennek az elfojtásnak két súlyos következménye.

Mindenekelőtt az, hogy a lappangó antiszemitizmus „közös visszاسzorításba” került a másik két tabutémával. Így akarva-akaratlanul „jegelte” azt a két világháború közötti, az ország elveszejtéséhez vezető struktúrát, amely *együtt* irányult az *akkori*, az antifasiszta szövetségben lévő szovjet, a Hitler-ellenes magyar baloldal és a kiirtandó zsidóság ellen. A történelem gonosz paradox helyzeteinek egyikeként a nyolcvanas évek végére – egészen más körülmények között – együtt éledt fel a jogos szovjet- és pártállam-ellenességgel a lappangó – már annyiszor gyilkos indulatokat szító – antiszemitizmus. Erről mondta a lengyel pártállammal szembe forduló, börtönt is vállaló Adam Michnik a rendszerváltás hónapjaiban, hogy „a legértékesebb mellett a szemünk láttára kúsznak elő a rejtekből a szörnyek is”.

Az idáig vezető folyamatról írta 1983-ban Mészöly Miklós, hogy az „érzéstelenítés veszélyes önbecsapás”. A szembenézés tehát el-odázódott, elmaradt az, hogy „elemző módon hatoljunk [a probléma] mélyére, riasztó előrejelzést ismerjünk fel benne, üggyé tegyük a nemzeti lelkiismeret számára. Ha már kitermeltük. De ez elmaradt... Az elfojtás kényelme visszaüt.”

Visszaüött.

A politikai antiszemitizmus újra megjelenésében szégyenteljes szerepet vállalt az új szélsőjobboldal. Hozzájárult a „szörnyek előkészítéséhez” az is, hogy a magukat konzervatív-keresztény eszmeiségűnek valló jobboldali vezető politikusok – ellentétben a nyugat-európai keresztény-konzervatív pártok felelős vezetőivel – nem határolódtak el radikálisan a szélsőjobboldaltól. Antall József kísérletet tett erre, szakított Csurka Istvánnal. A politikai antiszemitizmusnak fél évszázad után újra pártja lett, négy évre még parlamenti dobogót is szerzett magának, a választók szavazataival. Tekintélyes írók, szellemi emberek is részt vállaltak annak a hangnemnek a terjesztésében, amely aztán az antiszemitizmus legnyíltabb formájában jelent-jelenik meg ma is, az utcán, sportpályán, az ellenzék legnagyobb pártjának tömeggyűlésein, a sajtóban, a közszolgálati rádióban.

Vannak, akik a közvélemény-kutatási adatokra is hivatkozva minderről azt mondják: Európa más országaiban is történnek hasonló gyalázatok. A különbség az, hogy ezeknek a más európai országoknak a többségében a kormányfők, államfők, vezető politikusok akár ellenzékben, akár hatalomban vannak, akár baloldaliak, akár jobboldaliak, azonnal félreérthetetlenül, s ami a legfontosabb, közösen tiltakoznak. Különbség továbbá az, hogy mások a történelmi előzmények során kialakult struktúrák nyugaton és mások keleten. És különbség az is, hogy Németországban, a náciizmus egykori szülőföldjén különösen radikális volt a szembenézés a politikai antiszemitizmussal.

A háború utáni (nyugat)német önszembenézés, a politikai-szellemi-művészeti élet legkiválóbb tagjainak részvételével lefolytatott, a közvéleményre nagy hatást gyakorló viták, mindezek nyomán a közgondolkodás átformálása segített megalapozni az új Németország tekintélyes helyét Európában. A „Mi történt?” mögött megvitatásra került a „Hogyan történhetett meg?”. Az is, hogy „mit jelentett németnek lenni?” 1933 előtt, Hitler hatalomra jutását követően, továbbá a háborús gáztettek után. Keserves, hullámlzó, ám végül nem eredménytelen vita folyt a bűn-büntetés politikai, büntetőjogi,

erkölcsi kérdéseiről, a kérdésekre adható metafizikai válaszokról. A 68-as nemzedék aztán végigvitte a hitleri múlttal, a holokauszttal való radikális szembenézést, az apák-nagyapák tetteivel való elszámolást.

Nálunk ez nem történt meg. De két kérdéscsoport még idetartozik.

Máshol felidéztam már Vekerdí László reagálását 1990 novemberében a *Nappali hold* című elhíresült írásra. Egy nyilvános fórumon beszélt arról, hogy a „zsidókérdésre” való hivatkozások mögött valójában mindig a magyar és magyar közötti ellentét feszül. Ez hozzátartozik ahhoz, amit Bibó nyomán a politikai antiszemitizmus kialakulásstruktúrájának mondanak. Így volt ez már a tisztaeszleári perben, amikor a koncepciós pertechnikát képviselő vádló, Bary József (röviddel később az antiszemita párt képviselőjelöltjeként indult és veszített Tiszalökon) és a jogot-törvényeket képviselő védő, Eötvös Károly állt egymással szemben, megtestesítve személyükben a jogtalanságot-jogot, az irracionális erőket és az egyenlőség-eszmét. A küzdelem magyar és magyar között – amiként mindig, ma is – mérhetetlen kárt okozott. Ezért írta Kossuth Lajos 1883. október 11-én, a könyvemben hosszabban idézett levelében:

„...ne nézzék tétlenül, miként uszítatják bele a közérzet a zsidókérdésbe, amelynek, amellet, hogy a XIX. század magyarjait a középkorba akarja visszalökni, még az a nevetséges hibája is megvan, hogy absolute nincs semmi possibilis célja, kivéve a gyűlölködésben való kéjjelgést...”

Nem része a közgondolkodásnak ma az sem, hogy *ugyanaz* a kormányzat, amelyik meghozta a zsidóörvényeket a harmincas évek végétől, amelyiknek az ügymenetében megtörténtek az üldözések és a holokausztban való részvétel, küldte a Don-kanyarba elpusztulni a magyar katonákat, járult hozzá ahhoz, hogy Budapest romhalmaz legyen; továbbá ennek a kormányzatnak a felelőssége, hogy a háború után fel sem merülhetett a végtelenül igazságtalan trianoni döntések legalább részleges kiigazítása. Illyés Gyula írta a *Magyar Csillag* 1943. december 1-i számában:

„Hírünk a világban riasztó... ezzel számot kell vetnünk. Végzetes bűn volna tovább is áltatni magunkat.”

Az sem része a mai közgondolkodásnak, hogy amiként az, hogy a haláltáborok krematóriumai nem működhettek tovább, nem a náciknak, hanem a hadiszerencsének volt köszönhető, úgy a budapesti gettó lakóinak jelentős része sem Szálasinak és pribékjeinek jóvoltából maradhatott életben, hanem ugyancsak a hadiszerencse változása miatt. Továbbá arról is alig-alig tud valaki, hogy mi várt volna a magyarságra Hitler győzelme

esetén. Németh László már a háború elején azt írta erről barátjának, a költő Gulyás Pálnak – s tudjuk, egyikük sem tartozott a baloldal táborába –, hogy a szovjetek győzelme az értelmiségre, a polgárságra hozhat tragédiát, de a náciizmus majd „fajostól akarja kiirtani a magyarságot”.

Van jó és rossz felejtés (Freud). Ugyanígy van jó és rossz emlékezet. Az utóbbi személyes és politikai érdekből álcázza magát. 2004-ben tanúi vagyunk annak, hogy sokszor nem is álcázza magát. Nem kíván emlékezni? Tovább megy: tagadja azt, amire nem kíván emlékezni. Így formálódik ki az a mentalitás, amelyik azt őrzi meg, amit nem volna szabad megőrizni.

1973-ban, első utamon a még élő irracionális erők hatása mellett a józan végiggondolás igyekezetével is találkoztam Tiszaeszláron. 2003-ban voltak, akik felelevenítették a hajdani lázakat, árpádsávos zászlók alatt. A háttérből pedig, mintha Istóczy pártvezér szólalt volna meg, olyan kijelentés is elhangzott, amelyik elítélte azokat, akik egykor „a primitív aljanépet, az Oroszországból betüremkedett, tudatlan zsidókat védelmezték, és mindent megtettek a felmentésükért”.

De Istóczyék szelleme a sportpályákon, tereken, gyűléseken, a sajtóban, a közszolgálati rádióban is felbukkan. Még mindig csak reményként idézhetjük a *Republique Française*-nak a per idején közölt kommentárját: „Kossuth nemes Magyarországa remélhetőleg nem fogja századunkat meggyalázni.”

Írtam ezt az utószót Eötvös Károly *A nagy per* című munkája megjelenésének századik és a holokauszt hatvanadik évfordulójának heteiben.

2004. február

S. I.

TISZAESZLÁR

– PROLÓGUS HÁROM FELVONÁSBAN –*

Szereplők:

Eötvös Károly
Béry József királyi vizsgálóbíró
Sarf László
Sarf Lászlóné
Sarf Móric
Szűcs János, Tiszaeszlár kisbírója
Széchy Ferenc királyi főügyész helyettes
Dr. Trattler Géza
Dr. Mihalich Gusztáv
Dr. Babes Vince
Péczeley Kálmán, a vizsgálóbíró írnoka
Karancai Ferenc pandúrlegény
Solymosi Jánosné
Huri Antalné
Szakolczai Julcsa
Smilovics Jenő
Matej Ignác
Nagy István
Vogel Amsel
Sípos Simon
Lőbi Sándor
Lichtmann Jakab
Wollner Ignác
Sémann Dávid
Taub Emánuel
Fekete Gábor

* Bemutató: 1967. március 10., Miskolci Nemzeti Színház. Rendező: Lendvay Ferenc.

I. felvonás

(A férfi, aki a sötét színpadon megjelenik, a falusi kisbírók dobját tartja. Reflektor vág előtte fényösvenyt. A lassú léptek, a monoton dobpergés olyan hatást kelt, mintha nagyon hosszú utat járna be. Elöl fénykörben megáll Szűcs János, Tiszaeszlár kisbírója.)

Szűcs János:

Közhírré tétetik! Ma délelőtt tizenegy órakor megjelenni tartoznak Béry József nagyságos vizsgálóbíró úr személye előtt tanúkihallgatás céljából Huri Antalné, Solymosi Jánosné és Taub Emánuel tiszaeszlári lakosok. Elmaradásuk vétség, mely büntettetik. Adataik ezenkívül mindenkinek tudtára, hogy a nagy vizsgálat figyelmes biztosítására a tegnapi napon nagyságos Recsky András csendbiztos uram csendlegényei Nyíregyházáról Eszlárra szálltak... Béry József nagyságos vizsgálóbíró úr elrendeli, hogy ma este tíz és tizenegy óra között házáat senki el nem hagyhatja. Ez időben meg fog állapíttatni, milyen messzire hallható ki egy lánygyermek kiáltozása a zsidó templomból, ha a kiáltozást más hang nem zavarja!... Ugyancsak felszólíttatik minden család, melyben január elseje óta az Úrnak 1882. évében elhalálozás történt, hogy megbízásukból férfiszemély jelenjék meg holnap reggel tíz órakor a temetőkert kapujánál, ahol vizsgálat céljából a friss sírok nagyságos Béry József vizsgálóbíró úr jelenlétében felbontatnak.

(Dobszó. Szűcs visszafelé indul. Megvilágosodik az eszlári községháza egyik helyisége. Meszelt szoba. Itt ütött tanyát a vizsgálóbíró a munkatársaival. Hátról a sötét zsalus ablak, alatta kék súrolt lóca. Huri Antalné az egyik lócán ül. Balra egyszerű íróasztal, karosszékek. Elöl kis asztal, ez Péczelej Kálmán jegyző birodalma; hátról ül a közönségnek. Széchy Ferenc, a királyi

főügyész helyettes hátul jár fel-alá. Karancsai, a pandúrlegény a jobb oldali ajtót őrzi. Szűcs János belép.)

- Szűcs János: Alázatosan jelentem a nagyságos vizsgálóbíró úrnak, a mai rendelkezések közhírré tétettek...
- Béry József: *(Az íróasztalnál áll, harminc év körüli, karcsú, rokonszenves arcú.)* Délben is hallani akarom a dobbot...
- Szűcs János: Igenis. *(El.)*
- Béry József: *(Karancsaihoz.)* Hány embert állítottak ma elő?
- Karancsai Ferenc: *(Nyűtt civil ruha, csákó, rövid karabély, vigyázva vágja magát.)* Parancs és név szerint négy falubelit... és egy idegent... Gyanúsán viselkedett a templomnál, nem válaszolt az igazoltató pandúrnak...
- Béry József: Hozzák be az előállítottak névsorát.
- Karancsai Ferenc: Igenis... *(El. Kint felhangzik Szűcs János dobjának hangja, erősödik, majd elhal.)*
- Széchy Ferenc: *(Hurinéhez.)* Tudja, hogy az igazságot kell mondania...
- Huri Antalné: Azt esküvés szerint...
- Béry József: A királyi főügyész helyettes úr külön azért utazott ide, hogy meggyőződjön róla, helyes úton folyik-e a vizsgálat... Figyeljen jól, Huriné... *(Int Péczeleynnek.)*
- Péczeley Kálmán: *(Háttal ülve monoton hangon jegyzőkönyvet olvas.)* „A bíró úr éppen kifelé jött a község házáról, amikor ketten hozzáléptünk. Solymosi Jánosné megszólította: »Az én lányom elveszett. Kérem közhírré tenni. Azt is szeretném, ha a bíró úr a zsidó templomot megmotoztatná...« »Én a község bírása vagyok, arra nem vagyok meghatalmazva, hogy templomot motoztassak. Miért kér maga ilyen?«... »Kedden, amikor mentem haza, Sarf László, a zsidó templomszolga utánam jött, hogy mi leltem magát, Solymosiné. Mondtam, hogy eltűnt a lányom. Azt mondta, nem kell búsulnom, mert Nánáson is volt ilyen eset, ott is a zsidókra fogták, hogy vért vették a templomban, aztán utóbb meglelték a

- gyereket a réten... Ilyent mondott nekem, bíró úr... Jó lenne mégiscsak a templomot is megmotoztatni...«”
- Béry József: Ugye tudja, mit hallott...
- Huri Antalné: Solymosi Eszter eltűnésének a felfedezését. Így beszéli Eszláron mindenki...
- Béry József: Ez a maga vallomása... Itt mondta el a vizsgálat kezdetén.
- Huri Antalné: Igaz... Mindenki így tudja...
- Karancai Ferenc: *(Be, tiszteleg.) Az őrizetbe vettek nevei... (Jegyzéket ad át Bérynek. Béry olvassa, idegesen felnevet. Egész testét rázza a nevetés, le kell ülnie a karosszékbe. Onnan nyújtja a névsort Széchynek.)*
- Széchy Ferenc: *(Olvassa.)* Barmok! *(Eötvös közben belépett az ajtón, két fegyveres pandúrral maga mögött. Széchy felkiáltására ő is nevetni kezd. Péczeley feláll. Széchy Eötvöshöz siet, megszorítja a kezét.)* Ez örület...
- Eötvös Károly: *(Vékony, magas, kissé hajlott hátú, szép férfi, az a magas homlokú típus, akire az asszonyok mindig szívesen figyelnek. Negyvenéves, és semmi nincs benne a XIX. századi magyar reformer ismert körszakállas jovialitásából. Ha tudjuk, hogy mennyivel többet dolgoz fel az agya, mint amennyit a gondolataiból kimond, megértjük, hogy a beszéd tulajdonképpen megerőltetésébe kerül. Megjelenésében a finom elegancia az intellektuel könnyed, rokonszenvesen stílusos lazaságával párosul. Nélkülözhetetlen szemüvegét, szórakozottságának jelképét a kezében tartja. Széchyhez.)* Két hete van itt, és máris elveszítette a kedélyét?... Gyanús egyénnek néztek. Nem tudtam ellenállni a kísértésnek, engedtem, hogy őrizetbe vegyenek. Kíváncsi voltam, mi lehet az ok, amiért Tiszaeszláron őrizetbe lehet kerülni... Nálam elég volt annyi, hogy nem válaszoltam a pandúr első kérdésére... *(Körülnéz, Hurinéhoz lép, felveszi a szemüvegét, rosszállóan nézi.)* ...és képzeljék, csupa férfival zártak össze... *(Kezet nyújt.)* Eötvös Károly...

- Huri Antalné: *(Feláll.)* Vizsgálni jött a tekintetes úr? Isten ellen való dolgok történtek... Elveszítettek itt egy magyar lányt... A nyakát vágta meg... A vérét vették a gyilkosok... Nálam szolgált a szegény.
- Eötvös Károly: *(Elteszi a szemüvegét.)* Magát akkor Hurinénak hívják... *(Hosszú szünet.)*
- Béry József: *(A karosszékből.)* Menjen. Majd hívatjuk...
- Huri Antalné: Jó napot kívánok... *(Ki jobbra, Béry egy intésére Karancsai is el.)*
- Béry József: *(Feláll.)* A tortúraért elnézését kérem. Azt a hülye pandúrt a csendbiztos majd kézbe veszi...
- Eötvös Károly: Tehát ön a kiküldött vizsgálóbíró. Fiatalabb, mint gondoltam.. *(Újra felteszi a szemüvegét, kezét nyújt.)* Hallottam hírét...
- Béry József: Én is az ön hírét... Bátor ember... Szembeszállni a közvéleménnyel, a parlamenttel... Tessék, ha kíváncsi a tényekre, ha revideálni kívánja az álláspontját, vegyen részt a tanúkihallgatáson.
- Eötvös Károly: Megéheztem a fogdában... Szívesen vendégül látنام az urakat...
- Béry József: Köszönöm. Iderendeltem már három eszlárit. Ki kell hallgatnom őket.
- Eötvös Károly: Én meg csak társaságban szeretek enni... Igaz, főleg hölgyek társaságában... *(Elteszi a szemüvegét.)* Úgy látszik, Eszlár máris kivetköztet az életformámból. Ezen a nyáron utazni akartam... Talán a svájci Alpokba... Mindenesetre magaslatra. *(Péczeleyhez.)* Valahonnan ismerem önt. Nem járt tíz-tizenkét esztendő előtt Heves megyében?
- Péczeley Kálmán: Nem...
- Eötvös Károly: Baranyában?
- Péczeley Kálmán: Ott jártam...
- Eötvös Károly: Baranya... Érdekes... *(Leül a lócára.)* Legalább vacsorázhatnánk együtt... Én a francia borokat kedvelem... de nálunk nincsenek igazi francia borok. Hogy nyilatkozhatott olyan könnyelműen a sajtóban és a parlamentben?
- Béry József:

- Eötvös Károly: *(Mint aki nem is hallotta.)* Gondolom, önt az országos nyugtalanság miatt küldték ide.
- Béry József: A nagyméltóságú királyi főügyész úr rendeletére. De nyugtalanságról nem tudok.
- Eötvös Károly: Tartok tőle, hogy a miniszterelnök úr el kívánja terelni a szegénység figyelmét néhány kínos témáról. Kossuth honosságának vitájáról, a kivándorlásokról... a vámügyi törvényekről... Ilyen helyzetben ideális a felekezeti gyűlés felszítása... Nem akarom lebecsülni a lelkesedését, de hát a vérvádak már kimentek a divatból... *(Szórakozottan hosszú, vékony szivarra gyújt. Járkál.)* A hazai vérvádakban, az orkútiban is, a périben is felmentő ítéletet hoztak. Mindezt az én agyam kénytelen felfogni... Nem értem az urakat. Hogyan hihetik, hogy itt rituális gyilkosság történt? Hogyan nyugodhatnak bele, hogy ezt higgye egy falu, a fél ország... magyar miniszterek...
- Béry József: Remélem, azt nem gondolja komolyan, hogy én hiszek a vérvád meséjében...
- Eötvös Károly: *(Kizökken a magabiztosságából.)* Hogy ön nem hisz benne?
- Béry József: ...vagy hogy a vizsgálat ellenőrzésére iderendelt királyi főügyész helyettes úr hisz benne... Hogy az emberek egymás közt mit mondanak, azzal nekem sem időm, sem hivatásom nincs foglalkozni... Én az eseményeket kutatom, a világ minden vizsgálóbírója ezt tenné a helyemben. A tények pedig azt mutatják, hogy április első napján a zsidó templomban hárman vérét vették Solymosi Eszternek... Ezt meg az én agyam kénytelen tudomásul venni.
- Eötvös Károly: Olvastam a jelentéseit, próbáltam belehelyezkedni a vizsgálóbíró úr logikájába... Jól van, tegyünk félre meggyőződést, érzelmet, jöjjön a logika... Solymosi Eszter április elsején eltűnt... Tanúk vallják, hogy ezen az estén a zsidó templom ablakában éjfélig égett a világosság, akkor pedig onnan Sarf József,

Sarf Móric, Lőbi Sándor és Sípos Simon egy zsákot cipeltek ki. Ezt a négy embert ön őrizetbe veszi... Ha Pestről külön paranccsal kirendelt vizsgálóbíró vagyok, azután, hogy a napisajtó is tárgyalni kezdi az ügyet, talán magam is töprengeni kezdek azon, amit a faluban suttognak... és amikor a képviselőházban fenyegető kérdéseket intéznek a kormányhoz, és a szélsőjobboldali sajtó felhossa a vérvádhistóriákat, még úgy is érezhetem, hogy magas helyen elégedetlenek a munkámmal, vagyis sürgősen fel kell mutatnom valami eredményt...

Béry József:

(Méltósággal.) Én csak a felelősséget éreztem, amiért kezembe adtak egy falusi tyúkpert, amiről napok alatt kiderült, hogy országos fontosságú ügy... Észre sem vette, hogy kezdte szítani a közhangulatot? Ezer meg ezer izgatott ember előtt fél napig halászsokkal kotortatni a Tiszát, amikor azt még az iskolás gyerek is tudja, hogy ha volt is ott holttest, annak tizenhat nappal a lányka eltűnése után már régen máshol kell lennie... Logika? Tessék! Jöjjön a logika. A Tisza esése errefelé kicsiny, kilométerenként alig hat centiméter, alacsony vízállásnál lassú a folyása. De a tetemet tizenhat nap alatt mégis száz kilométerre ragadhatja. Önnek nem a tények fontosak. Egy rögeszme.

Béry József:

Megfeledkezett arról, hogy tanú van, aki vallja, kik gyilkolták meg Solymosi Esztert?

Eötvös Károly:

Az tanú?

Széchy Ferenc:

Nagy oka lehetett az apja ellen vallani... Más ok erre nincs, csak az, hogy látta azt, amiről vallott...

Eötvös Károly:

Az a kölyök?! Az tanú?!... Azzal akarnak a világ elé állni? Láthatnám én azt a tanút? Beszélhetnék vele?

Béry József:

(Az ajtóhoz lép.) Pandúr!

Karancai Ferenc:

(Be.) Parancs, nagyságos vizsgálóbíró úr!

Béry József:

Sarf Móricot vezessék elő... *(Karancai tiszteleg, ki.)*

Sarf Móric:

(Jobbról bevezetik. Nyugalommal néz végig minden-

- kin.) Jó napot kívánok a nagyságos vizsgálóbíró úrnak. Jó napot kívánok a királyi főügyészhelyettes úrnak.
- Béry József: (Mórichoz.) Eötvös Károly ügyvéd úr Solymosi Esztert keresi. Hogyan tűnt el? Mi történt vele? Válaszoljon minden kérdésére!
- Eötvös Károly: (Elsétál Móric előtt, aztán leül a lócára, szivarra gyújt.) Hány éves vagy, fiam?
- Sarf Móric: Tizenöt éves leszek július 11-én.
- Eötvös Károly: Írni-olvasni tudsz?
- Sarf Móric: Tudok.
- Eötvös Károly: (Váratlanul.) Akasztófára akarod juttatni az apádat?
- Sarf Móric: Azt nem...
- Eötvös Károly: Ne hazudj... Hát nem tudod, hogy Solymosi Esztert megtalálták?
- Sarf Móric: Lehet, hogy megtalálták, de élve nem, azt tudom...
- Eötvös Károly: Élve... Itt van a szomszéd szobában...
- Sarf Móric: Az nem lehet... Vagy én nem vagyok az élők között...
- Eötvös Károly: Annyira bizonyos vagy benne, hogy nem él...
- Sarf Móric: Láttam a halálát...
- Eötvös Károly: Már vallottad is... Mondd el, mit vallottál...
- Sarf Móric: (Folyamatosan.) 1882. évben, április első napján, midőn összegyűltek a tiszaezlári zsidók, voltak velük idegenek is. Lőbi Sándor, a tiszalöki metsző, meg a téglási metsző, annak a nevét nem tudom... Nyolc, fél kilenc tájban kezdődött az ima. Tartott vagy tizenegyig. Akkor Lőbi Sándor és a téglási metsző még ott maradtak. Azt mondták, imádkozás végett. Én eltávoztam. Apám háza felé mentem. Láttam még, hogy apám és a másik két zsidó behívtak egy lányt a templomba. Később jajgatást hallottam. Odaszaladtam, de miután az ajtót nem tudtam kinyitni, a kulcslyukon néztem be. Láttam, hogy Solymosi Esztert lenyomták a földre, Lőbi Sándor megvágta a nyakát, a vért kieresz-

Eötvös Károly: tette és egy cserépfazékba öntötte. Ennyit láttam.
 Amikor megindultak kifelé, bementem a házba...
 Ha te igazat mondasz, azért téged nem bánthat
 senki. Érted ezt?
 Sarf Móric: Értem...
 Eötvös Károly: Akkor most azt mondd meg, igaz-e, hogy téged a
 csendbiztos úr megfenyegetett és ütött?
 Sarf Móric: Engem nem bántott a csendbiztos úr. Sem a pan-
 dúrjaival, sem szóval, sem egy ujjal is!
 Eötvös Károly: *(Gyorsan.)* Hol feküdt a lány?
 Sarf Móric: A földön...
 Eötvös Károly: Merre volt a feje?
 Sarf Móric: Úgy a templom hosszúságában feküdt...
 Eötvös Károly: És amikor megvágták a nyakát, akkor is a földön
 feküdt?
 Sarf Móric: Igen. Egészen a hátán.
 Eötvös Károly: Láttad a vérét folyni?
 Sarf Móric: Láttam.
 Eötvös Károly: Hogyan folyt?...
 Sarf Móric: Egy agyagfazékba...
 Eötvös Károly: Nem azt kérdeztem... Csurgott a vér, vagy lövellt?
 Sarf Móric: Ezt nem láttam. Csak azt, hogy fazékban felfog-
 ták.
 Eötvös Károly: Aztán elmentél?
 Sarf Móric: Amikor láttam, hogy indulnak kifelé...
 Eötvös Károly: Megelégedtél azzal, hogy láttad a szörnyűséget, és
 bementél utána a szobába? Elmondtad apádnak,
 hogyan mit láttál?
 Sarf Móric: El...
 Eötvös Károly: És apád erre semmit sem szólt?
 Sarf Móric: Ő nem. Csak nézett anyámra. Anyám megmondta,
 hogy én csak hallgassak arról, amit láttam, ha jót
 akarok.
 Eötvös Károly: *(Leül a lócára. Majdnem szórakozott. Mórichoz.)*
 Apád szereti a bort?
 Sarf Móric: Megissza...
 Eötvös Károly: *(Béryhez lép, mond neki valamit, Béry az ajtóhoz*

megy, kiszól, visszajön. Eötvös felteszi a szemüvegét, Mórichoz fordul.) Részeg szokott lenni?

Sarf Móric: Arra nem emlékszem. A mi családunkban nem szokás...

Eötvös Károly: De méregbe jönni szokott?

Sarf Móric: Szokott...

Eötvös Károly: ...és ilyenkor elővesz téged, ha rossz fát tettél a tűzre...

Sarf Móric: Megesett már az is...

Eötvös Károly: Ellátja jól a bajod...

Sarf Móric: Szóval... apám engem még nem ütött meg.

Eötvös Károly: És mondd csak, milyen dologért van harag köztektek?...

Sarf Móric: Közöttünk apámmal nincs harag...

Eötvös Károly: Furcsa ember akkor a te apád... Tán még szereted is...

Sarf Móric: *(Most hallgat el először hosszasan.)* Hát szeretem... az apám...

Eötvös Károly: Jól van, fiam. Mondd csak el nekem, milyen ember... Mondj róla valamit... Mi a foglalkozása?

Sarf Móric: Az egyháznál van... templomszolga...

Eötvös Károly: De nem volt ott mindig.

Sarf Móric: Nem volt. Az én apám sokfélét tud. Foltozóvarga, aztán napszámos munkás. Eljárt ő keresztyén gazdákhoz is burgonyát, kukoricát kapálni...

Eötvös Károly: Jó, jó, de róla magáról beszélj, a kinézetéről.

Sarf Móric: *(Töpreng.)* Hát... barna az arca...

Eötvös Károly: A keze is?

Sarf Móric: *(Mosolyog.)* Az is... És akkora, mint egy lapát.

Eötvös Károly: Akkor dolgos ember...

Sarf Móric: Mint akárki, aki paraszt...

(Ebben a pillanatban lép be Sarf László az ajtón, Karancai kíséretében. Áll mozdulatlanul, nézi a neki háttal álló Móricot.)

Eötvös Károly: *(Mórichoz.)* Hát akkor most állj oda elé, és mondd a szemébe, hogyan vette a vérét ő meg a többiek Solymosi Eszternek.

Sarf Móric: *(Megfordul, nézi az apját. Hallgat, aztán halkán.)*
Hárman voltak. A tiszalöki metsző, a téglási metsző és maga. Lenyomták a földre, aztán a tiszalöki metsző megvágta a nyakát, a vért kieresztette és egy agyagfazékba öntötte...

Sarf László: *(Mórichoz.)* Ismersz te engem? Ki vagyok én?

Sarf Móric: Az én apám.

Sarf László: Tudod-e a tízparancsolatot?

Sarf Móric: Tudom.

Sarf László: Hát az ötödik parancsolat mit tartalmaz?

Sarf Móric: Hogy ne hazudj...

Sarf László: Akkor te nem tudod a tízparancsolatot...

Béry József: Ez nem tartozik ide.

Sarf László: *(Béryhez.)* Tessék engem elkísértetni, ha nem kérdezhetem a fiamtól azt, amit akarok... *(Csend. Mórichoz.)* Állj ide elé, és nézz a szemembe. Azt kérdeztem tőled, mi az ötödik parancsolat.

Sarf Móric: Hogy ne esküdjél az Isten nevére hiába...

Sarf László: Így tudod te a tízparancsolatot?

Sarf Móric: Majd ha bibliát fogok tanulni, akkor tudom.

Sarf László: Tanultál bibliát. Negyven forintot költöttem a tanításodra. Magam vittem utánad az ételt az iskolába, hogy ne kelljen hazajönnöd, hogy tanulj... Azt kérdezem én tőled, mit feleltél a tekintetes vizsgálóbíró úrnak, amikor először hallgatott ki...

Sarf Móric: Azt már nem tudom.

Sarf László: Semmit sem vallottál arról, hogy történt-e a templomban valami. Mert nem történt...

Sarf Móric: Akkor én még azt hittem, mindenkit ki fognak engedni.

Sarf László: És aztán?

Sarf Móric: Aztán megtudtam, hogy az életem végéig tömlöc-ben rohadhatok, ha nem mondok el mindent úgy, amint volt.

Eötvös Károly: *(Sarf Lászlóhoz.)* Sarf László, én elhiszem, hogy ártatlan, de a fia mondta a szemébe a bűnét... Tudná valaki azt bizonyítani, hogy maga az isten-

- tisztelet után a többiekkel együtt kiment a templomból, és mondjuk elment valahová... Vagy hogy hazament.
- Sarf László: Láthattak engem sokan...
- Eötvös Károly: Neveket mondjon...
- Sarf László: A Kohlmayer boltja előtt találkoztam Fekete Gáborral. Kérdezte, mikor érkezik haza a felesége.
- Eötvös Károly: Azt magának kellett tudnia?
- Sarf László: Fekete Gáborné minálunk szombati asszony...
- Széchy Ferenc: Mit tesz az?
- Sarf László: Miután nekünk szombaton nem szabad tehenet fejni, gyertyát levenni, feltenni...
- Széchy Ferenc: Szerződéssel van felfogadva, vagy másképpen?
- Sarf László: Nem szerződéssel. Mint jó szomszéd. Más napokon mi adjuk vissza a segítséget... *(Gondolkozik.)* Aztán megnevezhetem Taub Emánuelet, akivel együtt mentünk haza, bekísért a házba, mert tárgyalásunk volt tűzifáról... De gondolkozom tovább, mert Fekete Gábor tutajos, ilyenkor a Tiszán van, Taub Emánuel pedig már akkor beteges volt...
- Béry József: Itt várakoznak. *(Kiszól.)* Fekete Gábort vezessék elő, utána Taub Emánuelet.
- Eötvös Károly: *(Sarf Lászlóhoz.)* Bizonyos maga abban, amit elmondott erről a két emberről?
- Sarf László: Bizonyos vagyok benne. *(Belép Fekete Gábor, Karancaival.)*
- Eötvös Károly: Fekete Gábor, figyeljen jól. Sarf László szerint maguk találkoztak április elsején tizenegy óra körül Kohlmayer boltja előtt. Ő az istentiszteletről tartott haza, maga pedig megkérdezte tőle, mikor küldik haza a feleségét, aki náluk szombati asszony volt.
- Fekete Gábor: Én ott Sarf Lászlóval nem beszélhettem, mert azon a délelőttön a Kohlmayer boltjánál nem jártam...
- Eötvös Károly: Hol volt?
- Fekete Gábor: Úsztatásra készültünk. A Tiszánál jártam.
- Eötvös Károly: Tudja ezt tanúval bizonyítani?

- Fekete Gábor: Tudom, ha kell. Minden tutajossal. Kövi Boldizsár kormánybíróval.
- Béry József: *(Karancaihoz.)* Vezessék be Taub Emánuel. *(Egy másik pandúr bevezeti.)*
- Eötvös Károly: Taub Emánuel, figyeljen jól. Sarf László azt vallja, hogy maguk együtt mentek haza április elsején az istentiszteletről, és maga még be is kísérte őt a házába, mert tárgyalásuk volt tűzifaügyben. Így volt?
- Taub Emánuel: Én instálom a tekintetes urat, beteg ember vagyok...
- Béry József: A kérdésre válaszoljon...
- Taub Emánuel: ...járni is alig tudok...
- Béry József: Azt mondja el, így történt-e.
- Taub Emánuel: Nem történhetett így, mert az én házam az ellenkező irányban van, mint Sarf Lászlóé, és ha én hazafelé igyekeztem, mert a lábaim már nem bírták a járást, hogy mehettem volna vele? *(Távolról közeledő dobszó.)*
- Sarf László: Hát a bolt előtt. Még mondta is Feketének, hogy majd sürgeti maga is a feleségét, legyen mielőbb nála otthon...
- Béry József: Hogy mondhatta volna, ha Fekete Gábor akkor a Tiszán volt?
- Sarf László: Én végighallgattam a fiamat. Én már nem csodálkozom semmin. Nincs itt az Isten Eszláron. *(A dobszó betölti az egész színt.)*
- Szűcs János: *(Szinte beesik az ajtón, magasra emeli a dobverőket, nehezen jut szóhoz.)* A Csonkafüzesben feldobta a víz Solymosi Eszter holttestét.

(Ugyanaz a szín. A változás csak annyi, hogy balra hátul egy rossz deszkából összeszegelt spanyolfalszerű állványzat áll. Kint kiáltás. Valahol betört ablak csörömpöl. Eötvös megjelenik az ajtóban, kezében utazótáska. Bejön. Görnyedt. Egy újabb kődobástól csörömpölnek az ablak még épen maradt üvegei.)

- Karancsai Ferenc: *(A kinyíló ajtóban hátrálva.) Állj! Vagy lövök! Ez hivatali helyiség... Senki illetéktelen ide be nem léphet! (Hátraszól Eötvösnek.) Gyorsan a fal mögé... (Eötvös összehúzza magán a felöltőt, görnyedten a deszkafal mögé siet. Huriné egyetlen mozdulattal félretolja a pandúrt. Körülnéz, megindul a fal felé.) Ne menjen tovább! A tetem van ott!...*
- Huri Antalné: *(Megáll.) Jól van... Elmegyünk... (A fal felé.) Ártatlan embernek nem kell ebben a faluban félnie... De aki az igazság ellen fordul, az addig menjen, amíg tud. (Ki.)*
- Eötvös Károly: *(Kis idő múltán lép ki a fal mögül. Szemüveg van rajta. Szórakozottan jegyezget apró noteszába. Leül az íróasztalhoz. Gyorsan ír, mint aki fél, hogy elfelejt valamit. Felpillant, észreveszi Karancsait.) Köszönöm, fiam... Majd itt megvárom az urakat... (Jegyez tovább.)*
- Dr. Trattler Géza: *(Jön jegyzetköteggel. Harminc év körüli, jól öltözött férfi.) Jó napot...*
- Eötvös Károly: *(Éppen csak felpillant.) Jó napot. Dr. Trattler úr?*
- Dr. Trattler Géza: *(Otthonosan lerakodik az asztalra.) Kihez van szerencsém?*
- Eötvös Károly: *(Ír, nem néz fel.) Eötvös Károly...*
- Dr. Trattler Géza: *(Meghökkenve.) Lehetetlen... (Eötvös végigpillant magán, leveri a port a kabátjáról.) A zsidók megőrijtették az egész falut... Sajnos az izgalom általános...*
- Eötvös Károly: *(Karancsaihoz.) Köszönöm, fiam. Beszélgetni fogunk a doktor úrral. (Karancsai ki.)*
- Dr. Trattler Géza: *A tegnapi szemlén hat falubeli közül egy vélt csak a holttestben Solymosi Eszter vonásaival hasonlóságot felfedezni...*
- Eötvös Károly: *Szakolczay Julcsa... Majdnem megkövezték.*
- Dr. Trattler Géza: *A tetem idősebb nő teteme. Ez bebizonyosodott. Minden bizonnyal zsidó nőé, erre utal a borotvált fej... Megdönthetetlen, amit a körömök mutatnak. Finom kéz bőrű nő, gondosan ápolt hosszú köröm.*

Az Solymosi Eszteré nem lehetett. Az ön számára annak a lánynak a szavain kívül egyetlen bizonyíték utal arra, hogy a tetem Eszteré, de az nem bizonyíték, inkább egy teória igazolása: a tetem nyakán nincs vágás... Ne haragudjék a nyíltságo-mért... Hogy is mondjam... Az ön szülei talán izraeliták voltak?

Eötvös Károly:

Nem voltak.

Dr. Trattler Géza:

De a nagyszülei...

Eötvös Károly:

(*Mosolyog.*) Azok sem.

Dr. Trattler Géza:

Érdekes... A dédnagyszülei...

Eötvös Károly:

A dédnagyszüleim sem...

Dr. Trattler Géza:

Bocsásson meg, bizonyos ön ebben?

Eötvös Károly:

Látja, ez jó kérdés. Bizonyos vagyok.

Dr. Trattler Géza:

De ehhez az kell, hogy a családfáját százötven évre visszamenőleg pontosan ismerje... Ez elég nagy ritkaság. Meddig tudja ön a családfáját visszavezetni?...

Eötvös Károly:

(*Tetszik neki az iskoláztatás.*) Várjon csak... a családi krónika Eötvös Jánosig vezet vissza... János nevű ősöm 1408-ban költözött Ráckevéről Budára. Bámulatos... Ne haragudjék... hogyan képes ön egy ilyen régi költözködési dátumról tudni... Ebben van valami hihetetlen...

Dr. Trattler Géza:

Eötvös Károly:

Ehhez a dátumhoz érdekes esemény fűződik. Budán akkoriban a német polgárság volt az összetartóbb, vagyonosabb, tehát a hatalmasabb... Közülük választották a város bíróját. Eötvös János azonban annyira megnyerte a polgárság, kivált a magyarok bizalmát, hogy 1408-ban őt választották meg bírónak. Amennyire az iratok visszavezetnek, ő volt Buda első magyar bírója. A németiség a régi szabadság megszégésének tekintette ezt, fajtája uralmának veszélyét látta benne. Eötvös Jánost megölték. Az ügy Zsigmond király elé került. Buda akkor kapott új szabadságot. A tisztségviselésben a magyarok egyenlő joga biztosítást nyert.

- Dr. Trattler Géza: Tudja, mi terjed mindenfelé? Az a hír... bocsásson meg az őszinteségemért, hogy ön gazdag pesti zsidóktól óriási pénzüsszeget vett fel.
- Eötvös Károly: Mi érdek fűzi azokat a tiszzaeszlári eseményekhez?
- Dr. Trattler Géza: Most már mindenki, aki zsidó, egyaránt vádlott...
- Eötvös Károly: *(Leveszi a szemüvegét.)* Értem... De a művelt kor bíróságának alaki törvényei vannak. Mindenkit nem ültethet a vádlottak padjára... Kiválaszt közülük néhányat...
- Dr. Trattler Géza: Nem értem önt. Annyira rokonszenvezik ezzel a Sarf családdal?
- Eötvös Károly: Nem ismerem őket.
- Dr. Trattler Géza: Az egész országban féktelen a közhangulat. Önt lehetetlenné fogják tenni...
- Széchy Ferenc: *(Be. Eötvöshöz siet.)* Remélem nem történt bántódása... *(Nem kap választ, erre megváltozott, rationális hangon.)* Reggel Pestre utazom... Jöjjön velem...
- Eötvös Károly: Ha Eötvös a helyszínen is cáfolni tud, akkor a királyi főügyész úr még idejében közbeléphet, és megmentheti a kormányt egy kínos blamázsztól; ha nem tud cáfolni, akkor nincs ellenzék... Ön most megy, és jelenti az eredményt?
- Széchy Ferenc: Én sem tudtam sokáig elhinni, hogy a művelt korban ilyen rémtett megtörténhet. Én megértem önt.
- Béry József: *(Be.)* Hallom, mi történt. Különös emberek az eszláriak. Elragadja őket az igazságérzetük. Csak azt ne mondja, Eötvös úr, hogy a tömeghangulatot újra én szítottam. Úgy járhat, mint amikor hisztériakeltéssel vádolt meg a Tisza felkotrásáért. Emlekszik rá, mit mondott?
- Eötvös Károly: *(Kínos lassúsággal.)* Azt, hogy a Tisza esése az Alföldön nem nagy, kilométerenként legfeljebb hat centiméter. Alacsony vízállásnál lassú a folyása, de a tetemet negyvenkilenc nap alatt mégis száz kilométerre sodorhatja.
- Béry József: És tudja, hány kilométerre van a Csonkafüzes Eszlártól?

Eötvös Károly: Nyolc kilométerre...

Béry József: Ilyenek az ön érvei! Hogy gondolhatja akkor épeszű ember, hogy ez a tetem Solymosi Eszteré? Arról kaptam hírt, hogy a választókerületéből levelek érkeztek a Parlamentbe. Tiltakozó levelek az eszlári szereplése miatt...

Eötvös Károly: *(Szünet után.)* A holttesten a ruhák Solymosi Eszter ruhái...

Béry József: *(Gúnyosan.)* Csodálom önt... Bonyolultabb ügyeket fejtett már meg, mint egy fiatal vizsgálóbíró... Azt olyan nehéz elképzelni, hogy akárki ráhúzhatta egy másik holttestre Solymosi Eszter ruháit, ha érdeke volt egy olyan holttestet bemutatni, amelyiknek nincsen vágás a nyakán... *(Leül az íróasztal mögé.)* Pandúr!

Karancsai Ferenc: *(Be.)* Parancs!

Béry József: Péczeley úr elfoglalhatja a helyét. Vezesse be Huri Antalné... *(Karancsai el, Péczeley nesztelen léptekkel érkezik, elfoglalja a helyét. Béry Eötvöshöz.)* Tiszteltem önt, de ne vegye rossznéven, ebbe a vizsgálatba bele fog bukni... *(Huriné megjelenik az ajtóban. Nem lép beljebb, szőke haja kibontva omlik a vállára.)* Jöjjön közelebb, Huriné... *(Huriné egy lépést lép csak előre.)* Mióta ismerte Solymosi Esztert?

Huri Antalné: Gyermekkorától... Közelebről két éve. Amióta a férjem nem él, sokat segítettek nekem a jó szomszédaim.

Béry József: Felszólítom, hogy szemlélje meg a holttestet, amit a Csonkafüzesben vetett fel a víz...

Dr. Trattler Géza: Ide jöjjön... Itt a test...

Huri Antalné: Azt én meg nem nézem.

Béry József: Miért?

Huri Antalné: Rosszul lesznek...

Béry József: Nem látott még holttestet?

Huri Antalné: Nem...

Eötvös Károly: *(Eddig szó nélkül állt oldalt.)* Hogyan halt meg a férje?

- Huri Antalné: Miért kérdezi a tekintetes úr?
Eötvös Károly: Azért, mert nekem jogomban áll magához kérdéseket intézni. Mindenféle kérdést, Huriné...
- Huri Antalné: Az én férjem vadász volt. Körvadászaton lőtték meg. Amikor hazahozták, még élt...
- Eötvös Károly: A házukban halt meg?
Huri Antalné: Igen.
Eötvös Károly: (Béryhez.) Akkor mégis látott holttestet.
Huri Antalné: Nem láttam.
Eötvös Károly: Nem volt mellette?
Huri Antalné: Már nem volt magánál, amikor hozták. Nem bírtam nézni... kimentem a házból.
- Eötvös Károly: Szerette a férjét?
Huri Antalné: Mi köze van ahhoz a tekintetes úrnak? (Lassan.) Szerettem.
- Eötvös Károly: És ott tudta hagyni őt az utolsó perceiben?
Huri Antalné: Az én uram a legszebb ember volt a faluban. Boldultak utána a lányok. Szerette is őket, mégsem csalt meg engem soha. Nem hagytam rá neki erőt... Énmellettem még ha akart volna, sem lett volna képes más asszonyt tartani... Pedig olyan férfi volt, amilyent asszony csak ritkán ismerhet... Ezt így gondolom... Nem bírtam a testét hidegnek látni... De ezt a tekintetes úr nem értheti...
- Eötvös Károly: Miért?
Huri Antalné: A tekintetes úr meglepődne, talán meg is rettenne, ha a szerelem úgy mutatná meg magát a tekintetes úrnak, ahogy énnekem megmutatta magát... (Béryhez.) Csinálhat velem akármit a vizsgálóbíró úr... Én azt a tetemet meg nem nézem.
- Béry József: A vizsgálat nem lehet meg a maga vallomása nélkül.
- Huri Antalné: Nem bírom látni, hogyan pusztul el az emberben az élet...
- Béry József: (Kiált.) Pandúrok! (Két pandúr belép.) Fogják közre... (A pandúrok közrefogják Hurinét.)
- Eötvös Károly: (Felnevet, mindenki feléje fordul.) Mit akarnak tőle?

Komikus... Nem volt elég, hogy azt kiáltotta nekem: „Pusztuljon a faluból, aki a zsidó céda dögtesztét akarja Solymosi Eszterének mondani!” Tehet ennél tömörebb vallomást valaki, hogy a holttestben Solymosi Esztert úgysem ismeri fel? *(Egészen közel lép hozzá.)* Mondja jegyzőkönyvbe, Huriné: A Csonkafüzesben megtalált holttestet meg nem szemléltem, de kijelentem, hogy az Solymosi Eszter holtteste nem lehet...

Huri Antalné: *(Irtóztatott tekintettel nézi Eötvöst, aztán gyors léptekkel az állvány mögé megy, másodpercek telnek el némaságban, amíg kilép. Megáll Béry előtt, de még nem tud szólni. Végre megpróbál erőt venni magán.)* Ez nem lehet Solymosi Eszter... *(Asszonyi fenséggel a tartásában kimegy.)*

Eötvös Károly: *(Hosszú szünet után a fáradtság látszatával.)* Jót tenne velem a vizsgálóbíró úr, ha nem egyenként hívná be a megidézeteket.

Béry József: *(Karancaihoz.)* Vezessék be Solymosi Jánosnét és a várakozókat. Erős biztosítást! *(A három pandúr ki.)*

Eötvös Károly: *(Béryhez.)* Én már csak néhány kérdést tennék fel... *(Leül hátul a lócára. Amikor a három pandúr gyűrűjében bejönnek a falubeliek, és az idősebbek a lócákra ülnek, ő is közöttük van. Tízen-tizenketten jönnek be, inkább nők, de férfiak is, közöttük Szűcs János. Elöl Solymosi Jánosné, ötven év körüli. Szűcs János kiválik a csoportból. Feltűnően settenkedik a deszkával felé.)*

Béry József: Maradjon a helyén, Szűcs János!

Szűcs János: Valamit még egyszer...

Béry József: Maradjon csak!... *(A pandúrokhöz.)* Csukják be az ajtót! *(Szűcs János kérőn pillant Eötvösre. Eötvös feláll, Szűcs megindul feléje, de Béry kiáltására megtorpan.)* Mindenki a helyén marad! Ajtót becsukni! *(Karancai becsukja az ajtót, áll fegyverrel a kezében.)*

- Eötvös Károly: *(Visszaül a lócára. A csoport mögül csak a hangját hallani.)* Solymosi Jánosné meg tudná mondani itt a tekintetes vizsgálóbíró úr előtt, hogy mi az eskü?
- Solymosi Jánosné: *(Nem fordul a hang irányába, továbbra is a közönséggel néz szembe.)* Ha megesküszik az ember valamire, az mindjárt eskü...
- Eötvös Károly: Tudja-e, hogy csak az igazra lehet esküdni?...
- Solymosi Jánosné: Hogyne tudnám... Nem vagyok olyan buta, hogy ne tudnám, csak azért, mert szegény vagyok.
- Eötvös Károly: *(Lassan előrejön a csoportból, később már a neki még mindig hátat fordító Solymosiné mögött.)* Emlékszik pontosan arra, milyen ruha volt a lányán, amikor eltűnt?
- Solymosi Jánosné: Emlékszem...
- Eötvös Károly: Ez a kék virágos szoknya, amit magának a vizsgálóbíró úr már mutatott?...
- Solymosi Jánosné: Az volt...
- Eötvös Károly: A sárga kendő...
- Solymosi Jánosné: A sárga kendő...
- Eötvös Károly: A fehér ingecske...
- Solymosi Jánosné: A fehér ingecske...
- Eötvös Károly: Van, aki azt mondja, hogy ez itt a maga lánya holtteste. Nézze meg... *(Szünet.)*
- Solymosi Jánosné: *(Végre megfordul, odamegy a deszkafalhoz, visszajön.)* Nem az...
- Eötvös Károly: Miből gondolja?
- Solymosi Jánosné: Nem lehet az... Ennek ép a nyaka... Eszterét megvágták.
- Eötvös Károly: Úgy gondolja, hogy a gyermekét a zsidók ölték meg?
- Solymosi Jánosné: Ebben a gondolatban vagyok, míg a sír fenekére nem tesznek...
- Eötvös Károly: Tudja-e, hogy Szakolczai Julcsa tegnap ebben a testben Esztert ismerte fel?
- Solymosi Jánosné: *(Elfordul.)* Hallottam.
- Eötvös Károly: Szakolczai Julcsa! Gyere közelebb... Lép ide egészen... *(A csoportból kiválik egy parasztlány.)* Hány éves vagy?

Szakolczai Julcsa: Tizennyolc...

Eötvös Károly: Solymosi Esztert ismerted jól?

Szakolczai Julcsa: Igenis ismertem...

Eötvös Károly: Tegnap ebben a holttestben őrá ismertél. Így van?

Szakolczai Julcsa: Mondtam, hogy a... Solymosi Eszter.

Eötvös Károly: Tehát megismerted?...

Szakolczai Julcsa: Jött a hír, hogy megvan a Solymosi Eszter... hát rá-mondtam...

Eötvös Károly: Nem azért mondtad, mert ráismertél?

Szakolczai Julcsa: Én rá nem ismertem... én azt meg se néztem... csak mondták a faluban, hogy megvan... csak odaálltam tegnap, és rá sem néztem... Csak mondtam...

Eötvös Károly: Azt állítottad, hogy a foga, a szeme és a lába pontosan olyan, mint az Eszteré...

Szakolczai Julcsa: ...én a buta fejemmel már nem tudom, mit mondtam...

Eötvös Károly: Gyere ide! Nézd meg még egyszer! *(Szakolczai Julcsa odamegy.)* Hát most kinek ismered fel?

Szakolczai Julcsa: Senkinek...

Eötvös Károly: Miért reszketsz?

Szakolczai Julcsa: Rám vicсорította a fogát... *(Vissza akar szaladni a többiekhez, de beleütközik a magányosan és mereven álló Solymosinéba. Elbotlik, térdel az asszony előtt.)* Én senkinek sem ismerem meg!... Senkinek!

Solymosi Jánosné: *(Megsimítja a térdelő lány fejét, csendesen.)* Miért bántják ezt a gyermeket?

Első eszlári: Elég volt egy áldozat!...

Második eszlári: Az Eszter vérét vették, azt nyomozzák ki!

Harmadik eszlári: A gyilkost büntessék meg! Addig nekünk úgysem lesz nyugalunk...

Béry József: Nyugodjanak meg, emberek! Mindent ki fogunk nyomozni... *(Hirtelen.)* Felkérjük a tekintetes ügyvéd urat is, legyen segítségünkre a vizsgálatban a híres nevével, nagy tehetségével. Én felkérem őt... Szólítsa fel maga is, Solymosi Jánosné...

Solymosi Jánosné: *(Elfordul.)* Csak az segítse a szegény embert, aki a lelkéből kívánja segíteni...

Béry József: Szakolczai Julcsa! Hát te megkéred-e őt?
 Szakolczai Julcsa: Én megkérhetem a tekintetes urat.
 Béry József: Hát a többiek?! *(Hangok, mint egy zúgás: „Megkérjük!” „Mi is!” Béry megindul Eötvös felé. Eötvös hátrál. A tömeg elnyeli.)* Nagy oka lehetett annak rá, aki egy másik testet Eszter ruháiba öltöztetett. Mit gondol a tekintetes ügyvéd úr, ki tudna nekünk választ adni erre?

Eötvös Károly: *(Az embergőzről.)* A tutajosok találtak rá...
 Béry József: A tekintetes ügyvéd úr azt mondja, hallgassuk ki a tutajosokat. Csakhogy a tutajosok már továbbindultak...

Péczeley Kálmán: *(A csendben az írnoki asztaltól.)* Szolnok felé úsztatnak...

Béry József: Rendelkezést fogunk kiadni rájuk. Minden faluban és városban Szolnokig figyeljék a Tiszát. Pandúrok nézzék éjjel-nappal a vizet, külön minden hídnál, minden révnél, minden csárdánál. Szűcs uram, tétesse közhírré a falvak neveit. *(Szűcs János felveszi a dobját, és a sötétedő színpadon elindul.)* A bal parton Tiszapolgár, Csege, Egyek, Füred, Örvény... *(Elakad.)*

Solymosi Jánosné: *(Mozdulatlanul.)* Szöllős, Derzs.
 Karancai Ferenc: ...Abádszalók, Bura, Roff, Beő, Fegyvernek...
 Béry József: A jobb parton... Szederkény, Palkonya, Kürt... *(A színpad sötétedik, Szűcs dobja odakint már pereg.)*

Karancai Ferenc: ...Tarján, Kesü, Ároktő...
 Első eszlári: ...Dorogma...
 Második eszlári: Bábolna, Poroszló...
 Harmadik eszlári: ...Sarud, Nána, Kisköre...
 Negyedik eszlári: ...Süly, Kőtelek, Nagykőrű... *(Az utolsó szavak elvesznek a dob dübörgésében.)*

(A szín sötét. Az ablak zsaluja zárva. Eötvös az íróasztalra borulva alszik a karosszékekben. Péczeley is szunyókál. Karancai jön, kinyitja a zsalukat. Reggeli fény. A helyiségben minden bútor, mint az előző színben.)

- Péczeley Kálmán: *(Feláll. A deszkafalhoz megy, félretolja. Egy lócán Béry. Hanyatt fekszik, pokróccal betakarva. Alszik. Péczeley csendes hangon ébreszti.)* Hat óra van... Hat óra van, uram...
- Béry József: *(Felkel, fáradtan az íróasztalhoz megy.)* Jó reggelt... Ez aztán a puha ágy... *(Eötvös felriad, biccent, sietősen rendbe szedi az öltözékét. Béry iszik az asztalra állított pálinkásüvegből, aztán Eötvösnek nyújtja. Eötvös nem iszik. Péczeleyhez.)* A királyi főügyész-helyettes úr?
- Péczeley Kálmán: Hajnalban Nyíregyházára indult, onnan Pestre.
- Béry József: *(Karancaihoz.)* A zsidók?...
- Karancai Ferenc: Alázatosan jelentem a tekintetes vizsgálóbíró úrnak, éjfélkor ébresztettünk minden zsidót... Egy-napi élelmet csomagoltak. Sorakoztattuk őket az udvaron...
- Béry József: Az asszonyok?
- Karancai Ferenc: Mindenkit...
- Béry József: A gyerekek?
- Karancai Ferenc: Mindenkit...
- Béry József: *(Iszik.)* Kicsodák maguk?
- Karancai Ferenc: Alázatosan jelentem, pandúrok...
- Béry József: Maguk tatárok?
- Karancai Ferenc: Alázatosan jelentem, mi...
- Béry József: A pandúr tudja, mi az, hogy parancs!
- Karancai Ferenc: Alázatosan...
- Béry József: Megmondtam, kikre van szükségem. Az asszonyokat, gyerekeket és öregeket azonnal hazaküldeni! A tizenhat és hatvan év közötti férfiak maradnak. Végrehajtani... *(Karancai tiszteleg, ki. Béry a pálinkásüveg tartalmával kiöblögeti a száját, lenyeli a pálinkát, ujjával elsimítja összekuszált haját. Az ablakhoz lép.)*
- Karancai Ferenc: *(Be.)* Alázatosan jelentem, a parancsot végrehajtottam...
- Béry József: Jól figyeljen! Amikor engem majd meglát az ablakban, maga egyesével egymás mellé állítja őket... Amikor

másodszor lépek ide, körbeállítja őket, de úgy, hogy két kört alkossanak egymás mellett. Fele az egyikben, fele a másikban. Amikor harmadszor meglát, akkor kettesével állítja őket, szemben egymással, de nagy csoportot képezve, az egész udvaron.

Karancai Ferenc:

Igenis!

Béry József:

(*Eötvöshöz.*) Kezdhetjük?...

Eötvös Károly:

Kezdjük. (*Leül a lócára.*)

Béry József:

Smilovics! (*Karancai tiszteleg, ki. Péczelejhez.*) Kétszítsük elő Matej Ignác tanúvallomásának jegyzőkönyvét. (*Leül az íróasztal mögé. Smilovics belép, vékony, középtermetű, vörös hajú. Karancai megáll az ajtóban. Smilovicshoz.*) Mondja meg a nevét...

Smilovics Jenő:

Smilovics Jenő... szolgálatjára még mindig...

Béry József:

(*Nyugodtan.*) Tudja, ki előtt áll, tisztelettudóbb hangot használjon...

Smilovics Jenő:

(*Csendes iróniával.*) Ezzel én csak azt kívántam tisztelettel jelezni, hogy ugyanaz vagyok, aki az eddigi kihallgatások alatt, vagyis hogy csak fáradni méltóztatik velem, mert én annál, amit már eddig elmondtam, egyebet mondani nem tudok.

Béry József:

Maga egy holttestet adott át Nagy Istvánnak, hogy azt szállítsa a Tiszán.

Smilovics Jenő:

Én erre most is csak tisztelettel kijelentem, hogy ilyent nem cselekedtem...

Eötvös Károly:

Ide figyeljen, Smilovics! Ha maga megmondja az igazat, nagy szolgálatot tesz a vizsgálatnak...

Smilovics Jenő:

Ennyi az igazság, amennyit elmondtam...

Eötvös Károly:

Matej Ignác azt vallja, hogy a holttestet magától vették át.

Smilovics Jenő:

Azt Matej Ignác nem vallhatja...

Béry József:

Jól van, Smilovics. Hányadszor hallgatom én most magát ki?

Smilovics Jenő:

Hetedszer hallgat ki a tekintetes vizsgálóbíró úr.

Béry József:

Most szépen visszakísérik magát. És ha majd úgy gondolom, akkor kihallgatom nyolcadszor is... Én nem fáradok bele... Na induljon...

- Smilovics Jenő: *(Nem mozdul.)* Eddig még egyszer sem mondta a tekintetes vizsgálóbíró úr, hogy Matej Ignác azt mondta...
- Béry József: Menjen csak, Smilovics...
- Smilovics Jenő: *(Elindul, megáll, gondolkodik, visszajön.)* Hogy mondta Matej Ignác?
- Béry József: Gondolkozzon csak rajta, Smilovics. *(Int Karancainak. Karancai puskatussal kilöki az ajtót. Az ajtóban látni két pandúrt, akik Smilovicsot szuronyaik közé fogva elkísérik.)* Matej Ignácot vezessék be. *(Karancai ki, Béry az ablakhoz sétál. Kinéz. Onnan fogadja a belépő Matejt. Nem fordul feléje, háttal beszél.)* Matej Ignác?
- Matej Ignác: *(Fiatal, szálfatartású.)* Igenis nagyságos vizsgálóbíró úr... Matej Ignác, alázatos szolgálatjára...
- Béry József: ...született Szeklencén, huszonnyolc éves, görög katolikus vallású, nős, két gyereke van. Írni, olvasni tud?
- Matej Ignác: Azt nem tudok.
- Eötvös Károly: Fenntartja a vallomását?
- Matej Ignác: Alázatos tisztelettel, fenntartom.
- Eötvös Károly: *(Béryhez.)* Nagy Istvánna! kérem a szembesítést...
- Béry József: *(Karancaihoz.)* Vezessék be Nagy Istvánt! *(Matejhez.)* Álljon oda a fal mögé.
- Matej Ignác: Igenis... *(Beáll a deszkafal mögé. Karancai bevezeti Nagyot.)*
- Eötvös Károly: Ide hallgasson, Nagy István. Maga katonaviselt magyar ember...
- Nagy István: *(Harmincéves, szoborszépségű fekete férfi, nyugodt, rezzenéstelen arc.)* Az vagyok, nagyságos uram...
- Eötvös Károly: Hányadik ezredben szolgált?
- Nagy István: A hatvanötödik ezredben...
- Eötvös Károly: Matej Ignác is ott szolgált, a maga kenyeres pajtása volt...
- Nagy István: Az volt...
- Eötvös Károly: Mégis azt mondta, hogy a vallomása, amit maga előtt már felolvastunk, nem igaz.

Nagy István: Ezt mondtam.
 Béry József: Matej Ignác, lépjen ide! (*Matej előlép.*) Mondja a szemébe Nagy Istvánnak, hogy látta, amint Smilovics Jenőtől egy holttestet átvett, a tutaján Eszlárig úsztatta, s magának pénzt ígért, hogy ezt titokban tartsa...

Matej Ignác: (*Sokáig nézi Nagyt.*) Így történt. Kerecsenyben vetted át a testet. Nekem száz koronát ígértél... (*Nagy Matejhoz lép, szembeköpi.*)

Béry József: (*Nagyhoz.*) Sötétzárkába veretem! Megálltak Kerecsenyben?

Nagy István: Megálltunk...

Eötvös Károly: Kivel tért maga ott aludni?

Nagy István: Együtt a többiekkel...

Eötvös Károly: Matej Ignác is magával ment a kalyibába?

Nagy István: Nem ment...

Eötvös Károly: Miért nem?

Nagy István: Azt mondta, a tanyára megy a juhászokhoz túrót venni...

Béry József: Evett maga abból a túróból?

Nagy István: Nem ettem...

Béry József: De ha maguk jóban-rosszban összetartottak évekig, akkor Matej Ignácnak meg kellett kínálnia magát abból.

Nagy István: Úgy kellett volna...

Béry József: Miért nem tette mégsem?

Nagy István: Nem tudhatom...

Béry József: (*Matejhoz.*) Bement maga a juhászokhoz?

Matej Ignác: Nem mentem...

Béry József: Miért?

Matej Ignác: Mert megláttam a dülőút szélén az eszláriak szekerét egy fekete meg egy sárga lóval...

Béry József: Hát attól még bemehetett volna...

Matej Ignác: Megláttam egy vörös hajú zsidót, aki levette a szekérről a holttestet, és zsákban Nagy Istvánhoz vitte...

- Eötvös Károly: *(Matejhoz.)* Mit mondott Nagy, amikor meglátta, hogy maga mindezt észrevette?
- Matej Ignác: „Nincs itt semmi keresnivalód, eridj innen a dolgodra...” Ezt mondta.
- Eötvös Károly: Ezután mit csinált?
- Matej Ignác: A zsákot a vízben a tutajhoz vonszolta...
- Béry József: *(Matejhoz.)* Akkor ígért magának pénzt?
- Nagy István: *(Matejhoz.)* Én teneked semmiféle pénzt nem ígértem...
- Matej Ignác: Száz koronát...
- Béry József: *(Matejhoz.)* És mit mondott, amikor Eszlárhoz értek?
- Matej Ignác: Azt mondta, hogy ne nyúljak a holttesthez, ha az le talál szakadni.
- Nagy István: *(Kivetkőzve a nyugalmából.)* Hazudsz! Sose mondtam... *(Fenyegetően indul Matej felé.)*
- Matej Ignác: *(Hátrál.)* Mondtad... ismerjed be...
- Béry József: *(Nagyhoz.)* Ez az utolsó alkalom a beismerésre... Különben mehet vissza, ahonnan most idehozták. *(Nagy magasra emelt öklei a levegőbe merednek. Megdermed. Lassan hanyatlanak le a kezei. Béry eléje áll.)* Így történt, ahogy Matej Ignác vallotta?
- Nagy István: *(Reszket a teste.)* Így...
- Béry József: Esküszik rá, Matej Ignác?
- Matej Ignác: *(Letérdel, széles mozdulattal teszi a kezét a szívére.)* Esküszöm az élő Istenre...
- Eötvös Károly: És maga, Nagy István?
- Nagy István: *(Elfulladva.)* Így volt...
- Béry József: *(Szinte beleroskad az egyszerre rátörő gyengeségtől a karosszékekbe. Felemel egy ceruzát, ütemesen kezd vele kopogni az íróasztalon.)* Figyeljen, Nagy... Kecsenyben találkozott Smilovics Jenővel?
- Nagy István: *(Nem képes levenni szemét az ide-oda járó, kopogó ceruzáról. Megindul az asztal felé, egész testtartása, hangja megváltozik, szokatlan állapotban van.)* Igen...
- Béry József: *(Kopog tovább a ceruzával ütemesen.)* Megállapod-

tak, hogy Tárkányban megvárják magát a holttesttel. A két eszlári zsidó szekerét egy fekete meg egy sárga ló húzza... Így is történt...

Nagy István:

Így történt...

Béry József:

(*Abbahagyja a kopogást, kimerülten hátradől. Nagy teste egy csapásra elveszíti a feszességét, majdnem összezsugorlik.*) Álljon fel, Matej Ignác. (*Karancsaihoz.*) Mind a kettő maradjon készenlétben.

Karancsai Ferenc:

Igenis. (*Ki Naggyal és Matejjel, rögtön visszajön.*)

Béry József:

(*Eötvöshöz, fáradtan.*) Akkor még egyszer Smilovics... (*Int Karancsainak, a pandúr kimegy.*) Kívánja ön kihallgatni?

Eötvös Károly:

(*Mosollyal.*) És akkor én tenném fel a végső kérdést a vallomás előtt... (*Karancsai megjelenik az ajtóban. Mögötte Smilovics.*)

Béry József:

(*Smilovicshez.*) Jöjjön közelebb... (*Smilovics beljebb lép, Béry hátradől.*) Nos, Smilovics, mivel töltötte az elmúlt fél órát?

Smilovics Jenő:

(*Nyugalommal.*) Imádkoztam, uram...

Béry József:

Jobb szerettem volna, ha töpreng a kérdéseimen...

Smilovics Jenő:

Ima közben minden kérdés megvilágosodik előttünk, uram.

Béry József:

Hányadik kihallgatása ez most, Smilovics?

Smilovics Jenő:

(*Hosszú szünet után.*) Az első, uram...

Béry József:

Nagy István is azt vallja, hogy magától vették át Tárkánynál a holttestet, amire Solymosi Eszter ruháját húzták rá.

Smilovics Jenő:

Szolgálatára ezt csak öntől tudom, uram...

Béry József:

Megtudhatja Nagytól is... (*Int Karancsainak. A pandúr kimegy és néhány pillanattal később Naggyal tér vissza. Béry feláll.*) Álljanak szembe egymással! (*Nagy és Smilovics egymás felé fordulnak.*) Nagy István! Mondja a szemébe Smilovics Jenőnek, amit itt már megvallott és jegyzőkönyvbe is vettünk. Hol találkozott először Smilovics Jenővel?

Nagy István:

(*Alig hallhatóan.*) Kerecsenyben...

Béry József:

Mit beszéltek meg, hol adja át a holttestet?

- Nagy István: *(Szaggatottan.)* Tárkányban a parton. Ahová két eszlári zsidó szekérével hozzák. Az egyik ló fekete, a másik sárga.
- Eötvös Károly: *(Nagyhoz.)* Az országút, ahol a szekér álldogált, a parttól legalább háromszáz méter volt. Ugye?
- Nagy István: Legalább...
- Eötvös Károly: *(Előrejön.)* Mondja, Nagy István, a lovak színét Smilovics mondta meg magának, vagy csak egyszerűen emlékszik rá... *(Nagy kizökken a monoton válaszokból, tanácstalanul előbb Béryre, aztán Smilovicsra néz.)* Gondolkozzon csak rajta. *(Hosszú csend. Eötvös Smilovics elé lép.)* Ide hallgasson, Smilovics... Nagy István háromszáz méterről nem láthatta az országúton álló lovak színét... Ő azt csak abból tudhatná, ha maga azt Tárkányban valóban közölte volna vele...
- Smilovics Jenő: *(Ugyanilyen nyugalommal.)* Igaz... Én közöltem vele Tárkányban. *(Szünet.)*
- Eötvös Károly: És azt is megbeszélték, hogy várja magukat a parton Kerecsenyben?
- Smilovics Jenő: Azt is, uram... *(Szünet.)*
- Béry József: *(Karancaihoz.)* Nagy Istvánt vezessék ki... *(Karancai kivezeti a révült Nagyot.)*
- Eötvös Károly: Mondjon el mindent összefüggően, Smilovics. Remetéről szállította a fát. Mi történt Tárkányban?
- Smilovics Jenő: *(Szaggatottan.)* Tisztelettel, uram... úgy emlékszem, Tárkányban amikor partra szálltam, két eszlári zsidó lépett hozzám... Üzletet ajánlottak. Ötszáz koronát... egy holttestet kellett a Tiszán Eszlárig levinni...
- Eötvös Károly: Maga szó nélkül elvállalta?
- Smilovics Jenő: Nem vállaltam. Azt mondtam, én nem, de keresek valakit, aki majd megteszi..
- Béry József: Nagy István sáfár?
- Smilovics Jenő: Órá gondoltam...
- Eötvös Károly: Hogy került a holttest Kerecsenybe?

- Smilovics Jenő: A két eszlári ember szekeren. Én vezettem őket odáig, ott átadtam a holttestet Nagynak.
- Eötvös Károly: Maga eddig tagadott, Smilovics. Hogyan szánta el magát arra, hogy most mindent bevalljon?
- Smilovics Jenő: Imádkoztam, uram.
- Eötvös Károly: Most először, amióta lefogták?
- Smilovics Jenő: A holttest csempészése úgymint napvilágra van most már hozva... Nagy István, Matej Ignác is beismer-
te... Én úgy gondoltam, ez csak segít a zsidósá-
gon... Megrövidíti a szenvedését...
- Béry József: *(Feláll, előrejön.)* Valami még hátravan, Smilovics.
- Smilovics Jenő: Nem tudom, mi lehet még hátra, uram...
- Béry József: Az igazságszolgáltatásnak tovább kell vizsgál-
ni, ami történt... Meg kell mondania, ki volt a két
eszlári zsidó, akik magának a holttestet átadták.
- Smilovics Jenő: Gondolhatja uram, hogy a nevüket nem árulták
el... Sem előbb, sem utóbb nem láttam őket...
- Béry József: Két napig ült a szekerükön, amíg Kerecsenyből
Tárkányig értek... Emlékeznie kell az arcukra.
- Smilovics Jenő: Az én szemem gyenge, uram...
- Béry József: *(Elsétál az ablak előtt.)* Az arcukra azért emlékez-
nie kell...
- Smilovics Jenő: Elmosódtak bennem a vonásaik, uram... Nem tud-
nám leírni őket.
- Béry József: Jöjjön ide az ablakhoz. *(Smilovics odamegy.)* Nézzen
ki... Nézze meg jól azt a huszonhárom embert...
Közöttük van a maga két zsidója is.
- Smilovics Jenő: Lehet, hogy éppen egyik sincs közöttük.
- Béry József: Ott áll minden eszlári zsidó, aki nem több hatvan-
évesnél vagy nem kevesebb tizenhatnál. Magán a
sor, Smilovics...
- Smilovics Jenő: *(Megfordul, verejtékes az arca, ki van fordulva ön-
magából.)* Tisztelettel kijelentem...
- Béry József: Melyik az a kettő?!
- Smilovics Jenő: *(Visszafordul.)* A bal oldali harmadik az egyik...
- Béry József: Az egyik...

- Smilovics Jenő: *(Gyorsan.)* A jobb oldali hatodik a másik... Ha egy kis vizet kérhetnék, tisztelettel... *(Péczeley feláll, vizet visz neki. Smilovics kiissza.)* Köszönöm, uram...
- Béry József: *(Közben másodszor is megáll az ablak előtt.)* Ez nem játék, Smilovics. Amit mond, attól emberek élete függ. Nézze csak meg még egyszer, nem tévedett-e! *(Odaáll, elhaló hangon.)* Az egyik... a bal oldali körben. Az ablaktól számított harmadik...
- Smilovics Jenő: *(Odaáll, elhaló hangon.)* Az egyik... a bal oldali körben. Az ablaktól számított harmadik...
- Béry József: A másik?
- Smilovics Jenő: A másik? A másik? Igen... a jobb oldali körben pontosan a szemközti...
- Béry József: *(Az ablakhoz áll.)* Jól van, Smilovics. Csakhogy maga azt mondta az előbb, hogy gyenge a szeme... Nézze csak meg még egyszer... Hát most melyik az a kettő?
- Smilovics Jenő: *(Kinéz, aztán visszafordul, behunyja a szemeit, alig hallani, amit mond.)* Ugyanaz a kettő, uram. Éppen szembekerültek egymással... Jobbról a harmadik pár... *(Összekulcsolja a kezét, lassan meggörnyed a válla, lehajtott fejjel imádkozik. Kinyitja a szemét.)* Még egyszer meg kell őket néznem, uram?
- Béry József: Nem kell, Smilovics... elmehet. *(Smilovics lassan elindul az ajtó felé, amikor kinyitja, látható lesz két szuronyos pandúr. Közrefogják, kísérik tovább.)*
- Péczeley Kálmán: *(Feláll.)* Szükség van még rám, uram?
- Béry József: Majd hívatom, Péczeley úr... elmehet. *(Péczeley el. Béry leül a karosszékre. Két poharat vesz elő, tölt a pálinkából.)* Francia borom nincs... *(Iszik. Eötvös elé tolja a másik poharat. Eötvös nem nyúl hozzá. Béry újra iszik. Köhög.)* Köszönöm a segítséget... Egyedül nehezebben ment volna... Pokoli... páratlan história... Miért nem iszik? *(Eötvös felhajtja a pálinkát. Rekedt. Béry újra tölt, iszik. Eötvös elé teszi a másik poharat.)*
- Eötvös Károly: *(Félretolja.)* Máris valami szokatlan labilitást érzek... mintha egy hajón utaznék... erős hullámozásban... olyan a lengés, hogy a legjobban felerősített

- lámpások is felborulnak... *(Széket húz, leül Béryvel szemben.)* Kusza ez az egész ügy... eltűntek a támaszok... Azt hiszem... újra el kellene jutni a kezdőpontra...
- Béry József: *(Mosolyog.)* Én azt hittem, hogy ön egy kivételes képességű ember... Ugyan... Igazi konzervatív! Támaszokat keresni, amikor a megingathatatlan pontok eltűnnek a világból... Mit akar előlről kezdeni? *(Kifelé int.)* Ez itt már a végjáték...
- Eötvös Károly: *(Dolgozik benne az ital, feláll.)* És én hallgattam ki hozzá a tutajosokat...
- Béry József: Ez talán túlzás... Feltett ön is néhány kérdést...
- Eötvös Károly: *(Hirtelen jött határozottsággal.)* Még egyszer beszélnem kell Sarf Lászlóval.
- Béry József: *(Szinte vidám.)* Az ő tagadásából szeretné visszazerezni az elveszett hitét? Tessék... Éjjel úgys kihallgatást kért. Önnek is kedves témája a tízparancsolat... Csevegjenek csak... *(Elrakja a poharakat, kiszól.)* Sarf Lászlót vezessék be! *(Az ablakhoz megy. Sarf belép, Béry egykedvű.)* Kihallgatásra jelentkezett, Sarf?...
- Sarf László: Igen, uram...
- Eötvös Károly: Egy kérdést fogok feltenni magának.
- Sarf László: *(Nagyon nyugodt, csendes szavú.)* Én előbb meg akarok vallani mindent.
- Eötvös Károly: Mit akar maga megvallani?
- Sarf László: Én öltem meg azt a lányt.
- Béry József: *(Odamegy Sarfhoz, nagyon sokáig szembenéz vele.)* Na látja, Sarf... Miért tette?
- Sarf László: Álltam a templom kapujában... Odajött, gúnylódott. A vallásomra a viseletünkre... az Isten nevére... Gyalázat volt... Indulatba jöttem. Megütöttem... Nem akartam rosszat... Elesett, neki az ajtónak... Nem mozdult.
- Béry József: Maga akkor mit csinált?
- Sarf László: Bevonszoltam a templomba, bezártam az ajtót...
- Béry József: Ki volt a templomban?

Sarf László: Lőbi Sándor és Sípos Simon... de ők hozzá sem nyúltak... Körülálltuk... Nem volt benne élet...

Béry József: Aztán mit tettek?

Sarf László: A hátsó ajtón kivittem a holttestet a kertbe. Beta-kartam gazzal, szalmával... Este levittem a Tiszához, és a vízbe dobtam...

Béry József: *(Eötvöshöz mosollyal.)* Most már igazán megnyugodhat. *(Sarfhoz lép.)* Csak azt mondja még meg, ki vágta el a lány nyakát.

Sarf László: Senki, uram...

Béry József: Könnyítsen a lelkiismeretén... Én tudom, hogy nem maga vette elő a kést... Biztosan a Lőbi, vagy talán a Sípos... Mondjon el most már mindent.

Sarf László: Ennyi az igazság, uram, amennyit elmondtam...

Béry József: *(Vadul felkiált.)* Gyilkoltál, te disznó! Még most is hazudsz?

Eötvös Károly: *(Sarfhoz lép.)* Maga hiszi az Istent, Sarf László?

Sarf László: Hiszem, uram...

Eötvös Károly: Amikor szembesítették a fiával, azt felelte: „Végig hallgattam a fiamat, és most már nem csodálkozom semmin. Nincs itt az Isten Eszláron...” Így felelt?

Sarf László: *(Sokáig hallgat.)* Nem mondhatok mást, uram, csak az igazságot. Én megöltem Solymosi Esztert.

Függöny

II. felvonás

(Este. Lámpás. A szín változatlan, csak a deszkafal tűnt el. Távolabbról ősi siratódal hangjai. Mintha apró cellákból hallatszana.)

(Eötvös az íróasztal mögött ül. Felkönyököl. Amikor a dal erősödik, kezeit a füleire tapasztja, majd leveszi. Érdeklődve figyel. Felrakja a szemüvegét, jegyezgetni kezd. Sarfné harminc év körüli, filigrán, fekete asszony. Nagyon feltűnő, nagy fekete szemek. Kendőbe burkolódzva bekémlel az ajtón, nesztelen léptekkel bejön.)

- Eötvös Károly: *(Szórakozottan jegyezget tovább. Kis idő múlva néz csak fel.)* Ki engedte magát ide?
- Sarf Lászlóné: *(Nagyon csendes hangon.)* A tekintetes ügyvéd úr-hoz jöttem. Azt hallottam, hogy az uram bevallotta... Így történt?
- Eötvös Károly: *(Leveszi a szemüvegét.)* Így történt.
- Sarf Lászlóné: Engem nem engednek hozzá.
- Eötvös Károly: Mondom... így történt... *(A dal elmosódik, aztán elhal.)*
- Sarf Lászlóné: Köszönöm a tekintetes úrnak... Senki nem akarta megmondani...
- Eötvös Károly: Mindenki mindent bevallott... A fia, az ura... a tutajosok is... Maga most mihez kezd?
- Sarf Lászlóné: Nagyon sok munkám van nekem... Az Eszterke, a kis József... aztán a tehenünk a csordában, az aprómarha is széjjel... *(Szünet.)* Azt tetszik mondani, hogy megvallotta... Gondoltam én, hogy így lesz, már akkor, amikor bevittek a faluházhoz.
- Eötvös Károly: Hogy vitték?
- Sarf Lászlóné: Eljöttek értünk, a kis József is jött velem a szekéren, Móric és László meg a pandúrral gyalog... mert nem volt szabad velük mennem... Attól fogva aztán nem is beszélhettem velük...

Eötvös Károly: Magát mikor eresztették haza?
 Sarf Lászlóné: Huszonhárom nap után. Addig voltam elzárva.
 Eötvös Károly: Amikor hazaengedték a börtönből, a házában mit tapasztalt?
 Sarf Lászlóné: Semmit... De a ház körül ott volt az egész falu...
 Eötvös Károly: Az egész falu?
 Sarf Lászlóné: Hát vagy kétszázan...
 Eötvös Károly: És mit csináltak?
 Sarf Lászlóné: Ástak...
 Eötvös Károly: Kétszázan ástak?...
 Sarf Lászlóné: Felhányták mindenhol a földet... Nekem nem volt szabad kimenni az ajtón... nem is kíváncsítottam...
 Szűcs János: *(Belép.)* Alázatosan instálom a tekintetes urat, a tekintetes vizsgálóbíró urat keresem... Azt monddta, amint elkészült a keze írásával is Sarf László vallomása, hozzam őhozzá. *(Közben Sarfnéhez, halkan.)* Most már jönnie kell...
 Eötvös Károly: *(Feláll, gyorsan.)* Itt van magánál a vallomás?
 Szűcs János: Itt kell lennie. *(Nyújtja át kérés nélkül.)*
 Eötvös Károly: *(Beleolvas.)* Tessék, olvassa... *(Sarfnének adja. Sarfné olvassa, visszaadja.)* Mit mond maga erre?
 Sarf Lászlóné: *(Csendesen.)* Nem pontos benne a születési eszten-deje... *(Szünet.)* Ha már itt vagyok, beszélnek vele... A tekintetes úrnak egy szavába kerülne csak.
 Eötvös Károly: Nekem itt nincs szavam... *(Visszaül az asztalhoz.)*
 Sarf Lászlóné: Én azért igencsak szeretnék beszélni vele... Ha a Szűcs úr idevezetné.
 Szűcs János: Ide?
 Sarf Lászlóné: Éjnek ideje van... A Szűcs úrnak lehet...
 Szűcs János: Én azt sohasem mondtam, hogy nekem lehet... *(Óvatosan pillant Eötvösre. Eötvös iratcsomót vesz elő a zsebéből, azt olvassa.)* Az igaz, hogy a vizsgálóbíró úr csak egy óra múltán érkezik vissza... *(Minduntalan Eötvösre figyel.)* ...a pandúrok meg... *(Látva, hogy Eötvös tudomást sem véve róluk jegyezgetni kezd.)* ...azokkal én szót értenék... *(Indul.)*

- Sarf Lászlóné: Meg ne mondja neki, hogy itt vagyok... Ha ezt a levelet megírta, engem ő akkor nem akar látni... *(Szűcs kioson. Eötvös jegyzeteibe mélyed, mintha tudomásul sem venné, ami körülötte történik. Az ajtóban megjelenik Szűcs. Mögötte Sarf László. Szűcs rögtön eltűnik.)*
- Sarf László: *(Szakállas, kialvatlan, de nagyon tiszta. Hunyorog, váratlanul került fénybe. Majdnem vakon jön előre, szinte beleütközik Sarfnéba. Az ujjaiak találkozniak először.)* Nem tudtam, hogy itt vagy... *(Szakállas arcát simogatja, mintha a kezével akarná megborotválgni.)* Nem mondták... Bántott valaki?
- Sarf Lászlóné: Senki...
- Sarf László: *(Gyorsan.)* Engem se...
- Sarf Lászlóné: Nem értettem, amit megvallottál... Amit le is írtál...
- Sarf László: Azt csak hagyd... Az úgy van jól...
- Sarf Lászlóné: Tudom, hogy ha megcsináltad, akkor az úgy van jól, csak arra vigyázz, hogyan írod a születésed évét... Mást nem érdekel, hogy hány esztendő volt a szenvedésed, az sem, hogy nekünk egy évvel több vagy kevesebb volt a boldogságunk, de ha én meglátom a felírást, és az nekem hamis, nem hiszem azt sem, amit utána írsz oda...
- Sarf László: *(Körülnéz, Eötvöst figyeli.)* Segít neked valaki?
- Sarf Lászlóné: Nekem senki... *(Szünet.)* Ennek most már mindig így muszáj lenni?
- Sarf László: Nem... a többieket, az ártatlanokat kiengedik, akkor azok mind gondoskodnak majd terólad... *(Eötvöshöz.)* Tekintetes uram... ugye a többieket kiengedik...
- Eötvös Károly: *(Most pillant csak fel.)* Nagy fajankó maga, Sarf László.
- Sarf László: Nem értem, amit mond, uram. *(Elfordul.)*
- Eötvös Károly: *(Feláll.)* Mondja meg az urának, Sarfné, most már vagy elismeri, hogy szántszándékkal vérét vette Solymosi Eszternek, vagy bebizonyítja a teljes ár-

tatlanságát. De ő maga... egyiket sem teheti meg helyette más...

Sarf László: *(Konokul.)* Én az igazat már megvallottam...

Eötvös Károly: Sarf László! Maga az Örökkévalóhoz fordult, mielőtt a vallomását megtette.

Sarf László: *(Felfigyel.)* Őhozzá fordultam...

Eötvös Károly: Nem tiltotta el ettől a vallomástól?

Sarf László: Attól tiltott, hogy eláruljam, amit beszélt hozzám.

Eötvös Károly: *(Nagyon gyorsan.)* Melyik kezével ütötte meg a lányt?

Sarf László: *(Mosolyog.)* A jobb kezemmel... ezzel... *(Mutatja.)* Kétszer...

Eötvös Károly: Melyik úton vitte le a testet a Tiszához?

Sarf László: *(Nyugalommal.)* Azon a dűlön, amelyik a templom mögül a sásig vezet...

Eötvös Károly: Gyepes út az, vagy agyagos?

Sarf László: Gyepes...

Eötvös Károly: Milyen fejkendő volt Eszteren?

Sarf László: Sárga kendője volt...

Szücs János: *(Megjelenik az ajtóban.)* Indulni kell, Sarf úr... Sietni kell!...

Sarf László: *(Sarfnéhez lép.)* Az Eszterke mit csinál?

Sarf Lászlóné: Jól megvan. Most alszik...

Sarf László: A kis József?

Sarf Lászlóné: Az is alszik... Az is jól van... *(Szünet.)* Hát Móric? *(Szünet.)*

Sarf László: *(Csendesen.)* Móric is... ő is jól megvan... *(Néznek egymásra. Sarf a zsebébe nyúl, apró imasapkát helyez a fejére. Sarfné előrelép, megerősíti álla alatt a kendőt, imára illeszti a kezeit. Sarf mellé lép, lehajtja a fejét. Alig hallhatóan.)* Jiszkádál vőjiszkádás...

Szücs János: *(Illemtudóan, de szól.)* Sietni kell, Sarf úr...

Eötvös Károly: Erre most nincs idő, Sarf...

Sarf László: *(Csak odapillant, nyugodt, rezzenéstelen arccal.)* Nekünk gyászunk van, uram... *(Visszafordul, folytatja az imát.)*

Eötvös Károly: Válaszoljon nekem! Egyetlen kérdésre válaszoljon még... *(Sarf mozdulatlanul, szótlanul imádkozik.)*

- Sarf Lászlóné: *(Nagyon csendesen.)* „...közelegnek immár a fájdalom angyalai. Egyedül rájuk bízunk a mi lelkünket, egyedül előttük tárjuk fel sebeinket...”
- Eötvös Károly: ...miért tagadta meg maga először a vallomást?
- Sarf Lászlóné: „...a néma rög alatt nyugszanak a mi kedveseink, megvert szívvel bolyongunk nélkülük a nagyvilágon...”
- Eötvös Károly: *(Majdnem kiált.)* Ha hiszi az Istent, Sarf László, meg kell mondania az igazat... *(Sarfnéhez.)* Szóljon neki maga...
- Sarf Lászlóné: „...ők elhagyták ezt a küzdésben, fáradalomban, örömben és vigalomban változó földet...”
- Sarf László: *(Leszakítja egy rántással a kabátja gallérját, élesen belejajdul az imába.)* Jiszkádl vöjiskadás...
- Sarf Lászlóné: *(Változatlanul suttogva.)* „...hallgasd meg, Istenünk, hűséges gyermekeid imáját...”
- Eötvös Károly: Tudja, hogy mindenféle egyetlen imát suttognak az emberek? És azt is suttogják, hogy ezt az imát maguk mondták azon a szombati napon...
- Sarf László: Vöjiskadás sömé rábó...
- Eötvös Károly: Így mondják: „Íme ez a pászka vértől, vérben, vérből és vérhez...”
- Sarf Lászlóné: „...halottas imádsággal keresünk fel téged, Istenünk...”
- Eötvös Károly: „...vegyétek és nőjétek, és tenyésszetek általa...”
- Sarf Lászlóné: „...a mi kedves halottunknak adj békés nyugalmat, bennünket pedig vigasztalj meg...”
- Eötvös Károly: „...és a vértől egészségesek, erősek és tiszták legyetek.”
- Sarf Lászlóné: *(Földig hajol.)* „...vigasztalj meg kegyelemben. Ámen.” *(Sarf imája tetőpontján megmerevedik, aztán mint aki egy pillanatra esztét veszítette, letépett gallérját a földre tapossa. Újra megmerevedik. Eötvös elé lép, némán a földig hajol.)*
- Eötvös Károly: Isten megáldja, Sarf. Tudja, mint cseréltem én fel Eszlárral? Magas hegyeket... Tiszta levegőt... *(Elfordul. Sarf Sarfnéhez megy, megfogja a kezét. Sarfné*

a két tenyerét áldásra emeli Sarf homloka fölé. Így állnak néhány másodpercig, aztán Sarf kisiet. Szűcs követi.) Volt egy pillanat, amikor láttam, akart volna a tolmácsom lenni...

Sarf Lászlóné: Akartam volna... Mégis hallgattam... Miért történt így?

Eötvös Károly: Én kérdem magától, Sarfné, miért van az, hogy ilyen békével tudja tenni azt, amit a hite szerint nem akar megtenni...

Sarf Lászlóné: Én?...

Eötvös Károly: Maga is...

Sarf Lászlóné: *(Odalép hozzá. A két kezét, ahogy az imént, áldásra emeli, Eötvös feje felett tartja.)* Csak ne segített volna elveszíteni bennünket a tekintetes úr...

Eötvös Károly: Én... *(Előrejön, döbenten maga elé.)* Nem tudom, mit gondolok... Ez nem az én agyam... Egy fiú nem akarhatja ok nélkül akasztófára juttatni az apját... az nem lehetséges, hogy egy fiú egyáltalán akasztófára akarná juttatni az apját... *(Nem veszi észre, hogy Sarfné a kendőjébe burkolózva kihátrált.)* Mit mond? Én segítettem? *(Megfordul, magában áll a színpadon. Körülpillant, lassan lehajol, a kezében Sarfruhagallérjának egy darabkája.)* Én?!... *(Hátrál, kezét a halántékára szorítja.)* Nem tudom, mit gondolok... *(Kirohan.)*

(Balra hátul szokatlanul magas irattartó polc. Roskadozik az iratoktól. Eötvös a lóca szélén ül, Béry az íróasztalnál. Karancsai az ajtóban őrködik. Éjjél.)

Péczeley Kálmán: *(Levesz egy iratcsomagot a polcról, Bérynek nyújtja.)* Matej Ignác. *(Béry belelapoz, félreteszi. Újabb iratköteggel.)* Nagy István...

Béry József: Nagy István...

Péczeley Kálmán: *(Sorra nyújtja oda az iratcsomókat.)* Smilovics Jenő...

Béry József: *(Egymásra rakja.)* Smilovics... Tovább...

Péczeley Kálmán: Wollner Ignác...

- Béry József: Rögtön beismerte, hogy ő szállította a szekéren a holttestet Sémann Dáviddal...
- Péczeley Kálmán: Tessék, Sémann Dávid. *(Új irattal.)* Horka Bazil, az oláh tutajos... *(Új csomag.)* Kövid Boldizsár kormánybíró...
- Béry József: Ő adta át a holttestet Naményban Horka Bazilnak... De kitől kapta? *(Beleolvas az iratokba.)* Azt vallja, Vogel Amseltől...
- Karancai Ferenc: Vogel Amselt este állítottuk elő...
- Béry József: *(Eötvöshöz megy.)* Fáradt...
- Eötvös Károly: Hozassa csak be Vogel.
- Béry József: *(Nevet.)* Úgy hajszol bennünket, mintha nagyságod lenne a vizsgálóbíró. *(Karancaihoz.)* Vogel!... *(Karancai bevezeti Vogel.* *Vékony, fekete férfi. Elég jól öltözött, sötét színű ruhát visel. Meghökkentő nyugalom, precizitás árad belőle, és valami ebben a világban szokatlan emberi derű.)* Vogel Amsel! Maga született Tiszacsegén 1841-ben, foglalkozása...
- Vogel Amsel: 1841. szeptember 19-én.
- Béry József: Foglalkozása?
- Vogel Amsel: Tutajos sáfár...
- Béry József: Maga június 3-án este nyolc órakor Váriban a rév-nél Kövi Boldizsárnak átadott egy holttestet...
- Vogel Amsel: *(Mosolyog.)* Nem lehetséges, uram... Június 3-án este az ágyamban feküdtem... Én ugyanis ebben az időben beteg voltam... Talán máskor... Talán el tetszett tévesztetni az időpontot. *(Eötvös előbbre ül a lócán.)*
- Béry József: Hol volt maga május 30-a és június 4-e között?
- Vogel Amsel: *(Jegyzetet vesz elő, körülményesen drótkeretes szemüveget tesz fel, olvas.)* Május 7-én halt meg a sógorom kisfia Sülyben. Május 8-án utazott oda a család, és 10-én tértünk meg. Akkor egy napot a ház körüli munkákkal töltöttem... Május 12-én reggel Máramarosba indultam úsztatás végett...
- Béry József: Azt kérdeztem, hol járt május 30-a és június 4-e között!

- Vogel Amsel: Ha megengedi, uram, szeretnék mindenhez a módja szerint eljutni.
- Béry József: *(Kiveszi a kezéből a papírt.)* Mi ez?
- Vogel Amsel: Ez az én elszámolásom, uram.
- Béry József: *(Nevet.)* Minden napját feljegyezte?... Azt hiszed, Vogel Amsel, hogy túl tudsz járni az eszünkön? *(Lassú mozdulatokkal darabokra tépi a papírt.)*
- Vogel Amsel: *(Leveszi a szemüvegét, hallgat.)* Szolgálatára, uram... *(Erősen gondolkozva, de folyamatosan.)* Május 13-án érkeztem Máramarosba. Megállapodtunk Mecsey méltóságos úrral az úsztatásban. Négy óra tájban a révhez mentem... Ott lehettem hatig... Este a méltóságos úr cselédházában megszálltam. A 14-e azal kezdődött, hogy...
- Béry József: *(Türelmét veszítve.)* Május 30-tól június 4-ig mit csinált?
- Vogel Amsel: *(Nagy erőfeszítéssel rendezi a gondolatait. Megszokásból még a szemüvegét is felteszi.)* Május 30-án a tutajosokkal Ároktőről indultunk Dorogmára. Az éjjelt ott töltöttük. Reggel hétkor mentünk tovább Bábolnára. Délután érkeztünk. Ez volt 31-e. Egész június 1-jén szárazon rakodtunk. Este magas lázba estem. Löwi Vendel hozott haza a szekeren... Érintettük Dorogmát, Kesüt, Ároktőt, Tarjánt... Másodikán este úgy kilenc óra körül érkeztünk Eszlárra... Harmadikán, negyedikén, ötödikén magas lázzal feküdtem...
- Eötvös Károly: *(Vogelhez lép.)* Ha olyan nagy beteg lett, talán még orvos is látta...
- Vogel Amsel: A tekintetes Trattler doktor úr vizsgált.
- Eötvös Károly: Mikor?
- Vogel Amsel: Ötödikén reggel járt nálam...
- Béry József: Hát bizony, Vogel, attól maga harmadikán este nyolckor még átadhatta a holttestet Kövi Boldizsárnak Váriban... Vári és Eszlár között az út szekeren jó lovakkal egy nap, két éjszaka.
- Eötvös Károly: Ki látta magát harmadikán és negyedikén betegen?

- Vogel Amsel: A feleségem.
Béry József: Vogel, Vogel... nem gondolja, hogy alibinek ez kevés lesz? Ha Vári és Eszlár között rövidebb az út, akkor talán elég, de így... kevés. Hiába, az út egy nap, két éjszaka... Ezt maga is elismeri...
- Vogel Amsel: Elismerem, uram... éppen ezért nem lehettem én Váriban... Nem mondom, lehettem volna, csak hát nagy az én szerencsém... Másodikán este, amikor a ház elé értünk, a nagy gyengeségtől le sem bírtam volna szállni, Lőwi Vendel engem egyedül be sem tudott volna vinni a házba... Hanem arra jött éppen Szűcs János kisbíró... Ő volt a segítségünkre... *(Szünet.)* Ez az én nagy szerencsém, hogy...
- Karancai Ferenc: *(Belép, harsog.)* Alázatos tisztelettel jelentem a...
Béry József: Ne ordítson! *(Odasiet, mint aki egymagában akarja csak hallani Karancai jelentését.)*
- Vogel Amsel: *(Csendes precizitással folytatja, közben Eötvöshöz fordulva, de ezt most a pandúrral elfoglalt Béry és a távolabb ülő Péczeley nem hallják.)* Ez az én nagy szerencsém, hogy Szűcs uram éppen akkor lépett ki a szomszédból, Szakolczaiéktól...
- Eötvös Károly: *(Gyorsan.)* Arról, hogy Szűcs honnan jött, hallgasson! És ne féljen... *(Béry közben visszajön, Karancai a sarokba húzódik. Eötvös sétál.)* Mondja, Vogel, van magának adóssága?
- Vogel Amsel: Van, uram...
Eötvös Károly: A jegyzeteit ugye két példányban készítette el...
Vogel Amsel: Miért gondolja, uram?
Eötvös Károly: Maga precíz ember... adja ide. *(Vogel átnyújtja.)* Úgy... Lőwi Vendel, akinek a szekeren jött, hami-san is vallhat.
- Vogel Amsel: Miért tenné, uram?
Eötvös Károly: Régi cimborája magának... Barátságból... Ez elképzelhető, nem?
- Vogel Amsel: Hát... elképzelhető...
Eötvös Károly: Na látja... De van itt még valami... Maga dolgos

- ember... Ha a faluban van, ide is hívják, oda is hívják. Így van?
- Vogel Amsel: Így van.
- Eötvös Károly: Jönnék a házhoz a szomszédok, keresik magát... Hogy lehet akkor, hogy a betegségéről csak a felesége tud?
- Vogel Amsel: Most valahogy elmaradtak. Magam sem tudom, miért...
- Eötvös Károly: Csakhogy egy feleség nem hiteles tanú... Ezt beláthatja...
- Vogel Amsel: Ezt belátom... Csakhogy engem a doktor úr is...
- Eötvös Károly: Ötödikén reggel... Attól maga harmadikán este még lehetett Váriban.
- Vogel Amsel: Betegen miért vállaltam volna ilyen nagy utat?
- Eötvös Károly: Az imént mondta, hogy adóssága van.
- Vogel Amsel: De hát látott másodikán este Szűcs János...
- Eötvös Károly: Ezt mondja maga... De ha ő meg azt mondja, hogy nem látta? *(Szünet.)* Na látja, Vogel... Értse meg végre, hogy a vizsgálóbíró úr csak jót akar magának. A holttestcsempészés útja fel van tárva... Ha nem tagadja el a részvételét, megúszhatja kisebb büntetéssel, hiszen magának nem volt benne nagy szerepe. Ha meg tagad, a vizsgálóbíró úr még azt is gondolhatja, hogy más bűn is nyomja a lelkét. *(Visszaadja a jegyzeteket. Béryhez.)* Befejeztem... *(Béry int Karancainak, a pandúr kivezeti Vogelt. Könnyedén.)* Reggelre vallani fog...
- Béry József: *(Diplomatamosollyal.)* Szeretném, ha ön itt lenne az újabb kihallgatáson...
- Eötvös Károly: Jó éjt... *(El.)*
- Béry József: *(Amint egyedül maradt Péczeleyvel.)* Vogelt vitesék el Kövi Boldizsár cellájából, és zárják Kövi mellé... Lichtmann Jakabot... Adjanak nekik ételt, dohányt. Öt perc múlva én is ott leszek, addig vezessék ide Szűcs Jánost...
- Péczeley Kálmán: Igen, uram. *(Kisiet.)*

- Béry József: *(Visszaül a karosszékre, így fogadja a belépő Szűcsöt.)* Jöjjön csak, Szűcs uram... Üljön le. *(Szűcs odamegy, állva marad.)* Látom, tartja a szolgálátot... Mondja csak... Kit vezettek erre az imént?
- Szűcs János: Vogel Amselt láttam a pandúrok között...
- Béry József: Éppen Vogelt? Tudja maga, hol lakik ez a Vogel?
- Szűcs János: Az Alsósoron... a hatodik ház.
- Béry József: Hol dobol maga este kilenc órakor?...
- Szűcs János: Ott... az Alsósoron...
- Béry József: Hát akkor érthető, amit Vogeltől hallok, hogy maga a múlt hónapban, amikor őt betegen hazahozták, segített rajta.
- Szűcs János: *(Húzódozva, mert nem tudja, mi a jó, ha felel.)* Régi dolgokra az ember nehezen emlékezik.
- Béry József: *(Természetes hangon.)* Ha segített neki, hát segített... Nincs abban semmi... Gondoljon csak vissza rá, hogy történt... *(Feláll.)* Itt nyugodt helye lesz gondolkozni... *(Ki. Szűcs vár, elmegy az ablakhoz, visszajön, kabátját a padlóra fekteti a lóca mellett, leheveredik rá.)*
- Eötvös Károly: *(Bejön, leül a lócára Szűcs mögött. Szűcs felugrik, de Eötvös egy mozdulattal maga mellé inti a lócára. Szűcs leül.)* Ide hallgasson, Szűcs úr... Nincsen sok időnk. Mondja csak meg nekem, mit keresett maga június másodikán este Szakolczaiéknál.
- Szűcs János: *(Gyorsan.)* Én ott nem jártam...
- Eötvös Károly: Ha nem mond nekem igazat, a vizsgálóbíró úr tudomására hozom a maga találkozását Vogellal.
- Szűcs János: Hát azt már tudja...
- Eötvös Károly: *(Új gondolatokat gyűjt.)* Jól van, Szűcs úr. Úgy látszik, nem tehetem meg, hogy ne jelentsem a maga látogatását Szakolczaiéknál...
- Szűcs János: Tanú nincsen rá.
- Eötvös Károly: Kettő van... Arra is egy, hogy Sarf Lászlót kiengedte a cellájából, Sarfnét meg ide bebocsátotta éjnek idején.

Szűcs János: Én azt gondoltam...

Eötvös Károly: Kevés az idő, Szűcs úr... Mit beszélt maga akkor meg Szakolczaiékkal?

Szűcs János: *(Óvatosan.)* Szakolczai Julcsa az én keresztlányom... Akkor este ő hívott engem... Azt mondta, Solymosi Eszter lábára a tavalyi Szent Mihály-nap idején tetén lépett, sebet ejtett rajta, látszott jól a forradás helye... Akkor még a holttestet nem vetette fel a Tisza... Hát ez volt... Csak ezért hívott... *(Szünet.)*

Eötvös Károly: A szemlén magát Béry úr elparancsolta a testtől...

Szűcs János: Elparancsolt...

Eötvös Károly: Elmondaná ezt a bíróság előtt?

Szűcs János: *(Nemet int.)* A Julis azóta is eltagadott mindent... Arról a forradásról most már senki sem fog vallani. Azt legfeljebb meg lehetne nézni, ha a tetemet még egyszer szemlére vennék...

Eötvös Károly: Új szemlét most már csak a bíróság rendelhet el. *(Szivarra gyújt.)* Ahhoz alapos élettani indokok szükségesek...

Szűcs János: De akkor azt a forradást meg lehetne lesni...

Eötvös Károly: *(Magának.)* Hatalmas élettani indokok... És az egész szakértőbizottság jelentését kellene megcáfolni... Tudós orvostani okokat előterjeszteni... Új, meglepő, tudományosan megalapozott okokat... *(Kivesz egy iratcsomót a zsebéből, belelapoz, olvas.)* „Az alvégtagok a hátsó részeken kékek, szederjes hullafoltokkal vannak festve, különben teljesen épek...” Látja, ez az orvosi bizottság jelentése. De ha ez hamis, ha én e mögött az igazságot akarom eléjük tenni... *(Előrejön.)* ...akkor be kellene hatolnom a törvényszéki orvostudomány titkaiba... Tovább kellene formálnom az agyamat... Át kellene állítanom orvostani fogalmak kezelésére... Ehhez óriási idő kell... Ha egyáltalán képes rá az agyam...

Szűcs János: Van itt Eszláron egy birtokos gróf. Mi csak doktor grófnak nevezzük... Budapesti doktor volt... Azt

- mondják, híres boncoló doktor... Valamit elmulaszthatott, mert börtönben is ült... Amikor szabadtul, birtokot vett, ideköltözött... Az udvarház az övé...
- Eötvös Károly: *(Visszafordul.)* Miért mondja ezt?
- Szűcs János: A doktor gróf az éjszakát a raboknál tölti, mert a mi doktorunk Nyíregyházára ment, sürgősen küldettek érte...
- Eötvös Károly: Mi történt a rabokkal?
- Szűcs János: Azt én nem tudhatom... *(Szünet.)* De megmondhatom a doktor grófnak, hogy jöjjön be ide is.
- Eötvös Károly: *(Odamegy hozzá.)* Jól figyeljen... Ha a vizsgálóbíró úr kérdezi, maga akkor este nem látta Vogel...
- Szűcs János: Csakhogy láttam...
- Eötvös Károly: Ha Vogel ártatlansága kiderül, találnak helyette mást, aki nem tud alibit igazolni... Az kell, hogy Vogel nál elakadjon a vizsgálat...
- Szűcs János: A tekintetes vizsgálóbíró úr rám parancsolt...
- Eötvös Károly: Az úristenit magának, hát nem érti, amit mondok... Engem is a királyi főügyész úr küldött ide... Azt kell... *(Elakad, mert Béry megjelenik az ajtóban. Mögötte Péczeley és Karancai puskacsöve előtt Vogel Amsel.)*
- Béry József: *(Eötvös elé lép.)* Ön?
- Eötvös Károly: *(Szivarra gyújt, nem lép hátrább, füstöl.)* Azzal váltunk el, hogy ön megkért, legyen itt Vogel Amsel újabb kihallgatásánál...
- Béry József: *(Élesen.)* Igen... köszönöm... *(Ledobja magát a karosszékre.)* Hát, Vogel Amsel... Idehívtuk Szűcs Jánost... Álljon csak eléje. Mondja el, mi történt a házuk előtt június másodikán este...
- Vogel Amsel: *(Szűcs elé lép.)* Löwi Vendel szekeren érkeztem... Magas lázam volt... Amikor le akartunk szállni, Löwi jobb oldalról tartott, ahogy a bakon ültem mellette...
- Béry József: *(Nevet.)* Vogel, Vogel... Ha a bakon ült mellette, hogy tarthatta ő magát jobb felől?

- Vogel Amsel: *(Mint aki közismert igazságot mond.)* Úgy, uram, hogy Löwi Vendel balkézre kocsis. Ezt mindenki tudja Bábolnán... *(Szűcsnek.)* Szűcs úr jött a másik oldalról... átkaroltak, a küszöbig vezettek... Hívtam egy pohárkára... de sietett tovább...
- Béry József: No, Szűcs uram?...
- Szűcs János: *(Hátralép. Hipnotizáltan mered Vogelre, csak sutog.)* Semmit nem tudok erről...
- Vogel Amsel: Maga átkarolt engem...
- Szűcs János: *(Már konokul.)* Nem így volt...
- Vogel Amsel: Átkarolt, úgy támogatott...
- Szűcs János: *(Újra Vogel elé lép, tagoltan.)* Nem... volt... így...
- Eötvös Károly: *(Mintha a könnyedség nem is esne nehezeére.)* Látja, Vogel, tanú nélkül nem hihetünk magának... Jobb lesz, ha mindent beismer.
- Vogel Amsel: *(Zsebéből kiveszi az ott maradt jegyzeteket. Eötvös előtt összetépi, Eötvös lába elé szórja.)* Ez semmi... ez rongy... firka... Ennyi az én életem, uram... De amíg bírok gondolkozni, addig az agyamban minden él... Ami abban van, azt nem lehet onnan kimosni...
- Eötvös Károly: *(Teátrális mozdulattal.)* Azt hiszem, befejeztük...
- Béry József: *(Feláll, faarccal.)* Egyelőre befejeztük... *(Indul.)*
- Eötvös Károly: Ha megengedi, én még néhány iratot áttanulmányozok...
- Béry József: *(Int, Karancai kivezeti Vogelt.)* Jó éjt... *(Szelíden.)* Szűcs úr... Maga is jöhet... *(Elindulnak, mint egy katonai járőr. Elől Béry, mögötte Péczeley. Szűcs, amikor legutolsóként az ajtóhoz ér, visszanez. Eötvös elkapja a pillantást, és bólint. Eötvös leül az asztalhoz, kiteríti az orvosi bizottság jelentését, belemélyed. Kis idő telik el.)*
- Szűcs János: *(Belép. Csendesen.)* Béry úr a szállására ment... az őrség is elnyugodott. *(Kitárja az ajtót, a sarokba húzódik.)*
(Babes Vince jön. Vékony nyakú, sovány ember. Színte teljesen eltűnik a fekete keménykalapban és a ko-

- pott kabátja felett gáláns hanyagsággal körülharkolt fekete selyemsál alatt. Orvosi táskáját az íróasztalra helyezi a keménykalapja mellé. Néhány műszert vesz ki. Ügyet sem vet Eötvösre.)*
- Eötvös Károly: *(Mozdulatlanul nézte a bevonulást. Hátradől.)* Jó eset... vagy ha akarja, most már jó reggelt...
- Dr. Babes Vince: *(Nem néz rá.)* Önnek is...
- Eötvös Károly: *(Ülve marad, úgy nyújtja a kezét az asztal fölött.)*
Eötvös Károly.
- Dr. Babes Vince: *(Elfogadja, érdektelen a hangja.)* Már találkoztunk... Pontosabban szólva már láttam önt... Szekszárd... Hitvesgyilkosság... Pesti orvos szakértőt kértek...
- Eötvös Károly: *(Feláll.)* Így volt, de én nem emlékszem önre...
- Dr. Babes Vince: Mert rövidebb az emlékezőtehetsége, mint az enyém. Baja történt? Alkohol, kötszer, injekció... Tessék nyilatkozni.
- Eötvös Károly: A nevét, ha megengedi.
- Dr. Babes Vince: Babes Vince.
- Eötvös Károly: Babes Viktor volt követőársam...
- Dr. Babes Vince: ...fia... de ez érdektelen... Mit kíván tőlem?
- Eötvös Károly: Ön járatos a kórbonctan tudományában...
- Dr. Babes Vince: Azt hiszem...
- Eötvös Károly: *(Leül, rágyújt.)* Nekem az ön szakismereteire lenne szükségem.
- Dr. Babes Vince: Rágyújtának... *(Eötvös nyújtja a tárcáját, Babes rágyújt.)* Értem önt... azt hiszem, pontosan értem. *(Ijesztően groteszk a nevetése.)* Az én házamból nem jut ki hír... De mindenről tudok, ami itt történik... Állok rendelkezésére. Ezer korona...
- Eötvös Károly: Ezer korona?
- Dr. Babes Vince: Pontosán ezer... Lekészt rólam. Két évvel ezelőtt talán én fizettem volna önnek ezer koronát, csak hogy rendelkezésére állhassak.
- Szűcs János: *(Előlép a sarokból.)* A hajnali meghirdetések... indulnom kell, tekintetes uram. *(Amikor az ablakhoz lép, és kipillant, Vogel Amselt vezetik szuronyok kö-*

zött. *Rémülten.*) ...Hallani fogja a dob szavát... (*Lassan el.*)

Eötvös Károly:
Dr. Babes Vince:

Hány vízi holttestet boncolt már?
Száztizenkettőt... (*Eötvös óvatosan átnyújtja az orvosi bizottság jegyzőkönyvét. Nézi.*) Ez bizony felületes munka... A holttest vizsgálatát és leírását szabatosabban kellett volna teljesíteni... Itt van mindjárt az első három pont... Ahhoz, hogy a holttest korát meg lehessen állapítani, pontosabban kellett volna leírni a nemi részek, a szőr, a haj maradványait... (*Az asztalra dobja a jegyzőkönyvet. Kint megszólal a dob. Eötvös feláll, tárcájából tíz százkoronást számol le, az asztalra helyezi. Odakint puskadörrenés. A dob elhallgat. Babes is megtorpan, de aztán nyugalmasan átszámolja a pénzt, és zsebre teszi. A műszereit visszarakja a táskába.*) Mikor kívánja elkezdeni?

Eötvös Károly:
Szűcs János:

Most...
(*Belöki az ajtót. Dobja a nyakában. Elfulladva.*) Kिरántotta a puskát az egyik pandúr kezéből... a maga szájának fordítva sütötte el. (*Hosszú szünet. Szűcs lecsüngő kezeiben a dobverők. Lassan megindul előre abba az irányba, ahol a játék kezdetén dobolt.*)

Dr. Babes Vince:

(*Szokatlan pózban sétálni kezd Eötvös előtt.*) Először is beszélni fogunk arról, hogy a víz alatt és a föld alatt enyészetnek indult rothadó holttestnél mire kell figyelemmel lennünk, ha meg akarjuk állapítani, milyen korú volt a test, amíg élt, miben halt meg, mennyi ideig volt a vízben, a föld alatt satöbbi, satöbbi... Mikor mondhatjuk, hogy az anyag valamely töredéke él? Ha nem szűnik meg mozogni, környezetével anyagot cserélni, egyszóval valamit tenni... (*Elöl csendesen pereg Szűcs János dobja. Mint egy rekviem.*)

(A községháza melletti fogdaépület pincéje. Valamikor borospince volt. Kétoldalt folyosók vezetnek a cellákba. Téglá boltívek. Jobbra elöl két boroshordó. Középen lócák között hosszú sűrű asztal, mintha valamelyik „Utolsó vacsora” képből emelték volna le.)

- (Smilovics imakönyveket helyez le sorban az asztalra.)*
- Szűcs János: *(Az egyik hordóból borral tölt meg egy kancsót, az asztalhoz viszi.)* Egy kancsó bort engedélyezett a tekintetes vizsgálóbíró úr az ünnepre...
- Smilovics Jenő: *(Rakja az imakönyveket.)* Idejön a vizsgálóbíró úr?
- Szűcs János: Pestre utazott...
- Smilovics Jenő: Lesz tárgyalás? *(Nem kap választ.)* Egy pohár is kell...
- Szűcs János: Isznak a kancsóból...
- Smilovics Jenő: Egy pohár bor ezen az estén Élijáhu prófétáé... *(Imádkozik.)* „Mindnyájan, mint juhok eltévedtünk, de az Örökkévaló mindannyiunk vétékét Élijáhura veté...”
- Szűcs János: Pohár nincs. *(Körülnéz, gyorsan előhúzza a hordó mögül egy másik kancsót, megtölti azt is, Smilovicshoz viszi.)*
- Smilovics Jenő: *(Az egyik teli kancsót az asztal közepére állítja, a másikat némi töprengés után a téglafal egyik kiszögellésébe.)* Mondják, hogy Eötvös úr kérésére új halottszemlét tartottak...
- Szűcs János: Így mondják... Pesti professzorok érkeztek...
- Smilovics Jenő: Azt is mondják, hogy ismeretlen zsidók a sírt kibontották, és egy fiatalabb testtel cserélték ki a csonkafüzesit...
- Szűcs János: Hát... ezt is mondják...
- Smilovics Jenő: Sarfné őrizte volna a munkájukat, azok el tudtak menekülni, de Sarfnét az eszlári asszonyok körülfogták...
- Szűcs János: A szélső cellában van...
- Smilovics Jenő: Azt is mondják, hogy senki nem vállalta a védelmet, így a családjaink Eötvös urat kérték fel... *(Szűcs nem válaszol, kabátját a hordók mellett a*

földre teszi, rátelepszik. Smilovics visszamegy az asztalhoz, felemel egy imakönyvet.) „Élijáhu azon az estén magasra emelte a rémület lángját és átadta az utána következőknek...” (Szótlanul imádkozik tovább.)

Sarf László:

(Jobbról jön. Az asztalhoz lép, felvesz egy imakönyvet, csendesen.) „...átvette a rémület lángját, nyújtotta a mellette álló idegennek...” (Miközben mondja az imát, jobbról és balról szótlanul lép be Sípos Simon, Lőbi Sándor, Wollner Ignác, Sémann Dávid, Lichtmann Jakab, legvégül Sarfné. Elfoglalják helyüket az asztal körül.) „Kedvesemről éneklek, szerelmesem énekét az ő szőlőjéről. Felásta és megtisztítá a kövektől. Nemes vesszőt plántált bele. Dolgozott érte. Várta, hogy jó szőlőt terem és vadszőlőt termett! Ítéletek köztem és a szőlőm között. Mit kellett volna még tennem? Mit meg nem tettem velem! Miért vártam, hogy jó szőlőt terem, holott vadat termett? Azért most tudatom veletek, hogy mit teszek. Elvonszolom kerítését, hogy leleljék. Elrontom kőfalát, hogy megtapossák. Parlaggá teszem. Nem metszetik. Nem kapáltatik. Tövis, gaz veri. Parancsolok a fellegeknek, rá esőt ne adjanak...”

Sípos Simon:

...nem metszetik...

Lőbi Sándor:

...nem kapáltatik...

Wollner Ignác:

...tövis, gaz veri...

Sémann Dávid:

...parancsolok a fellegeknek, rá esőt ne adjanak...

Lichtmann Jakab:

...és Élijáhu azon az estén magasra emelte a rémület lángját...

(Balról megjelenik Matej Ignác, jobbról Nagy István. Smilovics a lóca szélére vezeti Matejt, szertartásosan helyet mutat. Matej meghajol. Smilovics Nagyt a lóca másik széléhez vezeti.)

Nagy István:

(Egyenes tartással.) Köszönöm...

Smilovics Jenő:

A gyülekezet legidősebb férfi tagja keletlen pászkát helyez az asztalra. Mert keletlen volt a pászka a kivonulás éjszakáján...

- Sarf László: A gyülekezet legidősebb tagja Vogel Amsel testvérünk...
(*Sarf Móric megjelenik balról, mögötte Eötvös és Karancsai. Senki nem néz rájuk.*)
- Sarf László: (*Felveszi az imakönyvét.*) „A föld széléről halljuk az éneket. Világokról, amelyek teljesen eltűntek. Birodalmakról, melyek lakóikkal és gépeikkel együtt megsemmisültek. Látjuk a kincsekkel és szellemmel rakott hajók kísérteteit és látjuk a hajótöréseket. Most már tudjuk: a szakadék elég nagy. Jut benne hely mindenki számára. Hol keressük a menedéket a fekete éjjelen? Miben különbözik ez az éj mind a többi éjjelektől?” Így kérdez a gyülekezetben a legfiatalabb... (*Móric felé fordul mindenki.*)
- Sarf Móric: Én többé nem mondhatom az imát.
- Smilovics Jenő: A gyülekezetben a legfiatalabbnak kell mondania...
- Sarf Móric: (*Csendben.*) Nem akarok zsidó lenni...
- Sarf László: Miért nem akarsz az lenni?
- Sarf Móric: A zsidókat el fogják űzni...
- Smilovics Jenő: Ki mondta ezt neked?
- Sarf Móric: Olvastam... Sok újságban. A Függetlenségben, a Nyírvidékben, a Közlönyben... Azt is olvastam ott, hogy a tekintetes belügyminiszter úr megdicsért engem... Nagy jövőt ígért...
- Smilovics Jenő: Minek jöttél akkor közénk az ünnepre?
- Sarf Móric: Béry úr nem is engedett volna... de ő Pestre utazott... (*Eötvöshöz.*) Megmondtam, nem jövök ide... El akarok innen menni...
- Sípos Simon: (*Csendesen imádkozik.*) „Mánistánó hálejló, háze, nikol hálélausz...”
- Eötvös Károly: (*Mórichoz.*) Más szavad nincs idősebb testvéreidhez?
- Sarf Móric: (*Kiált.*) El akarok menni!...
- Eötvös Károly: ...más szavad nincs a szüleidhez?
- Sípos Simon: „...Sebhol hálélausz, ohnu auhliu...” (*Sarf Móric elfordul.*)

- Eötvös Károly: *(Karancsaihoz.) Vezessék el! (Karancsai és Móric el. Smilovics végigkínálja az asztalon álló kancsót. Matej mélyen meghajol, iszik.)*
- Nagy István: *(Egyenes tartással.) Köszönöm... (Iszik. A kancsó körbejár.)*
- Smilovics Jenő: *(Eötvöshöz lép.)* Legyen a vendégünk, uram... *(Meghajol Szűcs felé. Az asztalhoz vezeti őket. Valamennyien elhelyezkednek a lócákon. Éppen tizenketten, középen Eötvös, a beállítás félreérthetetlen.)*
- Eötvös Károly: Megkaptam a családoktól a felkérést...
- Smilovics Jenő: Egy esztendő t mérhetnek ki, uram... Annál több, ugye, nem várhat ránk...
- Eötvös Károly: Aki ártatlan, arra nem várhat ítélet...
- Sípos Simon: ...halljuk, hogy a tekintetes urat megdobálták...
- Wollner Ignác: ...hogya a szállásán nem túrték meg...
- Lőbi Sándor: ...hogya a választói visszaveszik a voksot...
- Smilovics Jenő: Már most... semmit sem tehet...
- Sémann Dávid: Ha az egész világgal szembe nem fordul...
- Lichtmann Jakab: ...elsőbb velünk, aztán a világgal...
- Smilovics Jenő: Azt mondom, uram, mire a tárgyalásnak vége, el is telik az az egy év...
- Sípos Simon: Az ételünk nem rossz, uram...
- Lőbi Sándor: Az ünnepeinket megtarthatjuk...
- Matej Ignác: Jó bor van itt a pincében, uram... *(Szünet.)*
- Sarf László: Hallja, uram! Így mondjuk...
- Eötvös Károly: *(Sarfhoz, monoton hangon.)* A maga felesége ellen az a vád, hogy július 9-én hajnalban őrizte az utat, amíg a friss sírt kibontották, és a testet egy másikkal kicserélték...
- Lichtmann Jakab: *(Gyorsan.)* Azért sem jár több egy esztendőnél...
- Eötvös Károly: Sarfné! Maga július 9-én reggel éppen a professzori szemle előtt érkezett a temetőhöz. Átadta nekem a levelet, amiben Sarf László szülei és a többi családok engem a védelemre felkérnek... Így történt?
- Sarf Lászlóné: *(Maga elé.)* Én már nem emlékezhetem arra pontosan, mi történt...
- Eötvös Károly: Maga örülteket mond...

- Sarf Lászlóné:
Eötvös Károly: Tessék rajta csodálkozni...
Saját maguk nélkül nem tudom védeni magukat...
(Szünet.)
- Sarf László: (Feláll, felemeli az imakönyvét.) „...a vándor, aki a hegyen átkelőben egy csillagot követ, ha csak az emelkedő rögeit figyeli, elfelejtheti, melyik csillag vezet. Ha csak azért cselekszik, hogy cselekedjék, sehová sem fog eljutni. De botlásról botlásra haladva megtalálhatjuk a tűzhöz vezető utat...”
- Eötvös Károly: (Sarfhoz.) Tudja, mi védi meg az embert a hidegtől... és a forróságtól?
- Sarf László: A ruházat, uram... meg a vére...
- Eötvös Károly: Az, hogy a környezet hidegétől vagy forróságától függetlenül is meg tudja őrizni azt a hőmérsékletet, ami a testét életben tartja. Ha ezzel az erővel nem rendelkezik, ha ezt a képességet önmagában nem védi meg, és átveszi a környezete hőfokát, megfagy... vagy elég...
- Lőbi Sándor: Lobog körülöttünk, uram, a félelem lángja... Kioltanánk... nem tudjuk...
- Smilovics Jenő: Az éjszaka sötét, uram, és a folyosó egy térségre vezet. A térség végében fekete fal áll...
- Eötvös Károly: Miért kértek engem védőnek?
- Smilovics Jenő: Ne szánja nekünk, uram, Vogel Amsel sorsát...
- Eötvös Károly: Értsék meg, pogány áldozatokat csak pogány istenek fogadnak el...
- Sípos Simon: (Feláll.) Mi együtt döntöttünk. Juthatott volna rám is a választás. Lőbi Sándorra is... ha a mi fiunk mutat ráunk ujjal... (Visszaül.)
- Eötvös Károly: (Felborítaná az asztalt, ahogy kilép közülük.) Pandúr! (Karancsai két fegyveres pandúrral be.) Mindenkít elvezetni!
- Karancsai Ferenc: Forduljanak a fal felé! (Szűcs lassan el balra.) Kezeket a tarkóra! Na! Egy, kettő!... Indulás! (Az egyik pandúr jobbra, a másik balra tereli őket puskacsővel.) (Karancsaihoz.) Sarfné maradjon itt. (Sarfnét visszafordítják.) Pécezey urat kéretem.

- Karancai Ferenc: Igenis! *(El.)*
 Eötvös Károly: *(Sokáig nézi Sarfnét.)* Maga akarta így... Most már ki kell tartania... a végsőkéig... *(Péczeley be balról.)* Sarf Lászlónét fogjuk kihallgatni...
- Péczeley Kálmán: *(Nem mozdul.)* Azt gondolom, megvárjuk inkább a tekintetes vizsgálóbíró urat. Hamarosan megérkezik...
- Eötvös Károly: *(Rá se néz.)* Maga Péczeley Kálmán, született 1827-ben, Siklóson.
- Péczeley Kálmán: *(Értetlenül, de nyugalommal.)* Igenis...
 Eötvös Károly: 1868 májusában érkezett Pécsre... Így van? *(Péczeley hallgat.)* Mégiscsak jól emlékeztem én arra, hogy mi Baranyában találkoztunk már...
- Péczeley Kálmán: Igenis...
 Eötvös Károly: Vegye fel a jegyzőkönyvet!... *(Péczeley a hosszú asztalnál helyet foglal, kiteríti az iratait.)* Tehát Sarfné, maga július 9-én hajnali négy órakor érkezett a temetőhöz. A két idegen zsidó már ott volt a zsákkal és az ásókkal...
- Sarf Lászlóné: *(Előrejön.)* ...Eszterke meg a kis József magukban vannak...
- Eötvös Károly: ...a maga dolga csak az volt, hogy figyelmeztesse őket, ha valaki közeledik. Erre az a férfi szólította fel, aki július 8-án este felkereste. Azt maga nem látta sem előbb, sem azután...
- Sarf Lászlóné: ...hallottam, hogy jó emberek gondjukat viselik, de hát a tehenünk, a csordában...
- Eötvös Károly: ...a két ember igen sokáig dolgozott. Maga már aggodott, mert kivilágosodott. Végre jöttek ki a sírok között a zsákkal... Az ingovány felé futottak. *(Béry megjelenik balról, nem veszik észre.)* A szekér a vízpartról éppen akkor indult velük, amikor maga Huriné kiáltását meghallotta... *(Péczeleyhez.)* Jegyzőkönyvbe vettük?
- Péczeley Kálmán: Jegyzőkönyvbe vettük, uram...
 Eötvös Károly: *(Hajthatatlan.)* Írja alá, Sarfné!

Béry József:

(Sarfne odamegy, nézi. Most villan fel a félelem a szemében. Amíg áll a tollal a kezében, csak a megnyugvó tekintete árulja el, hogy imádkozik. Aláírja.)

(Úti ruhában van. Az asztalhoz lép.) Pandúr! (Karancai be.) Vezesse el Sarfnét! (Karancai és Sarfne el. Béry erőszakolt nyugalommal.) Péczeleý úr is elmehet... (A friss jegyzőkönyvet összehajtja, elteszi. Péczeleý meggörmnyed, azután irataival kihátrál. Béry néhány lépést tesz. Nyugodt, monoton hangon.) Ezt az asszonyt én futni hagytam volna... Hírmondónak... Legyen, aki emlékezteti a fajtáját. De ha önnek annyira fontos, hogy ő se kerülje el a sorsát... (Az asztalon hagyott kancsóval a hordóhoz lép, tölt, iszik. Irratáskájából újságokat rak ki az asztalra.) Elhittem önnek, hogy valóban itt akarja hagyni Eszlárt. Ez az első tévedésem, amióta ezt az ügyet megkaptam...

Eötvös Károly:

(Felteszi a szemüvegét a lapokba pillant. Nyugodt.) A királyi főügyész úr tehát előbb tájékoztatta önt és a sajtót, mint engem.

Béry József:

Az orvosi pót szemle eredményétől ne reméljen sokat... *(Járkál.)* A királyi főügyésznek és a kormánynak tudomására jutott már, hogy súlyos összegekkel tanúkat és szakértőket gyűjt... Az is, hogy hírlapi tudósításokat pénzelt le... A parlamenti különbizottság óvást fog emelni a mandátuma ellen...

Eötvös Károly:

(Leveszi a szemüveget, rágyújt, mosolyog.) Így a védelem sikere most már személyes ügyem... A rágalmakat már megszoktam... Ebben minálunk mesterek vannak. Azt pedig érdekes kísérlet lesz megállapítani, hogy legalább én azonos maradtam-e önmagammal.

Béry József:

Nem értem... Jó, a Központi Zsidó Iroda még akkor is egy vagyont fizet ki a védőnek, ha ezeket itt mind felhúzzák... Ön végül is elutazhat Svájcba... én meg kapok egy új ügyet, kezdődik minden előről, rossz

utak, sáros faluk, bűdös parasztházak... Miért nem iszik?... De talán mégsem kap annyi pénzt, hogy megérjen ilyen kegyetlen kockázatot, a neve teljes dezavualását, a legbizonytalanabb jövőt... Nem, nem értem... Nekem muszáj... Ideküldtek...

Eötvös Károly:

(*Csendesen.*) Én meg itt találtam meg az életem embereit...

Béry József:

Eszláron?

Eötvös Károly:

(*Játszik a szemüvegével.*) Érezni kezdtem, hogy akárhol jártam, ugyanilyen volt mindenhol az emberi szenvedés... Az emberi öröm... És azt hiszem, mehetek bárhová, ugyanilyen marad... Az izgatott, hogyan jut el az ember odáig, hogy a legerősebb meggyőződéssel tegye azt, ami a legerősebb meggyőződése ellen van... amióta gondolataim vannak, erre a kérdésre kerestem a választ. Az az érzésem, ragaszkodnom kell Eszlárhoz, mert itt feleletet kaphatok erre... (*Feláll.*) Ha nem hisz a vérvádban, mivel magyarázza azt, ami itt történt...

Béry József:

(*Sétál, később leül.*) Nem hiszek a vérvádban... de hát az én hitem semmi... A krónikák pontosan feljegyzik az 1494-es nagyszombati gyilkosságot, amikor a zsidókat Nagyszombatból háromszáz évig kitiltották. Az 1442-es trienti vérbosszúról Luther Márton is megemlékezik. Tolna megye levéltárában ma is ott van az 1832-ben Pincehelyen elkövetett gyilkosság... Itt van a közismert Damaszkusz-per. Vital rabbi Szefer Halkatlemje, amit 1868-ban Jeruzsálemben nyomtattak ki, azt mondja, hogy azok a bölcsek, akik Adonáj hatalmát az idegenek vérével táplálják. Ha mindezeket összevetjük, hogy a zsidók istene a Szentírás szerint bosszúálló, haragos isten, aki Saul azért fosztotta meg királyságától, mert az beleunt a vérontásba és megtiltotta népének a gyilkolást... Persze az emberi agy ezt nehezen fogja fel... de végül is fel kell fognia...

Eötvös Károly:

Az agy... igen... az csodálatos szövetű szerv, mert a testünk szerve, mint a kezünk vagy a lábunk. És ahogy a kezünket állandó begyakorlással különösen alkalmassá tehetjük egy mozdulatra vagy erőfeszítésre, éppen úgy megtehetjük ezt az aggyal, vagy ami tőle függ, a gondolkozással... Különös gondolatot, érzést lehet beleültetni és állandó gyakorlással meg is lehet benne erősíteni.

Béry József:

Amikor ideérkezett, a nép országos nyugtalanságát említette... Én ezt nem cáfolom... Ön előtt ez nem titok, a kormány előtt sem... de elégedetlenség mindig volt és mindig lesz... Vihar is, amit szembe kell szegezni vele. És a viharban a legjobban felerősített lámpások is felborulnak. Jön a sötétség... A sötétségben a félelem... a félelemben az akarat már irányítható... Csak kell, aki irányítsa... A jövő a vizsgálóbíróké.. Magából is az lett. Mit csinált ezzel a Sarfnéval?!... Maga, igen maga eljutott odáig, hogy a legnagyobb meggyőződéssel csinálja, ami a meggyőződése ellen van... *(Az újságokat a táskájába teszi. Csendes.)* Tudja, mi lesz a börtönben ebből a szép asszonyból?... Ha évek múlva egyszer erre jár, nézze meg. *(Indul.)* Reggeltől nem veheti igénybe az épület helyiségeit. *(El.)*

(Eötvös tehetetlenül áll. Észreveszi a téglafal kiszögellésében elhelyezett boroskancsót. Leemeli. Nagy kortyokban iszik. Visszateszi a kancsót.)

Függöny

III. felvonás

(A színpad sötét. Távoli dobpergés.)

Szűcs János:

(Elöl fénykörben.) A tiszzaeszlári ügy végtárgyalása 1883. június 19-én délelőtt tíz órakor kezdődött Nyíregyházán, Szabolcs megye gyűléstermében. A megyeháza előtti nagy teret a kocsizörgés és a zaj megakadályozására láncokkal lezárták. Az épület és a templom közötti szakaszt már kilenc órakor nagy tömeg foglalta el. A főbejáratnál csendőrszaksz helyezkedett el feltűzött szuronyokkal. Bent a közönségnek fenntartott első sorokban a hírlapok tudósítói dolgoztak. Minden magyar lap két tudósítóval. Minden nagy bécsi hírlap egy tudósítóval, ők látták el értesítésekkel az angol, francia és olasz hírlapokat. Azonkívül: dr. Náthán Berlinből, dr. Flynn Washingtonból, Galycin herceg Szentpétervárról, Efráim Wolf doktor a Szentföldről. Akormánykülöntávíróvonalakatrendezettbeegyenes összeköttetéssel Budapestre, Bécsbe, Berlinbe. A főtéren összegyűlt néppel a tárgyalás híreit meghirdetés útján azonnal közölték. *(Dobja átveszi a távoli dobpergést. Miközben a szín kivilágosodik, el.)*

(Fekete körfüggöny. Jobbra elöl Eötvös asztala. Jobbra hátul lóca, amin a vádlottak vagy a tanúk közül mindig ül valaki. Balra Széchy Ferenc és Béry József helye. Mire a szín teljesen világos lesz, Széchy és Béry néhány fekete talárossal körülvéve már ott állnak. Eötvös csak Széchy első mondata előtt közvetlenül jön majd be, s akkor minden figyelem feléje fordul. A tárgyalás alatt végig érvényesülnie kell a játék eddigi intimitásának. A közönség nem látható, s még a bíróságot is csak jelképezi a hatalom egységes fekete köpenyes tömbje. Minden mindvégig mozgásban van, a vádlottak és a tanúk szinte észrevétlenül foglalják el egymás helyét. A pandúrokat kakastollas csendőrök váltották fel. Ők adják a mozduló emberek mögött az árnyékot. Huriné és Solymosiné a lócán.)

Széchy Ferenc: *(Kibontakozva a fekete talárosok tömbjéből.)* Huri Antalné! Mondja el, mi történt április elsején.

Huri Antalné: *(Feláll, előre lép.)* Mondtam neki, Eszter, ma nem megyünk a mezőre, hanem bemeszeliük a pitvart és a ház elejét. Itt egy garas, hozz bécsi kormot...

Széchy Ferenc: Őfelsége a király nevében kérdezzük! A tiszta igazat kell mondania...

Béry József: Hány órakor indult el Eszter?

Huri Antalné: Kilenc óránál valamivel kevesebb volt.

Széchy Ferenc: Mennyi idő alatt járhatta meg az utat?

Huri Antalné: Nem tarthatott volna félóránál tovább.

Béry József: Maga mit csinált később?

Huri Antalné: Fél tizenkettő tájban átmentem Solymosinéhoz...

Széchy Ferenc: Milyen úton ment?

Huri Antalné: Csak egy úton lehet menni... A Felsősoron...

Széchy Ferenc: Útba esett a zsidó templom?

Huri Antalné: Útba esett...

Széchy Ferenc: Maga bizonyos abban, hogy Solymosi Eszter vérét vették?

Huri Antalné: Bizonyos vagyok benne...

Béry József: Láтта?

Huri Antalné: A Móric látta... Sarf saját fia.

Széchy Ferenc: Csakhogy maga már a Móric előtt is azt vallotta...

Huri Antalné: Kérdezzen meg a tekintetes úr Eszláron akárkit, hogy úgy volt... A zsidóság is beismerte...

Eötvös Károly: *(Az asztaltól.)* Maga, Huriné, hisz abban, hogy a vérvád létezik?

Huri Antalné: Én arra sohasem gondoltam, most mégis mindenki hisz benne. A zsidók istene tíz csapást mért az egyiptomiakra a kivonulás éjszakáján... Várjuk mi is, ki lesz a negyedik áldozat...

Eötvös Károly: Miért a negyedik?

Huri Antalné: A második a szerencsétlen volt, akinek a testét az Eszteré helyett a Tiszába csempészték. A harmadik, akivel az elhantoltat kicserélték.

Eötvös Károly: Maga ezt látta?

Huri Antalné: Éppen a temetőhöz értem, amikor Sarfné jelt adott. A két ember kilopakodott a temetőből, és egy zsákkal futni kezdtek az ingovány felé. Elt  ntek egy szekéren...

Eötvös Károly: Hogy bírhat meg az ingovány egy fogatos szekeret?

Huri Antalné: Az   rd  g mindent elrendez.

Eötvös Károly: *(Széchyhez.)* Solymosin  nak kívánok kérdést feltenni...

Széchy Ferenc: Solymosi Jánosné! Lépjen ide... *(Solymosiné odamegy, Huriné a lócára   l.)*   fels  ge a király nevében k  rdezz  k...

Eötvös Károly: Mennyi maguknál egy felnőtt ember naps  ma?

Solymosi Jánosné: Asszonyember  ?

Eötvös Károly: Asszony  ...

Solymosi Jánosné: Nyolcvan fillérnél többre számítani nem lehet... De a téli hónapokban nincsen munka...

Eötvös Károly: Az egy esztendőben legfeljebb százhatvan korona... Az egy napra mondjuk negyvenöt fillér...

Solymosi Jánosné: Hát... lehet...

Eötvös Károly: Mit fizet maga ennyiből?

Solymosi Jánosné: H  t... lakást fizetek... meg tüzelőt... lisztet, zsírt.

Eötvös Károly: Adót fizet, közterheket, államnál, egyháznál...

Solymosi Jánosné: Hát azt is... orvosnál is, tanítónál is...

Eötvös Károly: Hány gyermeke van ehhez a keresethez?

Solymosi Jánosné: Nekem? Négy... *(Szünet.)* Három...

Béry József: Ez nem tartozik a t  rv  nysz  kekre...

Eötvös Károly: Ilyen nincstelens  gben milliók   lnek...

Béry József: Ez sem tartozik a törvényszéke!r

Eötvös Károly: Ahol egy családnak negyvenöt fillér jut egy napi életre, ott olyan mély az elégedetlenség, hogy azt csak rá kell   r  ny  tani valakikre...

Széchy Ferenc: *(K  zbev  g.)* A tanúk anyagi helyzete...

Eötvös Károly: *(K  v  telesen emelt hangon.)* Csak rá kell   r  ny  tani egy embercsoportra, egy vall  sfelekezetre, és azt elemészti... *(Nyugodtan.)* Meg kell próbálnunk az események mögött az okokat felkutatni... Hallottak talán az el  s magyarországi vérvádról...

- Béry József: A bazini gróf viselte 1529-ben.
- Eötvös Károly: Az egy félig osztrák, félig magyar gróf volt. Rettenetesen eladósodott. A hitelezői között sok volt a zsidó Magyarországon is, Ausztriában is. Úgy akart szabadulni tőlük, hogy rájuk fogta a vérvádat... Nálunk megégettek vagy harminc embert... A gróf megpróbálta ugyanezt Ausztriában is. Nem sikerült neki.
- Béry József: Érdekes történet. És miféle okokra céloz? Én ebben okokat nem látok.
- Eötvös Károly: Ez a mohácsi csata után történt. Fenekestől felfordult minden. Rettenetes volt az elkeseredés. Nyugodt időkben mindenki elutasítja a vérvádat, de ilyenkor másképpen működik az agy...
- Széchy Ferenc: Nyugodt időket élünk...
- Eötvös Károly: Aki a felszínnél tovább lát, másképpen gondolja... De ha így is volna, nálunk szeretnek mindenféle hirtelen jött divatban élen járni... Ilyen a lelkünk...
- Széchy Ferenc: Felszólítom a védő urat, hogy a feladatának ellátására szorítkozzék...
- Eötvös Károly: *(Visszamegy a helyére.)* A történethez különben még annyi tartozik, hogy Ausztriában, ahol nem volt mohácsi csata, nem volt nyomor és elkeseredés, nem a bazini gróf hitelezői kerültek az igazságszolgáltatás kezébe. Maga a gróf... *(Solymosinéhoz.)* Mennyi volt az Eszter fizetése?
- Solymosi Jánosné: Ötven korona egy évre, meg egy ár csizma...
- Eötvös Károly: Az körülbelül tizenöt fillérrel több egy napra...
- Solymosi Jánosné: Meg egy ár csizma...
- Eötvös Károly: Eszter a pénzt hazaadta?
- Solymosi Jánosné: Hazaadta... amíg csak ezek a gyilkosok...
- Eötvös Károly: A törvény előtt vádlottak állnak, nem gyilkosok...
- Solymosi Jánosné: És minket ki véd meg? Nekünk ki ad a földön támaszt?
- Huri Antalné: *(Feláll.)* Addig Eszláron nem lesz nyugalom, amíg a szegény nép elégtételt nem kap.
- Solymosi Jánosné: Addig nem...

Huri Antalné: Amíg vért nem adnak a vérünkért...

Solymosi Jánosné: Vért a vérünkért...

Széchy Ferenc: Elmehetnek. A törvényszék magával érez, Solymosiné... Sarf Móricot vezessék be! (*Huriné, Solymosiné el. Móric be. Jól öltözött.*)

Béry József: Sarf Móric! A törvényszék már kihallgatta többször. Fenntartja a vallomását?

Sarf Móric: Fenntartom.

Eötvös Károly: Azt mondd meg, őrizte-e apád szigorúan a vallást?

Sarf Móric: Őrizte...

Eötvös Károly: Ha te már nem is őrzöd, azt azért tudnod kell, hogy szombaton nem szabad dolgozni...

Sarf Móric: Azt tudom...

Eötvös Károly: Tudod, hogy a faragás is munka?

Sarf Móric: Azt is tudom...

Eötvös Károly: Tudod, hogy ezért kést sem szabad fogni...

Sarf Móric: Tudom...

Eötvös Károly: Ha édesapád megtette, amit te mondasz, akkor először is a törvényt kellett megszegnie...

Sarf Móric: Akkor azt...

Béry József: Mit gondolsz, miért ölték meg a lányt?

Sarf Móric: Az is a törvényben van, hogy a zsidóknak szükségük van keresztény vérré...

Eötvös Károly: Melyik törvényben?

Sarf Móric: (*Lassan.*) Íme ez a pászka, vértől, vérben, vérből és vérhez... vegyétek és nőjetekek... a vértől erősek és tiszták legyetek...

Eötvös Károly: Hol hallottad ezt?

Sarf Móric: Nem tudom... de emlékszem rá, akkor valamelyik törvényben biztosan tanultam... (*Szünet.*)

Eötvös Károly: Mit akarsz csinálni, ha vége lesz ennek az ügynek?

Sarf Móric: Azt nem tudom...

Eötvös Károly: Visszamegy apád házához, vagy van más rokonságod?

Sarf Móric: Nem tudok semmit. Azt sem, hogy itt maradok-e, vagy apám házához kerülök, vagy másfelé megyek...

Eötvös Károly: Mit gondolsz, vár a családod vissza? *(Szünet.)*
 Sarf Móric: Nekem már nincs családom...
 Széchy Ferenc: *(Int, Móricot kivezetik.)* A tutajosokat! *(Nagyot, Matejt, Smilovicsot elővezetik.)* Nagy István! Maga azt vallotta, hogy Kerecsenyben találkozott Smilovics Jenővel.

Nagy István: Így volt, uram...
 Béry József: Tárkányban átadtak magának egy idegen testet...
 Nagy István: Így történt...
 Béry József: Matej Ignáccal a tutajhoz kötözték és az eszlári Csonkafüzesig szállították...

Nagy István: Igen...
 Széchy Ferenc: *(Matejhoz.)* Maga ebben mindvégig Nagy Istvánnal tartott...

Matej Ignác: Attól az időtől, uram, hogy Tárkányban megálltunk.

Eötvös Károly: *(Matejhoz.)* Hány esztendeig volt maga katona?
 Matej Ignác: Hét esztendeig, uram.
 Eötvös Károly: Mennyi ideig volt utána a tutajosoknál?
 Matej Ignác: Három évig, uram.
 Eötvös Károly: Akkor maga még inkább katona és nem tutajos...
 Matej Ignác: Úgy lehet, uram...
 Eötvös Károly: Mi a célja, ha szabadul?
 Matej Ignác: Azt hallottam a tutajos sáfártól, hogy Tiszalökön van egy szabad hely a vasútnál... Voltam én ott jelentkezni...

Eötvös Károly: Mikor?
 Matej Ignác: Éppen egy éve lesz, uram. Mielőtt elzártak...
 Eötvös Károly: Gondolja, hogy az a hely még szabad?
 Matej Ignác: Én azt gondolom...
 Eötvös Károly: Nézzen a jövőbe, Matej Ignác. Hogy akar maga élni? Kiül a háza elé a Tisza-partra. Csónak úszik a vízén. Maga egy jó falatért végignézi, ahogy a csónak elsüllyed. Egy holttestet kivet a víz. Jó csizma van a lábán, lehúzza a csizmát, visszaül, eszik tovább...

Matej Ignác: Nem értem, amit mond, uram. Nekem nincs házam... Sohasem lesz házam...

Béry József: *(Smilovicshoz.)* Maga adta át a zsákot Matej Ignácnak?

Smilovics Jenő: Igen, uram...

Béry József: Tudja, hogy a tiszta igazságot kell vallania...

Smilovics Jenő: Tudom... hosszan tűrő az Úr, és semmit sem hagy büntetlenül...

Széchy Ferenc: Ide hallgasson, Smilovics. Amikor magát őrizetbe vették...

Smilovics Jenő: *(Nyugalommal.)* ...egy esztendeje, hogy az örökkévaló számat érinté a parazsával. A szén izzó volt. Angyal fogta fogóval. Itt vagyok, mondtam, küldj hirdetni igéd...

Széchy Ferenc: Amikor magát őrizetbe vették, azt vallotta, hogy...

Smilovics Jenő: ...azóta én az ígét meg nem szűnök hirdetni. Angyal és parazs égeti a szám...

Széchy Ferenc: *(Türelemtelenül.)* Fenntartja a vallomását?

Smilovics Jenő: Fenntartom...

Eötvös Károly: *(Smilovicshoz.)* A gyülekezet a maga igaz szavát várja...

Smilovics Jenő: Az ember árva az emberek gyülekezetében.

Béry József: *(Nagyhoz.)* Maga Kerecsenynél mindenben megalapodott Smilovics Jenővel? *(Nagy nem válaszol.)*

Széchy Ferenc: Válaszoljon a kérdésre.

Nagy István: *(Széchy elé lép.)* Letelt az egy esztendő, uram. Engem most már el kell engedni...

Széchy Ferenc: Majd ítél a törvényszék... *(Int, hogy vezessék el a tutajosokat.)* A szakértőket kérem!

Nagy István: *(Elfulladva a csendőrök között.)* Nekem, uram, most már jár a szabadság.

Széchy Ferenc: Vigyék! *(A csendőrök kituszkolják őket. Dr. Mihalich és dr. Trattler már Széchy és Béry előtt állnak.)*

Béry József: Dr. Trattler szakértő úr jelentéseit már ismerjük. Ön tehát tudományos szempontból lehetetlennek tartja, ahogy a csonkafüzesi holttest Solymosi Eszteré legyen. A védő úr viszont azt állítja, hogy a test az eltűnt leánykáé, és beadványában részletes indokokat sorol fel.

- Dr. Trattler Géza: *(Mosolyog.)* És hosszadalmas... ha megengedi, hosszadalmas indokokat! Eötvös úr igazán kedves vendégünk volt, a humora meglehetősen hiányozni fog nekünk a megyében. Szíves volt például beadványában összecserélni az agykérget a pia materral.
- Eötvös Károly: Nem értem, miért hagyta ki jegyzőkönyvéből az elszappanosodásra vonatkozó közléseket...
- Dr. Trattler Géza: *(Könnyed.)* Én ilyen folyamatot nem konstatáltam... Ön végigolvasta egyszer Taylort, és most professzornak érzi magát. Csakhogy Taylor könyve elemi dolgokkal nem foglalkozik. Például azzal sem, hogy ha két szemle között negyvennyolc nap telik el, az már éppen elegendő idő az elszappanosodáshoz.
- Eötvös Károly: És mennyi, ha megengedi, a minimális idő?
- Dr. Trattler Géza: *(Széchyhez.)* Kérem, mi ez, vizsga?
- Béry József: Szíveskedjék válaszolni a védő úr kérdésére.
- Dr. Trattler Géza: *(Béryhez.)* Mintegy tizennégy-tizenhat nap...
- Széchy Ferenc: A professzor úr véleményét kérjük...
- Dr. Mihulich Gusztáv: A vizsgálati folyamatot még nem fejeztük be. Információval tudok szolgálni, nem végeredménnyel. A problémát mindenesetre egyszerűsíti, hogy a szemlén pontosan felmértük a sír elhelyezését és altalaját. Megállapítottuk, hogy futóhomok hordta buckában volt. Teljesen száraz altalajban. Ilyen körülmények között az elszappanosodás lehetetlen.
- Eötvös Károly: De ahhoz doktor Trattler úr szerint is minimálisan tizennégy-tizenhat nap szükséges és csak nedvesség hatására következhet be. Akkor viszont a testnek hetekig vízben kellett lenni, mielőtt rátaláltak, s nem lehet *(Trattler felé.)*, amint ön jelentette tíz napja, halott emberé...
- Dr. Mihulich Gusztáv: Ez valóban nem látszik valószínűnek...
- Eötvös Károly: Kérem a professzor urat, írja le a jobb láb vizsgálati jegyzőkönyvét.
- Dr. Mihulich Gusztáv: A jobb lábfejen az epidermis hiányzik. Az irharétegen folytonossági hiányok, nagy nívókülönbséggel...

Eötvös Károly: Ezzel kapcsolatban kérem a védelem két tanújának meghallgatását.

Széchy Ferenc: Vezessék be Szűcs Jánost és Szakolczai Julcsát! *(Bevezetik.)* Szakolczai Julcsa, hány éves vagy?... Azt kérdeztem, hány éves vagy?

Béry József: Ne reszkessen... Válaszoljon a törvénynek.

Szakolczai Julcsa: Tizennyolc...

Béry József: Jól ismerte Solymosi Esztert?

Szakolczai Julcsa: Jól ismertem, de én csak azért mondtam először, hogy...

Béry József: Várjon! Maga a múlt évben részt vett a szemlén. Kérdeztük, ráismerne-e Eszterre.

Szakolczai Julcsa: Először azt mondta, hogy igen, mert jött a hír, hogy megvan, és én olyant még sohasem láttam, hát csak mondtam, de azzal a buta fejemmel nem jól mondtam...

Széchy Ferenc: Azt mondja meg, tudott-e arról, hogy Solymosi Eszter lábán valamiféle forradás volt...

Szakolczai Julcsa: Én már nem tudom bizonyosan, ha megölnék, akkor sem...

Eötvös Károly: *(Odalép hozzá.)* Solymosi Eszternek Szent Mihály napján téhen lépett a lábára. Így volt.

Szakolczai Julcsa: Nem emlékezem...

Eötvös Károly: Szűcs János, maga az elmúlt év május 5-én este Szakolczaiéknál járt...

Szűcs János: Ott jártam...

Eötvös Károly: Miért járt ott?

Szűcs János: Befejeztem az esti kihirdetéseket... Egy pohár borra tértem be... Julcsi az én keresztlányom...

Eötvös Károly: *(Szakolczai Julcsához.)* Mit mondtál el te akkor este a keresztapádnak? *(Szünet, a lány nem válaszol. Szűcshöz.)* Mit mondott el akkor magának Julcsa? *(Szakolczai Julcsához lép.)* Emlékszel talán valamire arról az estéről...

Szakolczai Julcsa: *(Nézi, hátrál, egyszerre elszántan.)* Én? Semmire...

Szűcs János: *(Visszafordul.)* Nem mondott el nekem ő semmit... *(Csendesen, folyamatosan.)* Én akartam megkér-

- dezni tőle, tud-e ő is arról, hogy Solymosi Eszter lábán Szent Mihály-napkor egy tehén sebet ejtett... Ez miért érdekelte magát?
- Béry József: *(Nyugalommal.)* Mert én tudtam róla... Éppen arra jártam, amikor Eszter egy kendővel a lábát kötözte... Gondoltam, Julcsának is tudnia kell róla... De hát nem tudott róla...
- Szűcs János: Magát én mindig ott láttam a test körül...
- Béry József: Az én lányom két esztendeje a Tiszába fulladt, uram...
- Szűcs János: Mi történt vele?
- Béry József: *(Nyugalommal.)* Fürdött... Elkapta az ár... soha nem jutott felszínre... *(Szünet.)* Így hát, uram, engem mindig ott találni, ha holttestet vet fel a víz... Ezt is jól megnéztem... *(Szünet. Széchyhez.)* Tessék belevenni a jegyzőkönyvbe, hogy az Eszter lábán tehéntapasásból maradt forradás volt. Én ezt tudom, láttam, kimondom. Most pedig tessék engem itt a törvény előtt megesketni... *(Senki nem válaszol. Szűcs esküre emeli a kezét.)* Isten engem úgy segítsen. *(Szünet.)* Elmehetek?
- Széchy Ferenc: Elmehet... Köszönöm a tanúságát. Vigye ezt a lányt is... *(Szűcs és Szakolczai Julcsa el.)*
- Eötvös Károly: *(Mihalichhoz.)* A jobb láb irharétegének feltűnő folytonossági hiánya adódhat abból, hogy valakinek érdekében állott a forradási hegek nyomát eltüntetni?
- Dr. Mihalich Gusztáv: Logikailag igen... de ez tudományosan bizonyíthatatlan...
- Béry József: A professzor úr néhány ponton cáfolta az első szemle észrevételeit. De úgy láttam, abban nincs eltérés, hogy a holttest életkorát húsz évnél idősebbre tartja...
- Dr. Mihalich Gusztáv: A végső eredményt még nem közölhetem...
- Széchy Ferenc: Mégis, ebben a pillanatban az életkort a kérdéses tizennégy év és négy hónapnál magasabbra tartja...
- Dr. Mihalich Gusztáv: *(Határozott.)* Igen. Magasabbra tartom.

- Eötvös Károly: *(Mihalichhoz.)* Szabad volna két kérdést feltennem? Az életkort, a csontfejlődésből megállapítható véleményt ugye a tudomány összes adataira építi, mint olyant, amely átlagos életkort tüntet fel, és nem egyéni életkort.
- Dr. Mihalich Gusztáv: Ez természetes...
- Eötvös Károly: De ha feltesszük, hogy az ember mint átlag nem létezik, csak mint egyén, akkor feltételezhetünk egy különleges, egyéni csontfejlődést is...
- Dr. Mihalich Gusztáv: *(Csendesen.)* Mi a második kérdése?
- Eötvös Károly: Vizsgálta-e ön már tizennégy éves lányka csontvázát?
- Dr. Mihalich Gusztáv: Nem... *(Szünet.)* Mit tenne a helyemben?
- Eötvös Károly: Nem tudom... először is talán törekednék egy ilyen vizsgálatot elvégezni...
- Dr. Mihalich Gusztáv: Sajnálom... a mi egyetemünkön nincs ilyen készüllet...
- Eötvös Károly: *(Felveszi a szemüvegét, lapoz a jegyzetében.)* Ha megengedi... Masepka gyűjteményében olvasom, hogy Angliában, a Gay-féle intézetben a 854-es és a 6526-os készülék tizennégy éves leánygyermeké... Prágában dr. Todtnál a 953-as számú is kétségtelenül ilyen... *(Szünet.)*
- Dr. Mihalich Gusztáv: Sajnálom, ügyvéd úr... Angliába én nem utazhatom...
- Széchy Ferenc: A szakértő urak az újabb jelentésekig eltávozhattak... A védelem orvostanúját kérem... *(Trattler ki. Babest bevezetik.)*
- Dr. Mihalich Gusztáv: *(Nem képes mozdulni.)* Sajnálom... Angliába én nem utazhatom... *(Eötvöshöz.)* Professzor Todthoz sem... de neki... neki, kérem, írhatok... *(El.)*
- Széchy Ferenc: *(Babeshez.)* Milyen támogatást nyújtott ön a védelem szakértői előterjesztésekor?
- Dr. Babes Vince: Óhajtották a tudományos ismereteimet felhasználni...
- Eötvös Károly: Szíveskedjék megmondani, hogy a bizottsági jelentést, melyet betekintésre átnyújtottam, kielégítőnek találta-e.

- Dr. Babes Vince: Semmiképpen nem találtam annak.
Eötvös Károly: Természetesnek tartott ön egy olyan igyekezetet, mely határozottabb szakértői jelentést igényel?
- Dr. Babes Vince: Mindenképpen...
Béry József: Ön részt vett a jelentés készítésében?
Dr. Babes Vince: Nem vettem részt... Néhány speciális esetről tájékoztattam Eötvös urat bonctani praxisom alapján...
- Béry József: Miért vállalta ezt a szerepet?
Dr. Babes Vince: Imponált a hiúságonak...
Béry József: *(Eötvöshöz.)* Dr. Babes urat lázító tartalmú megnyilatkozásai miatt a fővárosi törvényszék felfüggesztett szabadságvesztésre és húszezer korona pénzbüntetés kifizetésére ítélte... Gondolom a védő úr ez ügyben tájékozott...
- Eötvös Károly: Ez nem tartozik rám...
Béry József: Milyen megállapodás volt önök között? *(Szünet.)*
Széchy Ferenc: Őfelsége a király nevében teszem fel a kérdést. Kapott ön a szaktanácsaiért anyagi ellenszolgáltatást? *(Szünet.)*
- Dr. Babes Vince: Ezer koronát...
Béry József: *(Eötvöshöz.)* Ön tagadja ezt?
Eötvös Károly: Egyáltalán nem. A tudor úr segítségét nem vehetem igénybe ellenszolgáltatás nélkül.
- Béry József: A szolgálatért fizetni kell. Mindig és mindenkinek... Tehát ebben a perben ön mindent a pénzre alapozott.
- Eötvös Károly: Visszautasítom...
Béry József: Túl sok a bizonyíték. Már a főtéren összegyűlt gyanútlanok között is szórja a pénzt. Így akar népszerűséget szerezni?
- Eötvös Károly: Néha egy-egy lézengőt haza kell küldenem a templom előtt várakozók közül, ha otthon feledek valamit... Azért fizetség jár...
- Béry József: De honnan folyik az a rengeteg pénz? Még holttestek szerzésére is futja belőle...

- Eötvös Károly: Ezt a pontot az ön helyében elkerültem volna... Van itt egy kérdés... Ha az a test nem Solymosi Eszteré, akkor kié? Vagy olyan időket élünk, amikor az sem számít, hol tűnik el a szegénységből egy életre ítélt... Mint az állatok között, egy darab, nem számos... *(Babeshez.)* Ön az igazat mondta. Engem csak megerősített abban, hogy az agyunkra szükségünk van. A szellem legnagyobb fegyelmetlensége, ha azért hisz dolgokban, mert akarja, hogy azok legyenek, nem pedig azért, mert meggyőződött róla, hogy csakugyan vannak.
- Dr. Babes Vince: *(Széchyhez.)* Távozni fogok... Szíveskedjék ezt tudomásul venni... *(Eötvöshöz lép.)* Mintha borzongás futna végig a városon... *(Nagyon mélyen meghajol Eötvös előtt. Kisiet.)*
- Eötvös Károly: *(Előrelép, a szín elhomályosodik mögötte.)* Borzongás... A templomok zsúfolva vannak... Mintha a gondolkodó emberek attól tartanának, hogy megszűntek önmagukra hasonlítani... az öntudatos emberre, melyet évszázadok alatt elsőrendű férfiak eszméiből formáltak ki... Ilyenkor fiziológiai léte igazolására mindenki visszanéz a múltba... Mindenki előhívja a maga istenét...
- Széchy Ferenc: *(Hangja a homályos háttérből.)* Sarf Lászlóné! A tiszta igazat kell vallania...
- Eötvös Károly: *(Elöl.)* A tiszta igazat... Harminchét napja ezt hallom... „A tiszta igazat. Őfelsége a király nevében!”
- Széchy Ferenc: *(A megvilágosodó színpadon.)* Sarfné, maga ellen az a vád, hogy július 9-én hajnalban részt vett a tisztaeszlári temetőben egy sír felbontásában. *(Felmutat egy jegyzőkönyvet.)* Ez a maga aláírása?
- Sarf Lászlóné: *(Nézi.)* Az enyém...
- Eötvös Károly: *(Visszamegy az asztalához.)* Sarf Lászlónéval július 9-én reggel találkoztam a temetőben. Ezen a napon volt a második szemle. Fél órával korábban érkeztem. Ő már napok óta kereste az alkalmat, hogy négyszemközt adhassa át a védelemre felké-

- rő leveleket. Indult kifelé, amikor a szemlére összegyűlt felizgatott tömeg körülfogta.
(*Sarfnéhez.*) Fenntartja, hogy ez a maga vallomása?
- Széchy Ferenc: Az én vallomásom.
- Sarf Lászlóné: (*Sarfnéhez gyorsan.*) Melyik irányba vitte a két ismeretlen ember a zsákot? A keresztyén temető felé, vagy a kapu irányába?
- Eötvös Károly: A keresztyén temető felé...
- Sarf Lászlóné: Az nem lehet. Akkor maga nem látta volna őket, nem tudja, hogy már befejezték a munkát, és maga is indulhat...
- Eötvös Károly: Rosszul mondtam... A kapu irányába...
- Sarf Lászlóné: Akkor nekifutottak volna a várakozó embereknek... Maga hány órakor érkezett a temetőhöz?
- Eötvös Károly: Még hajnal előtt.
- Sarf Lászlóné: Az nem lehet, mert a sírásók, akik a fészkerben laknak, akkor észreveszik...
- Eötvös Károly: A sírásók mélyen alszanak... Különben sem kötelességük a temető őrzése.
- Béry József: Faluhelyen kutya őrzi a temetőt... de ezen a hajnalon egyetlen kutya hangját sem hallotta Eszláron senki. Pedig állítólag felbontottak egy sírt... (*Sarfnéhez.*) Maga rögtön utánam érkezett fél nyolc körül... A sírásók már lent voltak a sírnál, nem láthatták. Így volt?
- Eötvös Károly: Ne kérdezzen engem a tekintetes úr.
- Sarf Lászlóné: Megállított, odaadta a leveleket, néhány szót váltottunk, aztán indult kifelé... Így volt? (*Szünet.*)
- Eötvös Károly: (*Elfordul.*) Így, uram...
- Sarf Lászlóné: (*Sarfnéhez.*) Miért vallotta magát bűnösnek?
- Széchy Ferenc: Úgy gondolom, Sarfné tudta, hogy ha a holttesten nem találják meg annak az ütésnek a nyomát, ami az ura állítólagos bűnösségét igazolja, akkor nincs orvosi bizonyossága annak, amit Sarf magára vállalt... De ha a testet kicserélték, akkor Sarf László vallomása hiteles is lehet...

- Széchy Ferenc: *(Sarfnéhoz.)* Maga szántszándékkal kívánja az ura megbüntetését?
- Sarf Lászlóné: *(Csendben.)* Az én népemet négyezer éve tanítják rá, hogy ismerje el a bűnöket, amiket soha nem követett el... Megtanulta... ezen már senki sem fog változtatni...
- Eötvös Károly: Tehát maga ártatlannak gondolja az urát?
- Sarf Lászlóné: Nem tudom, mit gondolok... Azt sem tudom, mit lenne jó gondolni... Csak azt tudom, mi a rossz... Zsidónak lenni rossz...
- Széchy Ferenc: A törvényszék nem vallási alapon ítél...
- Sarf Lászlóné: Akkor másképpen mondom, uram... Embernek lenni rossz... *(Szünet.)*
- Béry József: Az ura ártatlanságát említette. Gondolt arra, hogy ezzel a fia felett mond ítéletet?
- Sarf Lászlóné: *(Magának.)* Ki adja már nekem vissza a fiamat? *(Eötvös elé lép.)* Uram! Lehet, hogy valaki még visszaadja a fiamat?... *(Eötvös nem tud válaszolni, Sarfné Széchyhez fordul.)* Uram! Hallja, amit kérdezek? *(Széchy nem válaszol, Sarfné Béry elé lép.)* Köszönöm, uram, amit mondott. Egyszerre megvilágosodott előttem minden... Látták a tekintetes urak, a kérdésemre nincs válasz... *(Széchyhez.)* Szeretnék a zárkámba visszamenni... *(El.)*
- Széchy Ferenc: A védelem írásbeli beadványban Sarf Móric szembesítését kérte Sarf Lászlóval. Vezessék be a fiút... *(Móricot bevezetik.)*
- Eötvös Károly: *(Mórichoz.)* Emlékszel-e jól a harmadik estére, amit rabságban töltöttél?
- Sarf Móric: Emlékszem...
- Eötvös Károly: Akkor mondtad el a vallomásodat... Ki vezette a jegyzőkönyvet?
- Sarf Móric: Péczeley úr.
- Eötvös Károly: Előtted írták?
- Sarf Móric: Előtttem...
- Eötvös Károly: És te ott aláírtad?
- Sarf Móric: Igen.

- Eötvös Károly: Ugyanazzal a tollal... *(Szünet.)*
 Sarf Móric: Ugyanazzal...
 Eötvös Károly: Ide hallgass... A tollra hogy emlékezhetsz ilyen pontosan?
 Sarf Móric: Emlékszem, és kész... Péczeley úr nyújtotta... Más toll ott nem volt...
 Eötvös Károly: Akkor azt mondd meg nekem, miért van más tintával írva a jegyzőkönyv, és miért más tintával a te aláírásod meg a dátum...
 Sarf Móric: Az nincs mással írva...
 Eötvös Károly: *(Széchyhez.)* A vizsgálat összes iratai egyféle tintával készültek 1882. április 20-án. Akkor az a tinta bizonyára kifogyott, mert 21-én egészen más tintát kezdtek használni. Sarf Móric vallomásának jegyzőkönyve eszerint 21-e előtt tehát előre készült el. Az aláírást és a dátumot már a 21-én használt tintával írták. Ez rabságának harmadik napján történt. Ennyi időre volt szüksége a vizsgálóbíró úrnak, hogy a fiút rávegye az előre elkészített jegyzőkönyv aláírására... A törvényszéki írásszakértő jelentése... *(Átadja.)*
 Széchy Ferenc: Mióta van ez a jelentés az ön birtokában?
 Eötvös Károly: Huszonnégy órája.
 Béry József: *(Mórichoz.)* Adott neked valaki parancsot, hogy hamisan vallj?
 Sarf Móric: Nekem senki.
 Béry József: Követelte tőled valaki azt, hogy előre elkészített jegyzőkönyvet írj alá?
 Sarf Móric: Tőlem senki.
 Béry József: *(Eötvöshöz.)* Azt gondolja, hogy ha bennem ennyi fondorlat van, éppen a tintákra felejték el ügyelni? *(Széchyhez.)* Kérem a védő úr rendreutasítását... Különben az sem lenne elképzelhetetlen, hogy a jegyzőkönyvvezető éppen a vallomás leírása után bont újabb üveg tintát... Nekem nem dolgom erre felügyelni... Kérdezzék meg Péczeley urat, ő talán emlékszik rá...

- Eötvös Károly: Péczeley Kálmán véleménye nem lehet mérvadó. Tudja a tisztelt törvényszék, hogy ez az ember tíz évre ítélt gyilkos?
- Széchy Ferenc: Az írnok úr a törvény embere...
- Eötvös Károly: *(Felveszi a szemüvegét, előveszi a jegyzetét.)* 1868. április 12-én ítélte el a pécsi törvényszék... Ennek én akkor tagja voltam... Már megérkezésemkor ismerős volt nekem ez az ember, de hónapokig tartott, amíg felismertem... Ennek birtokában készítettem őt arra, hogy Sarfné vallomását jegyzőkönyvbe vegye... Azt kívántam bizonyítani ezzel a jegyzőkönyvvel, amit aztán a vizsgálóbíró úr mint a tanúságokkal azonos vallomást hitelesített, mennyit ér egy papír, amin még a vádlott aláírása is rajta lehet... Miért ne kényszeríthette volna Péczeleyt a vizsgálóbíró úr is a múltja ismeretében bármire?
- Béry József: Nem ismerem a bűnt, amelyet Péczeley Kálmán elkövetett, de ha igaz is, amit ön mond, a büntetését kitöltötte, a honpolgárok törvényes kötelékébe visszatért. 1779 óta, mint díjnok és mint törvényszéki írnok, rendszeres alkalmazásban van. Ilyen tortúrának alávetni embertelenség. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy a védelem nem válogat az eszközeiben...
- Eötvös Károly: Nem válogathat. Ehhez túl nagy a tét...
- Béry József: Ön az egész koncepciójával meghurcolja a magyar igazságszolgáltatás becsületét. A közvélemény előtt, a külföld előtt...
- Eötvös Károly: Az hurcolja meg, aki tévesen vezeti a vizsgálati eljárást, akinek tévedései miatt emberek sínylődnek fogságban...
- Béry József: A magyar Szentkorona nevében tiltakozom! Magyarország szőlőkoszorúzta rónáin él egy áldott nép...
- Eötvös Károly: ...az hurcolja meg, aki vak, középkori rémképektől hagyja, hogy vezessék...

Béry József:
Eötvös Károly:

...és ennek a népnek ítélnie kell a betolakodó felett!
Azt mondom erre önnek, amit hajdan Eötvös János mondott Buda német polgárainak: Magyarországon én vagyok...

Széchy Ferenc:

Szükségesnek látom, hogy helyt adjak professzor Mihulich Gusztáv szakértő úrnak a törvényszékhez a mai postával intézett levelének. *(Felmutatja a levelet.)* A professzor szakértő úr ismételten bejelenti, hogy néhány nap múlva, amikor a végleges vizsgálati eredményeket közölni tudja, Nyíregyházára érkezik. Addig azonban mellékeli dr. Todt prágai választlevele hiteles másolatát, melyben a tudor úr közli, hogy az intézetében talált tizen-négy év és hat hónapos csontkészület leírása igen sok azonosságot mutat azzal a tudományos leírással, melyet a szakértő úr az Országos Királyi Közegészségügyi Tanács hivatalos ellenőrzésével számára megküldött... A levélmásolatot kérem a jegyzőkönyvhöz csatolni... *(Átadja egy írtnak. Mórighoz.)* Tehát te kitartasz amellett, hogy a magad jószántából írtad alá a jegyzőkönyvet?

Sarf Móric:
Széchy Ferenc:

Igenis...
Vezessék be Sarf Lászlót! *(Két csendőr bevezeti. Mórighoz.)* Jól figyelj! Amikor láttad, hogy Solymosi Eszter vérét vették, nem kérdezted apádtól, hogy miért tette?

Sarf Móric:
Sarf László:
Sarf Móric:
Sarf László:

Később kérdeztem.
(Előlép.) Mit feleltem?
Azt, hogy erről ne beszéljek senkinek.
Hazudsz!... *(Széchyhez.)* Zsidó ember ilyen gyilkosságot nem követ el. Ezt bebizonyítom...

Béry József:
Sarf László:

Tessék, mivel bizonyítja be?
Mindennel. A történelemmel... A bibliával... *(Mórighoz.)* Nem fognak téged az urak befogadni... Szegény vagy hozzájuk...

Sarf Móric:
Sarf László:

Én szegény. Maga mégis el akar veszíteni...
Miért akarnálak? Elsőszülött fiam vagy.

Sarf Móric: „Vedd a fiadat. Az egyetlenegyed, akit szeretsz. Menj a Móriják földjére és áldozd fel őt égő áldozatul...”

Sarf László: *(Bűvölten.)* „És én és ez a gyermek elmegyünk oda és imádkozunk...”

Sarf Móric: „Itt a tűz és itt a fa. De hol az égő áldozatra való bárány?...”

Sarf László: Mégiscsak megtanultad a bibliát.

Sarf Móric: *(Konokul.)* Maga akarta. Negyven forintot fizetett érte.

Sarf László: Mi bünt követtél el te életedben, amit titkoltál előttem?

Sarf Móric: Semmilyen...

Sarf László: Hogy rettegsz tőlem...

Sarf Móric: Én nem félek...

Sarf László: Talán büntelen is vagy...

Sarf Móric: Én az vagyok... *(Szünet.)*

Sarf László: Akkor ítéld! Apád felett...

Sarf Móric: Azért van a törvény...

Sarf László: Te ítéld! Egyikünknek itt most ítélni kell... Te kezd... *(Szünet.)*

Sarf Móric: Én már elmondtam, amit láttam...

Sarf László: Csak ne volnál a fiúgyermekem... Csak legalább ne volnál az utánam következő a gyülekezetben...

Sarf Móric: Én a gyülekezetben már nem következem senki után...

Sarf László: Miért sokasodhat a más szőlője? Miért kell elvonszolni nekem az enyém kerítését?... Elrontanom kőfalát... Kedvesem... én elsőszülött fiam... *(Sutog.)* Kiszáradnak a fellegek... *(Szünet. Széchyhez.)* Állítsanak embert, aki úgy látta... Élő embert... Ez már nem az... *(Elfordul.)* A magam bűnét én megvallottam...

Béry József: *(Mórichoz.)* Te csak az igazat feleld. Megtartod a vallomásodat?

Sarf Móric: *(Rekedt.)* Én megtartom...

Béry József: Tudod, hogy nem vagy köteles apád ellen vallani, mégis megtartod?

Sarf Móric: Mégis...
 Eötvös Károly: *(Mórichoz.)* Hány órákor ébredtél azon a reggelen?
 Sarf Móric: Hét óra körül.
 Eötvös Károly: Mit reggeliztél?
 Sarf Móric: Kalácsot... meg tejet... vagy kávét...
 Eötvös Károly: Milyen ruha volt rajtad?
 Sarf Móric: Új ruha... Nemrégén kaptam...
 Eötvös Károly: Milyen színe volt?...
 Sarf Móric: Világos... majdnem fehér...
 Eötvös Károly: Abban nézted végig a gyilkosságot?
 Sarf Móric: Abban...
 Eötvös Károly: Meddig nézted?
 Sarf Móric: Vagy háromnegyed óráig...
 Eötvös Károly: Delet harangoztak éppen... Így volt?
 Sarf Móric: Akkor már a vége felé tartottak...
 Eötvös Károly: *(Széchyhez.)* Hurinét kérem... *(Széchy int, Hurinét bevezetik.)* Maga, Huriné azt vallotta, ahogy amikor Solymosi Esztert hiába várta, egy idő múltán átment Solymosinéhoz. Így volt?
 Huri Antalné: Így...
 Eötvös Károly: Hány órákor indult?
 Huri Antalné: Fél tizenkettő tájban...
 Eötvös Károly: Azt vallotta, hogy a zsidó templom az útba esett.
 Huri Antalné: Ott mentem el...
 Eötvös Károly: Milyen ruha volt Sarf Móricon? *(Szünet.)*
 Huri Antalné: Arra én miért emlékezzem?
 Eötvös Károly: Magának tudnia kell...
 Huri Antalné: Én a zsidó templomba még be nem léptem...
 Sarféknál sem jártam...
 Eötvös Károly: Móricot aznap látnia kellett...
 Huri Antalné: Nem láttam...
 Eötvös Károly: Az igazat mondja?
 Huri Antalné: Esküszöm az élő Istenre...
 Eötvös Károly: *(Széchyhez.)* Akkor ez a fiú nem figyelhetett a templomajtónál... Ha senki másnak nem, de Hurinének látnia kellett volna... *(Verejtékes a homloka, visszamegy a helyére, halkán.)* Gondolom nem kétséges,

- hogy akkor már senki sem volt sem a templomban, sem a templom előtt... *(Szünet.)*
- Béry József: Sarf László saját maga vallotta, hogy bent voltak. Sarf maga ismerte be, hogy hárman ott maradtak, s hogy később onnan vitte le a holttestet a Tiszához...
- Széchy Ferenc: Fenntartja a vallomását, Sarf László?
- Sarf László: *(Hátrál, Móricba ütközik. Áll. Elfulladva.)* Kötözzék meg a kezemet. Megölök valakit...
- Széchy Ferenc: Válaszoljon a kérdésre.
- Eötvös Károly: *(Még kimerült.)* Válaszoljon, Sarf László... A hite szerint... Ne próbáljon magából Krisztust csinálni... Krisztusok nagyon régen voltak... Lehet, hogy nem is voltak, csak amikor az embereknek legendákkal kellett könnyíteni a nehéz életükön... De legendák nincsenek... Aki ezt nem érti, nevetséges lesz... A tényeken vezet el az út az igazságig...
- Sarf László: Meg a sírokon, uram...
- Eötvös Károly: Lehet... a sírokon...
- Sarf László: Én maga előtt meghajolok. Maga belefeküdt a sírba mellénk... *(Mélyen meghajol.)*
- Eötvös Károly: A földön nem csak meghalni lehet, Sarf László... Élni is lehet...
- Széchy Ferenc: *(Sarfhoz.)* Azzal vádolta magát, hogy felindulásában megölte Solymosi Esztert, s a testét a templomba rejtette...
- Sarf László: *(Nyugalommal.)* Én azon a napon a templomban csak az örökkévalót dicsértem... Mást nem tettem... Ezért az ő neve áldassék...
- Eötvös Károly: *(Széchyhez.)* Ennyi a történet...
- Béry József: *(Mosolyog.)* Nem lehet ennyi... Mi történt akkor Solymosi Eszterrel?
- Eötvös Károly: Sokféle dolog történhetett vele... Hallottuk, nehéz élete volt. A vízbe is ölhette magát. A vízparton járva baleset is érhetett. Mi történt? Ezt az ön dolga lett volna felderíteni. Én csak azt kívántam bizonyítani, mi nem történt...

Béry József:
Eötvös Károly:

És egy „nem” önnek elég?
(Rágyújt egy vékony szivarkára, mélyen leszívja a füstöt.) Én választ kaptam a kérdésekre... Megláttam, miként juthat el az ember odáig, hogy a legerősebb meggyőződéssel tegye azt, ami az igazi meggyőződése ellen van. *(Széchyhez.)* Úgy gondolom, nagyméltóságú uram, hogy a kormány várja a jelentéseinket... Védenceim ügyét én ítélet elé bocsátom...

(A szín egy pillanatra elsötétül. Amikor újra világos lesz, valamennyi vádlott a csendőrkordonban. A fekete talárosok csoportja is teljes.)

Széchy Ferenc:

Őfelsége a király nevében! A nyíregyházi királyi büntetőtörvényszék a gyilkosság és gyilkosságban való bűnrészesség büntetével vádolt Sarf László és társai elleni bűnügyben nyilvános szóbeli vég tárgyalás alapján a következő ítéletet hozta: Sarf László, Lőbi Sándor, Sípos Simon, Sarf Móric, Matej Ignác, Nagy István, Smilovits Jenő, Wollner Ignác, Sémann Dávid, Lichtmann Jakab és Sarf Lászlóné tiszzaeszlári, tiszalöki, illetve téglási lakosokat a büntető törvénykönyv 374. és 375. pontjában meghatározott, 376. és 377. pontja szerint büntendő vád alól bizonyítékok hiányában felmenti. A letartóztatottak szabadon bocsájtatnak. *(Fény hull a vádlottak csoportjára. Eötvös és Szűcs János is közöttük áll.)* Felhívom a sajtó tisztelt képviselőit, hogy a törvényszék ítéletét annak rendje szerint tudassák az országgal és a külfölddel. Itt a főtéren összegyülekezett népnek pedig most azonnal a szokásos módon hirdettessék meg, hogy ragyogjon őfelsége I. Ferenc József híre és neve, törvényeinek fénye... *(Szűcs kilép a sorból. A csendőrkordon megnyílik előtte. Dobja csendesen peregni kezd. Megindul előre.)*

Eötvös Károly:

Az elégtételről az ítélet nem tesz említést, mégis tudomásul veszem. Így kellett történnie. Új század küszöbén állunk. A fény, az értelem, a jövő százada előtt. Abban már mindaz, ami itt végbement, megismételhetetlen lesz.

(Szűcs már ott áll, ahol a játék kezdetén. A szín sötétedik. A dob pereg. Rekviem. Szűcs szembenéz a közönséggel.)

Vége

SZEMBENÉZNI A MAGYAR TÖRTÉNELEMMEL

VÉRI DÁNIEL INTERJÚJA SÁNDOR IVÁNNAL

TISZAESZLÁR CÍMŰ DRÁMÁJÁRÓL

ÉS A HATVANAS–HETVENES ÉVEKRŐL*

* A beszélgetésre 2011. szeptember 13-án került sor Budapesten. Az interjút szerkesztett formában, rövidítve adjuk közre.

Az interjú készítőjének korábbi, a tiszaeszlári vérvád kultúrtörténetét tárgyaló írásai: *A Sakter polkától az Egészséges Fejbőrig. A tiszaeszlári vérvád zenei szubkultúrái* (előkészületben); „A tiszaeszlári vérvád zenei feldolgozásai: hagyományok, interpretációk, narratívák. (Németh Hajnal: Hamis vallomás; Fischer Iván: A Vörös Tehén)”, *Múlt és Jövő* 2 (2014), 23–36.; „A halottak élén” – Major János világa / „Leading the Dead” – *The World of János Major*, Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2013, 14–29.; „Tiszaeszlár: The Site of an Alleged Ritual Murder”, in: *The Challenge of the Object. 33rd Congress of the CIHA: Post Graduate Program*, Nürnberg, 2012, 150–151.; „Több szólamban – Verzió egy koncepció perre” (Németh Hajnal: Hamis vallomás), *Balkon* 6 (2012), 22–23.

Pályám az ötvenes évek közepén indult néhány novellával, de valójában '61-gyel kezdődik, amikor az első kötetem – drámakötet volt – megjelent. Abban az évben volt egy színpadi bemutatóm is Pécsen. '57-ben kerültem a *Film-Színház-Muzsikához*, kezdődött a színikritikusi, filmkritikusi pályám. A hatvanas évek közepén túl vagyok két színpadi bemutatón. Van két visszautasított drámám. Pályakezdő munkák voltak, de elsősorban a tematikájuk miatt utasították vissza a színházak.

A hatvanas évek közepétől a szellemi életben, mindenekelőtt a filmművészetben, a képzőművészetben változások történtek. A történet-tudomány kezdett nemcsak a két világháború közötti szemlélettől, de a dogmatikus marxista szemlélettől is elszakadni. Rám legerősebben a filmművészet hatvanas évek közepi fordulata hatott. Főképpen a Jancsó-filmek, amelyek először számoltak le a romantikus szemlélettel, és inspirálták a szembenézést a történelemmel. Amikor Jancsó Miklós *Szegénylegények*jéről írtam, még küzdelmes volt ennek a szemléletnek az elemzését megjelentetni. (Arra most nem térek ki, milyen átmeneti és szerencsés helyzetben volt a *Film-Színház-Muzsika*, ahol dolgoztam.) Azt írtam, akár egy romantikus, kardpengét villogtató, zászlót lobogtató, huszárméntés Jókai-film is kezdődhetne így, de Jancsó szembenéz a magyar történelem romantikus értelmezésével.

A *Szegénylegények* arról szól, hogy a fikcionált Rózsa Sándort és betyárjait a császári katonák beterelik egy sáncba, elfogják őket. Szinte látgervízió a tumultus. A rabokat egyenként szólítják. Elkülönítve zárják be őket, mindenkit külön faggatnak: vagy rávallasz arra, akire rá kell vallanod, vagy véged. Sorban vallanak egymásra, feltárul az utolsó ellenállás a 19. század hatvanas éveiben a nyomozóhatóságok előtt. A film végén meg-

jelenik egy császári tiszt, magához rendel két betyárt, azt mondja nekik: mutassátok be, amit Rózsa Sándortól tanultatok, milyen lovon egy igazi betyárküzdelem. Gyönyörű, ostorpattogtatós küzdelem kezdődik. Jancsó vezette be a hosszú snitteket, amelyeket aztán Antonioni is alkalmazott: öt-tíz perc, és a kamera nem áll meg. Odalép végül a két betyárhoz a tiszt: hát ez gyönyörű volt, mondja. Felsorakoztatja a többieket, felolvassa a császár parancsát: Sándor szabad, a többiek nyerjék el a végső ítéletet. Kámszát húznak a fejükre, viszi őket a kivégzőosztag.

Ez annak a mentalitásnak a romantikamentes ábrázolása volt, hogyan árulja el a másikat mindenki, ha kelepcebe kerül, és menteni akarja a börtört. '67-ben megjelent a forgatókönyv a kritikákkal, az enyém is benne volt, a külföldiek is. Az európai filmgyártás csúcán volt a film. Hatalmas hatású munka volt a tekintetben, hogyan kell szembenézni a magyar történelemmel. '66 januárjában mutatták be, '65-ben már kész volt, vacillált a hatalom, hogy be lehet-e mutatni.

Engem foglalkoztatott a sztálini korszak, a koncepciós pertechnika, nemcsak azért, mert engem is letartóztattak '52-ben. Én hajdan, fiatalon egy ideig ifjúkommunista voltam – 16 éves koromtól 19 éves koromig, 1949-ig –, tehát az én letartóztatásom része volt a kommunista párt ön-felszámoló technikájának. '52-ben viszonylag elviselhető körülmények között vészeltem át azt az egy-másfél évet. Voltak tehát személyes tapasztalataim, ezt aztán több munkámban sikerült feldolgoznom. A Rajk-per, a koncepciós perek még a hatvanas években is tabutémák voltak. Azt, hogy Rajk mi minden szörnyűségben vett részt a letartóztatása előtt, még alig volt ismert. A Rajk név akkoriban egyértelműen mártírfogalom volt. Trockijról sem az volt ismert, hogy Sztálin munkatársa volt, hanem az, hogy Sztálin tetette el később láb alól. Rákosiék nem néztek szembe saját gyilkos bűneikkel, Kádár is hallgatott '57 után a Rajk-történetről, arról is, hogy ő maga is a részese volt Rajk letartóztatásának.

'65-ben egy véletlen következtében eljutottam Párizsba. A túrt és a tiltott határán mozgott az Egyetemi Színpad, az Universitas Együttes. Dobai Vilmos rendező indította, aztán Ruszt József vette át, remek színházat csinált: Bálint András, Jordán Tamás, sokan onnan indultak. Dobai Vilmos ugyanekkor a pécsi színházban is rendező volt, ő rendezte az első bemutatómat '61-ben, egy lágerdráma volt. Az Universitas Együttest meghívták Nancyba, az egyetemi színházak világfesztiváljára. Kivételes dolog volt, hogy kiengedték őket. Az *Özveggy Karnyóné és a két szeleburdiakat*

adták elő, Jordán Tamással, Sólyom Katival. Dobaival jóban voltunk, azt mondta: ki tudunk vinni a társulattal, mint színikritikust, de akkor tudósítsd rólunk a *Film-Színház-Muzsikát*. Mondtam: ez a legtermészetesebb; ha nem vagyok kint, akkor is kértem volna, hogy küldjete valakivel tudósítást. Így jutottam el Nancyba, ahol az Universitas Együttes harmadik lett. Az első háromnak az volt a jutalma, hogy felvitték őket Párizsba, előadást tarthattak ott is. Így jutottam el velük Párizsba.

A (párizsi) Márton Laci, aki '56-ban ment ki, akkor az egyik szerkesztője volt a *Magyar Műhelynek*, '53 óta barátságban voltunk. Az egyik beszélgetésünkben odakint azt mondta: ha a Rajk-perről akarsz írni, arról biztosan nem lehet, de írd drámát a tiszzaeszlári perről, abban is van koncepció! Akkoriban szinte semmit nem tudtam a tiszzaeszlári perről. De Laci ezt olyan nyomatékkal mondta, hogy az életutam, közéleti problémalátásom, történelmi tapasztalatom alapján mély nyomokat hagyott bennem, hogy a tiszzaeszlári per lehetőség a koncepciók perekké való foglalkozásra. Hozzátette: ha Nagy Imréről akarnál drámát írni, akkor írd Bajcsy-Zsilinszky Endréről, mert – és ezt már ma teszem hozzá – a 20. századi magyar történelemnek mindössze két alakja van, akik a halál árnyékában is vállalták önmagukat: Nagy Imre és Bajcsy-Zsilinszky. Ez még a szabadságharcban kivégzettekről, Damjanichékről sem mondható el, mert nekik nem kínálták föl az életet. Batthyányról sem mondható el, tehát ilyen értelemben történelmileg Nagy Imre és Bajcsy-Zsilinszky két kivételes ember, abban is azok, hogy mind a kettő a túloldaltól indul el: Nagy Imre Moszkvából, kommunistaként, míg Bajcsy-Zsilinszky a fajvédő, 20. század eleji mozgalmaktól.

Itthon felkutattam az Eötvös Károly-könyvet: az első kiadást megtaláltam könyvtárban, csak később jelent meg a Szépirodalmi Kiadónál *A nagy per*. Erős kutatómunka volt. A Szabó Ervin Könyvtárban nagyon gazdag anyagot találtam, vagy száz cédulám lett. A hajdani *Nyíregyházi Napló*-ban közölték a per teljes jegyzőkönyvét. Az első pillanattól a koncepciók perről akartam írni, a műsorfüzetben feltüntettem az Eötvös-könyvnek azt a felejtethetlenséget, ma is aktuális gondolatát, miszerint „különös dolog az emberi agy, ráhatással, fenyegetéssel el lehet érni, hogy az ember a legnagyobb meggyőződéssel tegye azt, ami a legnagyobb meggyőződése ellen való”. Ez erős gondolat a hamis tudat kényszer általi kialakításának a technikájáról, amikor a hamis tudat már nem is hamis, hanem vállalt tudat.

A dráma alapja az Eötvös-könyv volt. Dramaturgi segítséget kaptam Gyárfás Miklóstól. Több mint húsz éve halt meg, 1915-ben született. Könyved vígjátékokat írt, de molière-i fanyarsággal. A Színház- és Filmművészeti Főiskola dramaturg szakát vezette '56-ig. Akkor volt néhány cikke, ami miatt '57 után kidobták. Jó barátságban voltunk. Nagyon értett a színházhoz, sok tanácsot adott.

Kérésemre összehoztak Rajk Júliával, Rajk László feleségével. Júliát, miután nem volt hajlandó a férjére vallani, letartóztatták, évekig börtönben volt. A férje halála után – '49-ben végezték ki Rajk Lászlót –, valamikor '53-ban szabadult. Később őt is Snagovba deportálták Nagy Imréékkel és a kisfiával, Lászlóval, aki '49-ben született, amikor az apja már börtönben volt. '66-ban találkoztam Rajk Júliával. 1949-ben végigéltem a pert is, a sajtóját is. Nem mondhatom, hogy már az első pillanatban tisztán láttam kölyökként, de egyetlen alávaló lépésre sem kényszerültem. Júliával a Vígszínházzal szemközti Berlin-presszóban találkoztunk. Sok mindent elmondott. A legfontosabb a következő volt: szembesítették Rajkkal, hogy valljon rá. Felolvasták a vallomását, amelyben elismeri a vádat. Az első mondat hamis születési dátummal kezdődött. Júlia ezt így mondta el: „Iván, én abban a pillanatban tudtam, hogy semmi sem igaz, ami utána következik, nem volt kétségem, hogy ez egy elvállalt vallomás. László vagy hitt benne, vagy naiv volt, vagy rávették kényszerrel, de tudtam, hogy nem igaz az egész.” Döntő pillanata ez a koncepciós perotechnikának.

1966-ban a Művelődési Minisztérium kiírt egy drámapályázatot. Beadtam az elkészült drámámat; ugyanakkor adta be Sipos András a maga darabját a perről.

Az már akkor elkészült?

Elkészült. András azóta is foglalkozik ezzel a témával, az utóbbi húsz évben csak nekem már három újabb változatot mutatott. Három-négy évvel később tudtam meg, hogy ő is beadta a maga darabját a pályázatra. Utólag tudtam meg, azt hitték, hogy mind a két Tiszaeszlár-darabot – jelíges volt – én írtam. Azt mondták, ezt is utólag tudtam meg, Sándor Iván írt két változatot, a dokumentum-drámát tegyük félre, a másik változat jobb. András darabját félretették, én megnyertem a pályázatot.

Lendvay Ferenc az 1950-es évektől különböző vidéki színházak rendezője és főrendezője volt. A magyar vidéki színházi életnek már harmincöt évesen nagy öregje. Nagyon tapasztalt társulatszervező. A pécsi színház főrendezője volt, mikor az első darabomat Pécsen bemutatták. Összeba-

rátkozunk. Utána a veszprémi színházba került. Kijelentette, hogy olyan színházat csinált, először Magyarországon, ahol csak magyar darabokat játszanak. Ilyen nem létezett azóta sem. Németh Lászlót, Gyárfás Miklóst, Illyés Gyulát tűzte műsorra.

Azt mondta nekem '66 nyarán: gyere le a Fészek Klubba, beszéljünk, szeretném bemutatni a darabodat. Melyiket? A *Tiszaeszlárt*. (Akkor még nem *Tiszaeszlár* volt a címe, hanem *Egy múlt századi per nyomában*.) Feri, ne hülyéskedj, mondtam, honnan tudsz erről a darabról? Meg fogod nyerni a pályázatot, súgta. Voltak a zsűriben kapcsolatai. A döntés után Miskolcon műsorra tűzte a darabot. Kiadta rendezni a korszak egyik – így mondták – káderosztályt végzett fiatal rendezőjének, aki már az első próbán leállított a darabot. Két helyről is szóltak. Az egyik a megyei pártbizottság volt, a másik a miskolci hitközség. Telefont kaptam a fiatal káderrendezőtől: elkezdtük a próbát, de az első jelenetben szeretném, hogy... Hohó!, mondtam. Ne szeress semmit, nem nyúlok a szöveghez. Szóltam Lendvaynak: Feri, mi az isten van itt? Azt mondta, várj egy napot. Másnap felhívott telefonon: kidobtam a fiút, átvettem a rendezést, dolgozunk tovább. Lendvay végigtaktikázta a munkát. Ez így ment. Nagyon nehéz volt kiosztani a szerepeket, főleg olyan színészt találni, aki egy tizennégy éves fiút, Sarf Móricot hitelesen el tudja játszani. Talált egy huszonnégy-huszonöt éves színészt: rövidnadrág, maszkírozás, nem is volt rossz. Eötvös Károly szerepét a korszak egyik legjobb vidéki színészára osztotta. Némethy Ferenc olyan jó színész volt, olyan jó Eötvös Károly, hogy egy fél évre rá fölhozták a Madách Színházba, amely Ádám Ottó igazgatása alatt Gábor Miklóssékkal akkor a legjobb korszakában volt. A női főszerepet, Sarfnét, Margitai Ágira osztották. Nagy színésznő volt. Az előadás Lendvay legjobb rendezése lett, osztatlan siker volt.

Hogyan sikerült végül részben a hitközség, részben a megye ellenvetéseit kezelni?

Lendvay kikérte magának, hogy beleszóljanak. A minisztériumban szerzett szövetségeseiket. Ha a minisztérium első díjat adott a darabnak, mondta, hogy meri akárki azt mondani, hogy nem játszható. Lavíroznia kellett.

Nem volt a téma és az áthallások miatt meglepő, hogy díjazzanak egy ilyen darabot?

Nagyon meglepő volt. Annyira, hogy országos figyelmet kapott. A *Nép-szabadságtól* Molnár Gál Péter is lement, akivel különben rossz viszony-

ban voltam, nem azért, mert akkoriban már jelentett, mert erről akkor nem lehetett tudni. Sok vitánk volt. Ő a *Népszabadság* színikritikusa volt, én a *Film-Színház-Muzsikáé*. Én egy kicsit irigyeltem őt, mert politikailag védett státusból mindenkiről ítéltetett, ő egy kicsit irigyelt engem, mert íróvá is lettem. De lejött a bemutatóra, és dicsérő kritikát írt. Szóval közfigyelmet keltett a darab, az összes országos lapban, a megyei lapban is jelent meg elismerő kritika.

Sándor Pál, akkor fiatal filmrendező, mondta el később, hogy jeles értelmiségiek, színészek zárandokoltak Miskolcra. Lendvay adta a *Tiszaeszlár* címet, mert az eredetit túl hosszúnak tartotta. Tiszaeszlár itt van harminc kilométerre, mondta. Autóbusszal mentek a faluból az előadásra vagy negyvenen. Tetszett nekik a darab. Hogy ez mit jelentett a lelkekben, azt ma már nem lehet megtudni, de amikor '73-ban lementem Tiszaeszlárra, az akkori, nagyon derék tanácssttkár azt mondta, beszélgettünk arról, hogy a darab hitelesen fejezte ki azt a szörnyű légkört, ami körülvehette a pert a 19. században.

Hány előadást ért meg a darab?

Közel negyven előadást. Vidéki viszonylatban, de még pestiben is jelentős szám. Közös volt a miskolci és az egri színház, Lendvay átvitte Egerbe az utolsó három előadást. Telt házzal ment. Az utolsó előadást „temetésnek” hívják. Ilyenkor a színészek megtréfálják egymást. Lementem az utolsó előadásra Egerbe, nem tudták a színészek, hogy ott vagyok. Leültem a nézőtérre. A közönség számára láthatatlan helyről olyanokat súgnak ilyenkor a kollégáknak, hogy ne állja meg röhögés nélkül, és csak nézik, hogy kínlódik. Az is megtörténik, hogy a sugót ráveszik, hogy a másik szerepét súgja. Hátramentem a szünetben a színészekhez. Hallom, hogy „gyerekek, te jó isten, itt van a szerző, vigyázzatok!” A második részben már nem volt ugratás.

Feltűnt, hogy a darabban a szereplőnevek legtöbbje kissé meg van változtatva.

Igen. Sarfból Lászlót csináltam, Rajk László miatt, sokan meg is értették. Baryt Bérynek neveztem át, mert az általam értelmezett vizsgálóbíró figurát motiváltam egy kicsit. Azt hiszem, azért hűséges, mert Bary könyvét is elolvastam. Nagyon tanulságos. Látszólag objektív, de a szavai mögött ott a prekoncepció, az első pillanatban tudta, milyen ítéletet akar hozatni. A külföldi lapokat a Bary-könyv segítségével találtam meg és idéztem. Utánanéztem Sarf Móric sorsának is Hollandiában. Komlós

Aladár, egykori gimnáziumi magyartanárom hívta fel a figyelmemet arra, hogy mi jelent meg Sarf Móric hollandiai gyémántművességéről. Valamikor, a húszas évek végén Szabolcsi, az akkori zsidó lap, az *Egyenlőség* szerkesztője készített Sarf Mórival interjút.

Szabolcsi Lajos.

Szabolcsi Lajos, igen, Miklósnak, másik hajdani magyartanáromnak az édesapja. Meg is jegyzem a könyvemben: ma már kinyomozhatatlan, hogy abból az interjúból mi a kompetens, és Szabolcsi Lajos mit tett hozzá.

Már beszéltünk arról, hogy részben a gyorsírással lejegyzett peranyagból származnak a dráma dialógusai.

A *Nyíregyházi Napló*ban megjelent gyorsírásos jegyzőkönyv sokat segített. A feladat az volt, hogy a korabeli nyelvet hogyan lehet drámai nyelvvé formálni. Egy jegyzőkönyvnek drámai szöveggé alakítása a színpadi érzéken múlik. A darabnak több olyan jelenete van, ami nem jelent meg a perben. Eötvös is leírja például, hogy Sarf József hogyan szakítja meg gallérját – ez ősi zsidó szokás –, amikor a fia ellene vall. Nem tudtam volna Eötvös nélkül kitalálni, hogy legyen dramaturgiailag fontos ponton ilyen akció a színpadon, ami rendkívül láttató, beszédes és hatásos. Nagyon szépen játszották el.

Olyan apró, finom változtatások, amelyek feltűntek: Schwarcz Salamon helyett Sarf László az, aki kvázi magára vállalja, hogy gyilkolt.

Több figura volt a valóságban. Karakterizálnom kellett a szereplőket, hogy színpadi életük legyen. Többek szövegét összevontam. Fontos volt például, hogy az egyik figura, amikor az ügyész perdöntő kérdésére: „de hát magának a szekérről látni kellett, hogy baloldalt sodorja a holttestet a víz”, úgy teszi *ad acta* az egész tárgyalást, hogy azt mondja, igen ám, csakhogy én balkézre vagyok kocsis, ami azt jelenti, hogy máshol ült, onnan nem láthatott semmit. Ha nem ült azon az oldalon, akkor nem lehet tovább kérdezni, nem lehet semmit bizonyítani.

Arra is törekedtem, hogy „bűnbe ejtsem” a közönséget. Egy bizonyos típusú drámának a dramaturgiai technikája, hogy odacsatlakoztatja a közönséget a rossz ügy mellé. Így jöhet végül létre katarzis. Ilyen technikán is múlt, hogy átrendeztem a szereplőket. Az volt a célom, hogy úgy nézzen ki, most éppen Béry van felül, és nem Eötvös Károly, a végtárgyaláson is voltak ilyen pillanatok, csak Eötvös zsenije mindig időben kerekedett felül. Névváltoztatás és a figuraváltoztatás: itt már a dráma törvényei szerint működött.

Azt olvastam egy interjúban, hogy a hetvenes évek elején eredetileg egy Eötvös Károlyról szóló könyv megírására kérték fel.

Igen. Az akkori Móra Kiadótól volt egy sorozat nagy magyar férfiúkról. Felkérést kaptam, hogy írjam meg Eötvös Károlyt. Már ekkor is igézetben tartott, azóta is igézetben tart a feltáratlan múlt, a múlt lesöprése, a múlt elhazudása, mindaz, ami ma is körülvesz bennünket. A hetvenes évek elején kezdtem megismerni Bibó István munkáit. Zárolt anyag volt a Széchényi Könyvtárban. Az Írószövetségtől kellett egy papír, hogy dolgozom, kiadható. Elolvastam a zsidókérdésről, a zsákutcás magyar történelemről szóló írásait. Nagy hatással volt rám. Érdekelt az is, ismerik-e az Eötvös-regényt Tiszaeszláron. Egyáltalán: mi a véleményük a vérvádperről. Kértem a rádiótól egy magnetofont, és elindultam. Hova menjen ismeretlen helyen az ember? A művelődési házba. Fiatal ember volt a vezető. Meg volt lepve. Tiszaeszlár olyan kis község, hogy ha valaki Budapestről megjelenik, egy rádiós magnóval, ráadásul író, az különleges esemény. A *Film-Színház-Muzsikát* még Tiszaeszláron is olvasták. Szívesen segít, menjünk el először a tanítóhoz, Oláh Gyulához, mondta. Elindult a munka. Végigjártam magnóval a falut. A *vizsgálat iratait* '73–'74-ben írtam meg, '76-ban jelent meg. Nehéz téma volt, aggodalommal fogadták. Sok helyen lektoráltatták, az egyik lektoromnak hasznos tanácsai is voltak, amit felhasználtam a zsidó múltból, zsidó történelemről szóló fejezetben. A könyv figyelemre méltó kritikákat kapott. Visszamentem Eszlárra, könyvbemutatóra. A megyei könyvtár honoráriumot adott, abból vásároltam húsz példányt, kiadtam a legjobb tanulóknak. Visszamentem '79-ben, akkor is jól fogadtak. De azok ma már nem élnek, akik hajlandók voltak legalább gondolkodni az eseten. Ma már előbb a miépipisták, most a jobbikosok befolyásolják a közvéleményt.

Eötvös Károly szülőközségében, Mezőszentgyörgyön van egy Eötvös Károly-szobor. 2004-ben meghívtak, szép program volt Eötvös Károlyról és a könyvről. Akkor jelent meg a hatodik kiadás. Liberális polgármester volt a faluban. Korábban el akartam járni, hogy Eszláron is legyen szobor. Canossa-járás volt.

Ez a kilencvenes években volt?

Nem. 1979-ben, ottlétemkor szorgalmaztam.

Az egyik utószóban van erről szó.

De az nincs benne, hogy Aczél Györgynél is voltam. Szorgalmaztam a szoborállítást. Pásztor Lajos, az akkori tanácstitkár azt mondta: öröm-

mel, csak hát, ehhez mi kicsik vagyunk, kell a járástól és a megyétől engedély. Ahhoz, hogy egy szobrot a megye engedélyezhessen, Aczél György jóváhagyása kellett. Nem voltam tiltott író. Némileg renitens ember voltam, a hatalom számára a *Film-Színház-Muzsika* is kicsit renitens lap volt. Aczél a befolyása alá akarta vonni, de nem sikerült neki. Ritkán mentünk a falon túl, de néha elmentünk, ilyenkor jött három hét szilencium, de megvoltunk. Aczéllal váltottam néhány mondatot színházi konferenciákon. Igyekezett a lapvezetést – akkoriban már főszerkesztő-helyettes voltam – megnyerni. Nyájas is volt, aztán másnap ledorongoltatta a lapot valamelyik munkatársával.

Hozzá kell tennem a korszakról, a politikáról, hogy Aczélt támadta a szélsőbaloldal. Gáspár Sándor, Németh Károly, Biszku Béla, a csongrádi Komócsin-klán. Volt szélsőbaloldali ellenzéke Kádárnak is. Azok évenként szaladtak Moszkvába, hogy följelentsék. Kádárt ez nem zavarta, mert így el tudta játszani az atyáskodó uralkodó szerepét, mivel erősebb volt Moszkvában, mint ezek. Aczél akkoriban nem volt már központi bizottsági titkár, parkolópályára tették, első miniszterelnök-helyettes lett, ami azt jelentette, hogy fogadhatta a szocialista országok küldöttségeit.

Bejelentkeztem a parlamentben, nyájasan fogadott. Elmondtam a szoborötletet. Olvasott, kulturált ember volt, ha egy jobb korban él, akkor talán, ki tudja... Képviselte a hatalmi politikát, bevezette a szigorú támogatás-tűrés-tiltás kategóriáit, de tett a hatalmon belül jó ügyekért is, Jancsó például nélküle nem lehetett volna az, aki lett. Illyés, Németh László, Déry Tibor sem. Igaz, meg is fizették az alkuik árát. Előadtam, hogy a szoborkérelem eljutott a megyéig, ahol azt mondták, hogy az ő jóváhagyása kell hozzá. Maga elé nézett, töprengett. Küldjenek nekem egy kérelmet írásban, erre van szükségem, mondta. Fedezni akarta magát. Szabolcs megye már akkor is Szabolcs megye volt, csak más politikai előjellel, mint ma. Nem lehetett elérni a megyénél, hogy fölvállalják az Eötvös-szobrot, nem küldtek kérelmet.

Nem tudom, látta-e Erdély Miklós Verzió című filmjét...

Sokat hallottam róla, de nem láttam.

Említette korábban a megye mellett a hitközség tiltakozását is: anno az Erdély-film azért sem lett bemutatva, mert a hitközség is tiltakozott ellene. Bár nyilvánvalóan az is szerepet játszott benne, hogy a csendbiztos szerepét Erdély az ifjú Rajkkal játszatta el.

Talán egyszer még kíváncsi leszek rá, ha lesz rá életidőm, de sok mindennel foglalkoztam ilyen mélységben, mint a tisztaeszlelői ügyel. Negyvennyolccal, ötvenhatal, most egy első világháborús regényt fejeztem be.

Öröm Bartha László díszletterveit. Bartha posztimpresszionista festő volt, sokkal jelentősebb, mint amennyire az utóéletében őt ma elismerik. A balatoni képei szerintem az Egry-képek mellett a magyar festészet legjobb képei, gyökeresen mások, mint Egry Balatonja: kemény, jégzajlás-képek. A hatvanas évek színpadi díszleteit a konzervatív stílus uralta. Ritkaság volt a nem realista díszlet. Bartha László megértette a darab világát. Egyetlen motívumot talált ki, egy feketében úszó felhőt, amit a sötét körfüggöny elé eresztett le. Az előadás úgy indult, hogy pergett a kisbíró dobja: közhírré tétetik, hogy ezek és ezek megjelenni tartoznak Béry József vizsgálóbíró előtt. Csak fejfényt kapott hátul, a függöny előtt a kisbíró. Lassan világosodott a színpad, ereszkedni kezdett a díszletelem, sejtelmes világításban, megadva az alaphangulatot. Három parasztbútor volt csak a színpadon, végig különböző állásokban, a bírósági tárgyalásnál még a bírói pulpitus is abból készült.

A miskolci színház az első olyan színház volt, ahol európai színvonalú elektronikus technikát használtak a világítóberendezéshez. Lendvay érdeme volt, hogypénzt szerzett, és Európából hozatott világítástechnikusokat. A pesti színházakban sem alkalmaztak akkor még olyan világítástechnikát. A kezelésére hosszú hetekig kellett betanítani az embereket.

Sose gondolt arra, vagy nem volt rá lehetőség, hogy kiadják a drámát?

Gondoltam rá, de nem volt rá lehetőség. Időközben eltávolodtam a drámaírástól. Még volt két bemutatóm. Az egyiknek nem volt túl jó emléke, '69-ben: küzdelmes volt a próbafolyamat, gyenge a szereposztás. Pedig nagyon jó helyen volt, a hajdani Thália Stúdióban, ott mutatták be először Beckett *Godot*-ját. Magyar darabokat is játszottak, Csurka *Bálányját*, kiváló darab volt, Eörsi Istvántól a *Sírkő és kakaót*, ott mutatták be az én *Kvartett* című darabomat is. '73-ban volt az utolsó bemutatóm, Pécsett. Nem hagyott rossz emlékeket bennem, de elegem volt a küzdelmekből, ami akkoriban a színre kerüléssel járt. Regényben és esszéírásban találtam meg magamat. Az 1976-ban megjelent *A futár* című regényemmel bontakozott ki a regényírásom, abban az évben együtt jelent meg a könyvhéten a Tisztaeszlelői-kötettel, ami az esszéíró sorozatom indulása volt.

„KOSSUTH NEMES, SZABAD
MAGYARORSZÁGA...”

UTÓSZÓ

„Hagyjon már békén ezekkel az
az időre vonatkozó kérdésekkel!
Nincs semmi értelmük.”

(*Beckett: Godot-ra várva*)

Ne hagyjon békén ezekkel az
időre vonatkozó kérdésekkel.
Keresse az értelmüket.

(s. i.)

Fiatalon jártam Pompeiben, a megőrzött romok között. Sztálingrád, Drezda romjait fényképekről ismerem. Budapest romjai között éltem hetven éve.

A lerombolt városokat újra lehet építeni. A romlelkekkel, roncsolt mentalitásokkal nehezebb a mindenkori utókor dolga, mert az ember arcán ott maradnak a szenvedés, a félelem, a gyűlölet barázdái.

„A kísértetvárosok és romvárosok felett még borzalmasabb jelenség terjeszkedik el Európán, mert hiszen az elpusztult és véres Európa nincs jobban elpusztítva, nem véresebb, mint az ember arca, amit létrehozott, (és) az ember arra kényszerül, hogy felelősséget vállaljon, nemcsak azért, amit tenni akart, nemcsak azért, amit tenni szeretne, hanem azért is, amit saját magáról gondol...” (André Malraux az UNESCO első kongresszusán – 1946)

Vagy nem tesz eleget a felelősség vállalásának, üzeni a történelmi tapasztalat, és nem is gondolkodik önmagáról.

A személyes, közösségi mentalitások többnyire az ismerethiány, a megértéshiány vákuumában formálódnak. Ezért téveszthető meg oly könnyen az ember. Ezért ejthető kelepcebe anélkül, hogy észrevenné. Hamis mítoszokkal, fantomeszmékkal, amelyeket a változó uralmak kényszerítenek rá. S ezek beléivódnak. Visszamaradnak.

Az ilyen folyamatok Freudnak a pszichoszexuális normálfejlődés üzemzavarairól szóló felismeréseihez hasonlóak. Freud szerint a normálfejlődésnek fokozatai vannak, de a személy nem mindegyik fokozaton jut túl. A meg nem haladott fokozatokban rögzülnek a pszichés fertőzőési gócok.

A törtélemben is vannak hasonló folyamatok: a fantomeszmék, a hamis mítoszok, az előítéletek meg nem haladott változataikban tartósítják a „fertőzőési gócot”.

Poszler György írta: „A hetvenes évek közepén előadás-sorozatot tartok. Fejezetek a világirodalom történetéből. Egyszer a naturalizmusról és Zoláról beszélek. Elmondom, amit talán a legtöbbre tartok. A *J'accuse*-t. Meg a Dreyfus-ügy történetét. Hozzáteszem kétes dicsőségünket. Hogy tíz évvel korábban csináltuk a tiszaezlári vérvádpert. Előadás után idős férfi szólít meg. Jóarcú – mint kiderül – református értelmiségi. Nagyon megdicsér. Előadásomat a legjobb bibliaórákhoz hasonlítja, csak éppen megjegyzi: Tiszaezlár bizony igaz volt, ahogy azt Bary József, a vizsgálóbíró kitűnő könyvében megírta.”

1.

Amikor 1973-ban Tiszaezláron jártam, magnószalagjaimon rögzítettem, hogy a falu lakóinak visszaemlékezéseiben hol töprengve, hol nyíltan élt az egykori vérvád. Többen ismerték Eötvös Károly könyvét a nagy perről, de mégsem utasították el a hamis vádat, amely mindmáig rögződött a közvélemény egy részében, olyannyira, hogy éveinkben a parlamentben is hangot kaphatott.

Pierre Nora és Reinhart Koselleck nyomán Gyáni Gábor foglalkozik azzal, hogy a hosszabb távú folyamatok mélyében a tartós ismétlődések struktúrákat alakítanak ki. Ezekhez kapcsolódnak az újabb gyors lefolyású események. A struktúrák és az események feltételezik egymást. A struktúra befolyásolja az eseményt, az esemény formálja a struktúrát. Az újabb és újabb eseménysorozatokból idővel újabb struktúra keletkezik.

Feltettem magamnak a kérdést: az első kiadásban negyven éve megjelent, a nagy perről szóló könyvemhez, a további kiadások utószavaihoz, az ötven éve színre vitt, a perről szóló drámámhoz képest tudok-e még valamit mondani az újabb kiadás alkalmából. Főképpen azután, hogy Véri Dániel kitűnő tanulmányaiban elemezte az évtizedeken át megjelent, a perről szóló történeti, irodalmi (szennyirodalmi), színházi, zenei, képzőművészeti munkákat, még a népdalvilágba beszűrődő változatokat is. Továbbá hogy Kövér György megírta hatalmas munkáját.

Töprengéseim első lépéseként írtam a Beckett-idézet után a második mottót.

Néhány éve a magam epikapoétikája és históriaszemlélete számára több írásomban kidolgoztam a hosszabb távon érvényesülő tapasztalat

alapján a *szokásos idő és szakadék-tér* fogalmát. Ha a struktúra és esemény kapcsolatában nézzük a Beckett-mottó (legy)intését, akkor azt, amit az Időről mond, a hosszú távon érvényesülő *struktúrának* tekinthetjük.

Érdemes azonban „nem hagyni” az Időre vonatkozó kérdéseket, hanem az újabb és újabb *események* kapcsán keresni az értelmüket. Továbbá azt, hogy ezek az események miképpen formálják át a perben és utóéletének hosszú távjában a már megszilárdult fertőzőési gócok hatására kialakult mentalitásstruktúrát.

2.

Kossuth Lajos levelében, persze anélkül, hogy ismerhette volna struktúra és esemény évszázaddal később a tudományban megjelent kapcsolatát, hasonló fogalmakra alapozta a vád elleni tiltakozását, amit a Függetlenségi Párt vezetőinek írt 1883-ban: „...ne nézzék összetett kézzel, tétlenül, miként uszítottatik bele a közérzület a zsidókérdésbe, amelynek amellet, hogy a XIX. század magyarjait a középkorba akarja visszalökni, még az a nevezetes hibája is megvan, hogy absolute nincs semmi possibilis célja, kivéve a gyűlölködésben való kéjelgést...”

A „középkorba való visszalökés” hosszabb távú folyamat elítélése. A boszorkányperek óta eltelt időre utal. Ugyancsak a „gyűlölködésben való kéjelgés”. Mindennek „tétlenül nézése” pedig az általános mentalításra. Középkorosság, gyűlölködés, közöny: a peresemények fertőzőési gócai.

Kossuth levelével egy időben született egy másik üzenet is. Debrecen négyszáz polgára küldött ezüstserleget ezzel a felirattal: „Bary József vizsgálóbírónak, az igazság kitartó bajnokának. Nyíregyházán, 1883. Debreceni tisztelői.”

Az európai sajtó egyöntetűen reagált a per vádjára. „Lehetetlen, hogy ez az örült banda a nyíregyházi törvényszéket igazságtalan, halálos ítéletre indítsa. Kossuth szabad, nemes Magyarországa remélhetőleg nem fogja századunkat meggyalázni.” (*Republique Française*)

A kialakult per- és mentalitásstruktúra része lett szembeállíthatósága a nem sokkal későbbi francia Dreyfus-perrel. Abban a vádolt, de ártatlan zsidó katonatisztet nemcsak felmentették – igaz, hosszú huzavona után –, de teljes elégtételben részesítették, és vádlóit bíróság elé állították. A tiszaszlári perben az ártatlanul megvádoltak semmilyen elégtételben nem ré-

szesültek, és a hamis vádat képviselő vizsgálóbírókat rövidesen magasabb beosztásba helyezték.

A nyugati világ az ebből kibontakozó eseményekre is reagált: „A fanatikus uszítókat a per kimenetele sem bírja más véleményre. A leleplezés, amelynek tanúi voltunk, a jelenetek, amelyek a leleplezést követték [pogromhangulat több városban – S. I.], szégyenfoltjai korunknak. Ez a per vad szenvedélyeket keltett fel, és aggodalommal kell bevallanunk, hogy az utolsó szó még nem hangzott el.” (*Neues Wiener Tagblatt*)

A per történelmi pillanatsorozatában jelent meg az évezredes *anti-judaizmus* kíséretében a *politikai antiszemitizmus*. 1883. október 6-án alakult meg az Országos Antiszemita Párt. Két vezéralakja Istóczy Győző képviselő és Ónody Géza tönkrement földbirtokos volt. Istóczy a parlamentbe is bevitte a vérvádat. Ónody nem titkolta, hogy hisz benne. „Nem lehetetlen az sem, hogy itt egy olyan felekezeti gyilkosság, egy vallási emberáldozat esete forog fenn, amelynek kiderítése az egész zsidóságra nézve évszázadokra döntő hatással fog bírni...” (Istóczy Győző felszólalása a parlamentben)

Az Országos Antiszemita Párt az 1884-es választásokon tizenhét mandátumot szerzett. 1892-ben a szabadelvű kormány lépéseinek hatására feloszlott, de a gyűlölködést-bűnbakképzést a jövő számára is megalkotta.

Ugyancsak hosszú távon érvényesül majd a per vizsgálóbírójának és munkatársainak – az ősi tortúraváltozatokra emlékeztető – koncepciógyártási technikája: Bary József első fokozatban a négyéves (!) Sarf Samuka fecsegésére alapozta a vádat, de tudta, hogy ez nevetségesen kevés. A kisfiúra hivatkozva ezért bevonta bátyját, a tizennégy éves Sarf Móricot. Móric tagadott: nem látott semmit. Bary kidolgozta a manipulációs láncot: verés, megfélemlítés, hitegetés. A fizikai tortúrát csendbiztosára bízta. Ha a fiú megtagadja a rákényszerített vallomást, börtönnel fenyegetik. Ha „beismeri”, hogy látta a gyilkosságot, jutalom vár rá. Móric a sorozatos kihallgatások, fenyegetések hatására megtörik.

A huszadik század második évtizede az egész kontinens számára katasztrofásorozatot indított el. Az ország számára a világháborúba való belépés, a végső (várható) vereség, a Monarchiát feszítő ellentétek közepette a nemzeti kisebbségek elszakadási törekvéseinek felgyorsulása, a vörös-, majd fehérterror-hónapok, a trianoni döntés lejtőre sodorta az országot.

Az okok feltárása elmaradt.

A bűnbakképzés mindezekért elsősorban a zsidókat tette felelőssé. 1920-ban, Hitler hatalomra jutása előtt több mint egy évtizeddel megszületett a numerus claususnak elnevezett zsidótörvény, amely véget vetett az 1867-es egyenjogúsításnak.

A kirekesztést a lakosság nagy része támogatta. Tovább aktivizálódott a politikai antiszemitizmus; a harmincas évek közepétől a szélsőjobboldal újra bekerült a parlamentbe. A zsidótörvények sorozata kormányzati szintre emelte a stigmatizálást, a jogfosztást, a nemzetből való kitagadást, a gyűlölethullámokat. A szélsőjobboldal és sajtója, amelyhez sokszor közel állt a kormánysajtó, felelevenítette a hajdani vérvádat. Hitler hatalomra jutásának évében megjelent Bary József 1915-ben a perről írt, a vádat érvényben tartó könyve, amelynek kiadásához a szerző korábban nem érezte elérkezettnek az időt. A Püski Kiadó több kiadásának egyikében helyet kapott Erdélyi József hírhedt uszító verse. A korábbi struktúrát átformáló újabb események oly mértékben vezettek a társadalmi erkölcs süllyedéséhez, hogy természetes lett a szülők származásának kikutatása, a „zsidó üzletek” kiigénylése, a tulajdonos internáltatása, vagyonának megkaparintása. Mindezek olyan újabb struktúrát hoztak létre, amely aztán az országot nemcsak jogi és erkölcsi vonatkozásban, de a náciizmus oldalán a háborúba való belépéssel végzetes lejtőre vitte. Az 1944. márciusi német megszállás után náci parancsra, de a magyar kormányzat és az állami intézményrendszer aktív részvételével, a lakosság közönyétől kísérvé végbement a holokauszt. A napvilágra jutott általános süllyedésről újra idézek *A vizsgálat irataiban* említett 1945-ös kihallgatási jegyzőkönyvből:

„– Hány éves?

– Tizenhat...

– Miért hozták ide?

– Én nem tudom, azt mondják azért, mert négy zsidót megöltem, de nem vagyok bűnös. Én a számonkérők között voltam, és az volt a dolgunk, hogy a zsidókat megöljük...

– Nem sajnálta ezeket az embereket?

– Zsidók voltak...”

4.

Hosszú az út a múlt árnyékától való megszabadulásig. Az egykori Nyugat-Németországban is keserves negyedszázad kellett a szembenézésig. A szovjet tömbhöz tartozó országokban szőnyeg alá söpörték a múltat, mert 1948-tól általános lett ezúttal a rétegeket, osztályokat megnyomorító kirekesztés, az újabb ellenségkreációk, a stigmatizáció.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az általános elhallgatást próbálta áttörni a múlt irodalmi, kulturális napirenden tartása. 1945 és 1948 között fontos dokumentumkötetek, memoárok, regények születtek. Az ötvenes évek végétől színházi, filmes, képzőművészeti, irodalmi alkotások. Már ötvenhétben színre került az *Anne Frank naplója*, Brecht műve, a *Rettegés és ínség...*, Millertől a *Közjáték Vichyben*, Jancsó Fábri, Kovács András filmjei, Ember Mária, Gera György, Gergely Ágnes és mások munkái, betetőzősükként Kertész Imre sokáig készülő, sokáig visszhangtalan, klasszikus *Sorstalansága*.

Minden korszak a maga jelenével kíván foglalkozni, amikor (látszólag) a múlthoz fordul. A hatvanas évek egyik jellegadó törekvése volt a sztálini koncepciók percek napvilágra hozása. A Rajk- és a többi per még mindig tabu volt. Amikor még nem indulhatott meg nyíltan és kellő mélységben a feltárása, a tizenkilencedik századi koncepciók perben találtam meg az eljárás mintáját. Tiszaeszlárról szólva kívántam beszélni az újabb perekről.

Az 1967-ben a Miskolci Nemzeti Színházban bemutatott – az ez évi kiadásban szereplő – *Tiszaeszlár* című drámám küzdelmes körülmények között került színre. Középpontjába Eötvös Károlynak a perben hangoztatott gondolatát helyeztem: miképpen lehet az embert odáig eljuttatni, hogy a legnagyobb meggyőződéssel tegye azt, ami a legjobb meggyőződése ellen van. A huszadik század második felének – a nagy per és akkor majd’ százéves utóéletének – *újabb*, a korábbi struktúrát átformáló *eseményei* két szálon futottak: uralmi elhallgatás és kulturális-művészi feltárás.

2015 februárjában írom ezt az utószót.

Munkaasztalomtól átlátok a szomszéd ház második emeleti lakására, ahová kilencven évvel ezelőtt Walleszné Gyenes Gitta festő meghívására József Attila becsöngetett, ahol megismerkedett szerelmével, Lucával, akihez tucatnyi verset írt. A kert, a vén gesztenyefák is a régiek.

2015-ben annyi minden: a régi.

Hagyjuk hát az időre vonatkozó kérdéseket?

Ha az értelmüket keressük, beleütközünk, az idő hosszú távú változatlansága közepette, az újabb és újabb események hatására kialakult *újabb struktúrába*.

2015-re a parlamentarizmus illiberális változatában kifakadó fertőzési gócok hatására stabilizálódtak az *újabb struktúrát* formáló események. A zsidókat, cigányokat, bevándorlókat érintő stigmatizáció *összekötődik* a lakosság kormányzati politikával egyet nem értő jelentős részének a nemzetből való kitagadásával. Az újabb fertőzési gócok újraroncsolják a népesség mentalitását.

Több írásomban hivatkoztam Jan Assmann-nak a forró és hideg emlékezésről alkotott fogalmaira. Eszerint a forró emlékezet szembenéz a múlttal, tanul belőle, a hideg emlékezet befagyasztja, megfosztja a kisebb-nagyobb közösséget attól, hogy tanulságait levonja. Jan Assmann tétele napjainkban kiegészítendő a *manipulált emlékezettel*. Ez nemcsak tartósítja a múlt tévedéseit, vétkeit, hanem hamis mítoszokat, tévtanokat, fantomeszméket kreál az eltagadásukra. A zsidóság elleni bűnbakképzés szisztémájához hasonlóan jár el, felelevenítve a két világháború közötti korszakot.

A mérgező szellemet ma együtt képviseli a kormányzó pártszövetség és a szélsőjobboldali párt. A különbség annyi közöttük, hogy a szélsőjobboldal nyíltan vállalja a zsidó-, cigány-, „idegen”-ellenességet. A kormányzó pártszövetség nem lép fel határozottan ellene, s ha alkalmanként tesz is gesztusokat az elítélésére, ugyanígy gesztusokat tesz a szélsőjobb felé, hogy ne veszítsen újabb szavazatokat. A kormányzó pártszövetség és a szélsőjobb sajtója, kommunikációja nemritkán egy nyelven mérgezi a közvéleményt. Hivatalosan elevenítettnek fel a Horthy-rendszer jelképei, szobrai, eszméi.

A hajdani struktúrát átformáló újabb eseménysorozatok kialakítják a mai struktúra alkotójegyeit: az antiszemitizmus-cigányellenesség *ösz-*

szekapcsolása az uralommal egyet nem értők stigmatizálásával (1); újabb mentalitást fertőző gócok tartósítása (2); a bezárkózás dicsérete, az európai értékekkel való szembeszállással az ország újabb lejtőre állítása (3); a lakosság történelmi *ismerethiányának, gyanútlanágának* kihasználása (4).

Az elzárkózás: bezárkózás. Ez Szent István küzdelmei óta ezeréves tapasztalat.

Nemrégiben a történetírás atyjának, Hérodotosznak az írásait olvastam. Alapelve volt, hogy a *másik* ismerete nélkül önmagunkat sem ismerhetjük meg. Kontinenseket járt be, hogy távoli népek életét láthassa. Arra a belátásra jutott, hogy a különböző kultúrák megtermékenyítik egymást: a kultúra lényege éppen a sokszínűség. Vallotta, hogy megismerés nélkül nincs megértés, hogy a „dolgoiban” nem hinni kell, hanem tudni kell, hogy mik. Felismerte, hogy más a történelem eseményvilága, és mások a róla formált kreációk, mítoszok. Tanulmányozta a görög-perzsa háborút. Arra a belátásra jutott, hogy nem a hadseregek száma, nem a hatalmi erő döntött. A győzelem kulcsa a görögök szabadság-/demokráciaeszménye volt, írta.

Jelenünkben a terjedő fertőzőési gócok ezt a több ezer éves tapasztalatot is pusztítják.

Választott második mottónk értelmében tekintünk az újabb ország-lejtőre. Miközben Európában erősödik a szélsőjobboldal, Magyarországot 2015-ben – Kossuth Lajos hajdani szavaival – visszarángatnák a múltba.

Hosszú a múlt árnyéka, írtam 2014-es naplómban. Tiszaeszlár árnyéka ehhez a múlthoz tartozik. Ha az Időre vonatkozó kérdések értelmét keressük, nem szabadulhatunk attól, hogy a jelen árnyéka is hosszú (lesz).

Tartalom

A vizsgálat iratai (1976)

5

Tiszaeszlár. Proológus három felvonásban (1967)

133

„Szembenézni a magyar történelemmel”.

Véri Dániel interjúja Sándor Ivánnal *Tiszaeszlár* című drámájáról
és a hatvanas–hetvenes évekről

215

„Kossuth nemes, szabad Magyarországa...” (Utószó)

227

A CD-mellékleten 1973 októberében a Nagy Per emlékeiről megszólalnak:
Arday Miklós, Arday Gábor és felesége, Pásztor Júlia, Arday József, a tiszaeszlári
általános iskola 6. osztályának tanulói (M. Margó, Gazdag Mihály, Csurila János,
Majoros Ferenc, Császár Sándor, Szepesi Júlia, Magos Erzsébet), Kurucz Józsefné,
Friedmann Ernő és felesége.

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email : diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SLR
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél : (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

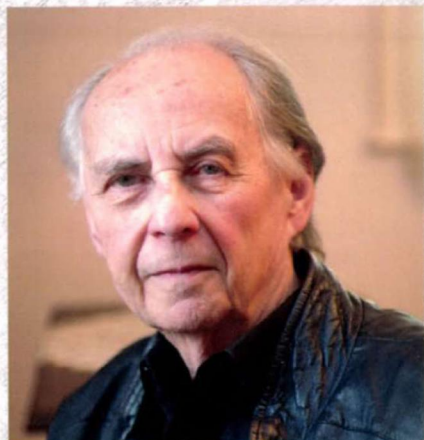
ISBN 978 963 236 967 9

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A sorozat kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14-16.

Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás
A borítóterv Kára László, a tördelés Csernák Krisztina munkája.
A sokszorosítást a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

A József Attila-, Márai Sándor-, Kosuth-díjas Sándor Iván 1930-ban született Budapesten. Tizenöt regénye, huszonegy esszékötete jelent meg, több regénye német, angol, francia kiadásban is. Ez évben adta ki a Kalligram Kiadó *Egy palackposta üzenetei* címmel az életművéről írott legfontosabb tanulmányok gyűjteményét. A L'Harmattan Kiadónál *A történelem gépanyala* (2013) és *A kő visszahull* (2014) című esszékönyvei után a mostani a harmadik kötete

„...ne nézzék összetett kézzel, tétlenül, miként uszítatik bele a közérzület a zsidókérdésbe, amelynek amellet, hogy a XIX. század magyarjait a közép-korba akarja visszalökni, még az a nevezetes hibája is megvan, hogy absolute nincs semmi possibilis célja, kivéve a gyűlölködésben való kéjjelgést...”

(Kossuth Lajos 1883. október 11-én
a Függetlenségi Párthoz intézett leveléből)

3500 Ft

ISBN 978-963-236-967-9

9 789632 369679

L'Harmattan